

БЕЛАРУСКАЕ ГІСТАРЫЧНАЕ ТАВАРЫСТВА

**ГІСТАРЫЧНЫ АЛЬМАНАХ Том 5. 2001
Навуковы гісторычны і краязнаўчы часопіс**

Змест

Гісторыя

Марзалик Ігар (Магілёў)

ГІСТАРЫЧНАЯ САМАДЭНТЫЧНАСЦЬ НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСІ ў 11 - 17 стст. 3

Міхалюк Дарота (Торунь)

ПАМЕЖНЫЯ СПРЭЧКІ ПАМІЖ КАРОНАЙ і ВЯЛІКИМ КНЯСТВАМ ЛІТОЎСКІМ
у 16-17 стст. на прыкладзе МЕЛЬНІЦКАЙ і БЕРАСЦЕЙСКАЙ ЗЕМЛЯЎ 23

Макараў Максім (Торунь)

ДА ПЫТАННЯ ПРА ВЫКАРЫСТАННЕ ТЭРМІНУ “ДАНЖОН” (DONJON)
У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ 54

Кітурка Ірына (Гародня)

НЕСКАРЫСТАНАЯ АЛТЭРНАТИВА РАЗВІЦЦЯ БЕРАСЦЕЙСКАЙ
і КОБРЫНСКАЙ ЭКАНОМІІ у другой палове 18 ст. 68

Гардзееў Юры (Кракаў)

З ГІСТОРЫІ ГАРАДЗЕНСКІХ МАСОНАЎ 78

Лідке Мажэна (Беласток)

Сувязі АГІНСКІХ з ПРАТЭСТАНЦТВАМ У ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ 17 ст. 105

Сабалеўская Вольга (Гародня)

ПАЛІТЫКА РАСЕЙСКАГА САМАЛЛADЗЯ АДНОСНА ЯЎРЭЙСКАЙ
СУПОЛЬНАСЦІ БЕЛАРУСІ (1772-1855 гг.) 113

Гісторыяграфія і крыніцазнаўства

Шэйфер Валеры (Гародня)

ДЗЯРЖАЎННАЯ УНІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА і КАРАЛЕЎСТВА

ПОЛЬСКАГА ў АЦЭНЦЫ РАСЕЙСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ 19 – ПЕРШЫХ
ДЗЕСЯЦІГОДДЗЯЎ 20 ст. 123

Галубовіч Віталь (Наваполацк)

НАМИНАЦЫЙНЫЯ ПРЫВІЛЕІ НА ПАВЯТОВЫЯ ЗЕМСКІЯ ПАСАДЫ З КНІГ

ЗАПІСАЎ Метрыкі ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ

17 ст. як крыніца па гісторыі БЕЛАРУСІ 135

АРХЕАЛОГІЯ

<i>Плавінскі Мікалай (Менск)</i> МІЛІТАРНЯЯ ЦАЦКІ 12 - 13 СТСТ. З ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (да пастаноўкі праblemы)	149
---	-----

Рэцэнзіі

<i>Мірановіч Яўген (Беласток)</i> GIENADIUSZ SZYMANOWSKI, <i>DWANAŚCIE LAT - WSPOMNIENIA Z LAT 1927-1939</i> , Toruń 1998, wyd. Adam Marszałek	157
---	-----

Дыскусія

<i>Дубоніс Артурас (Вільня)</i> КРАЎЦЭВІЧ А.К. СТВАРЭННЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА. Мінск: БЕЛАРУСКАЯ НАВУКА, 1998. 208 с., 5 карт. ISBN 985-08-0249-9	162
<i>Краўцэвіч Аляксандар (Гародня)</i> ДЫСКУСІЯ ЦІ СВАРКА? ПРА МАГЧЫМАСЦЬ ДЫЯЛОГУ ПАМІЖ БЕЛАРУСКІМІ І ЛЕТУВІСКІМІ ГІСТОРЫКАМІ	168

НАВУКОВАЯ ХРОНІКА

НАВУКОВЫЯ КАНФЕРЭНЦЫІ	173
АНАТАЦЫІ	178

Ігар Марзалиюк (Магілёў)

ГІСТАРЫЧНАЯ САМАІДЭНТЫЧНАСЦЬ НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСІ Ў 11 - 17 СТСТ.

Сёння ў гістарычнай навуцы Беларусі даволі востра дыскутуеца пытанне пра пачаткі беларускай дзяржаўнасці і гістарычнай самаідэнтычнасці насельніцтва беларускіх земляў у эпоху сярэднявечча. Некаторыя гісторыкі ўвогуле адмаўляюць тэзу пра тое, што насельніцтва Беларусі ўспрымала ў 15 - 17 стст. Кіеўскую Русь як пачатковы перыяд уласнай дзяржаўнасці. Калыскай будучай Беларусі яны лічаць толькі Палацкае княства. Прычым яно разглядаецца як цалкам незалежная дзяржава. Такога погляду прытрымліваецца і выбітны сучасны ўкраінскі медыевіст Наталля Якавенка, якая сцвярджае літаральна наступнае: “Для ўсіх трох адломаў колішній Кіеўскай дзяржавы памяць пра сваю гістарычную “прамаці” Кіеўскую Русь – таксама выявілася рознаю. Так, беларускія княствы, якія супольна з суседзямі літоўцамі стваралі сваю маладую дзяржаву практична з нуля, на кіеўскую спадчыну практична не аглядадліся; паколькі яны заўсёды трymаліся ўбаку ад Кіева, то ў строгім сэнсе іхняю яна ніколі не была, таму не выклікала ні насталгіі, ні ідэалагічнага ператлумачэння”.¹ Як мы пабачым далей, пры разглядзе канкрэтных сведчанняў гістарычных крыніцаў, падобная тэза не вытрымлівае навуковай крытыкі.

З нашага пункту гледжання найважнейшай у вырашэнні гэтага пытання з’яўляеца гістарычна самаідэнтыфікацыя тагачаснага насельніцтва беларускіх земляў. Пісьмовыя крыніцы дазваляюць нам прасачыць тыя гістарычныя стэрэатыпы якія існавалі ў асяроддзі адукаваных русінаў: духавенства, прадстаўнікоў набілітэту і мяшчанаў. Гэтае пытанне, як мы пабачым далей, наўпрост звязана таксама з дыскусіяй пра тое, які з усходнеславянскіх народаў мае больш падставаў лічыць сябе спадкаемцам Кіеўской Русі.

Апошняя дыскусія налічвае не адну сотню гадоў. Ужо ў 13 ст. укладальнікі Галіцка-Валынскага летапісу лічылі, што Галіч быў “другім Кіевам”- спадкаемцам традыцыяў першай Кіеўской дзяржавы. Адпаведна гэтаму складзеныя на Валыні летапісныя кодэксы, кшталту Іпацьеўскага, уключалі “Аповесць мінуйых гадоў”, Кіеўскі летапіс 12 ст. і, ўрэшце, Галіцка-Валынскі летапіс 13 ст. У сваю чаргу складзены ва Ўладзіміра-Сузdalльскай зямлі Лаўрэнцьеўскі летапіс пасля “Аповесці мінуйых гадоў” падаваў уладзіміра-сузdalльскія паведамленні². Выразна адрознівалася ад двух апошніх традыцый і летапісанне Вялікага Ноўгараду³. Ужо тады паўсталі

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавнішых часів до кінця XVIII століття. Київ. 1997. С. 76

² Ісаевіч Я. Україна давня і нова. Львів, 1996. С. 23

³ Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва-Ленінград, 1947. С. 205.

прынцыпова адрозныя схемы гісторыі Усходняй Еўропы, якія захаваліся да сённяшняга дня, праўда зазнану ў пэўныя трансфармацыі і мадыфікацыі. Яны працягваюць сваё існаванне ў якасці афіцыйных нацыянальных версіяў украінскай і вялікарасейскай гісторыяграфіі.

На жаль, летапісных помнікаў дамангольскага перыяду, створаных на тэрыторыі Беларусі, не ацалела. Аднак пэўныя факты з гісторыі Палацкага княства дазваляюць адказаць на пытанне пра тое, ці лічылі яго валадары Кіеў чужым для сябе, а сваё княства цалкам самастойным? Сёння амаль ніхто з тых, хто так лічыць, нават і не паспрабаваў “спытацца” ні ў полацкіх Ізяславічаў-Рагвалодавічай, ні ў палачанаў, кім яны самі сябе лічылі, якія этнапалітычныя дысацыякультурныя ўзоры панавалі ў іх асяроддзі? Па сутнасці, адбываеца адвольны перанос уяўленняў са свядомасці чалавека канца 20 ст. па пытаннях дзяржавай незалежнасці, нацыянальнасці на рэаліі ранняга сярэднявячча. Зыходзячы з апрыёрнага пастулявання тэзы, што погляды людзей на гэтых проблемах на працягу стагоддзяў былі нязменнымі, даследчыкі, якія стаяць на такіх пазіцыях, хочуць таго ці не, пачынаюць ствараць гісторычныя дэфармациі і міфы, нічога супольнага не маючыя з рэаліямі далёкага мінулага. Адразу хочацца абмовіцца, што ў гэтым раздзеле не ідзе размова пра этнагенетычныя працэсы, якія адбываліся на беларускіх землях у 11-13 стст. Нас цікавілі толькі пэўныя ментальныя ўстаноўкі сучаснікаў, іх асабістыя ўяўленні і ўчынкі, якія дазваляюць паглядзець на палітычныя і сацыяльна-культурныя рэаліі таго часу іх вачыма.

У гісторыяграфіі даўно звернута ўвага на туго акалічнасць, што пасля няўдалага замаху Рагнеды на Уладзіміра, апошні вылуччы “отчыну” – Палацкае княства свайму старэйшаму сыну Ізяславу. Паводле родавых законаў, пераемнікам роду, які абарваўся, мог стаць старэйшы нашчадак па жаночай лініі. Тому Ізяславу быў пераемнікам свайго дзеда па маці – Рагвалода Палацкага. З-за гэтай прычыны полацкі княскі стол і быў замацаваны за нашчадкамі Ізяслава. Атрымаўшы Палацкую зямлю ў “выдел”, яны пазбаўляліся права прэтэндуваць на іншыя часткі Кіеўскай Русі⁴.

Але ці ўспрымалася гэтая падзея ў гісторыі Палацкай зямлі сучаснікамі як прызнанне яе поўнай незалежнасці? Тыя ж скандыnavы, ў часы панавання Брачыслава Ізяславіча, разглядалі Палацкую зямлю як частку Гардарыкі, хоць і падкрэслівалі асобнасць і важнае значэнне Палацкага цэнтру побач з двумя другімі важнейшымі ўсходнеславянскімі цэнтрамі: Кіевам і Ноўгарадам⁵.

Беларускі гісторык Юры Заяц пераканаўча паказаў, што ў аснове канфлікту паміж Усяславам Чарадзеем і Яраславічамі ляжалі прэтэнзіі полацкага князя на вялікакняскі кіеўскі “стол”. Усяслаў, як вядома, з’яўляўся праўнукам кіеўск-

⁴ Насевіч В.Л. Генеалагічныя табліцы старадаўніх княжацкіх і магнацкіх беларускіх родаў 12-18 стагоддзяў. Мінск, 1993. С. 5; Пресняков А. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории XII-XIII столетий. Санкт-Петербург, 1909. С. 33.

⁵ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Москва, 2000. С. 18

кага князя Уладзіміра. З-за того, што дзед Усяслава Ізяславаў памёр яшчэ пры жыцці свайго бацькі ў 1001 г. і не княжыў у Кіеве, па княскаму спадчыннаму праву яго нашчадкі пазбаўляліся вялікакняскага кіеўскага стала. Аднак бацька Ўсяслава Брачыслаў Ізяслававіч, разам са сваім дзядзькам Яраславам Мудрым, быў супра-віщелем усіх земляў Кіеўскай Русі і займаў кіеўскі княскі стол. Такім чынам, з'яўляючыся князем Полацкай зямлі не маючы права прэтэндаваць на асобныя часткі Кіеўскай Русі, Ўсяслаў валодаў правам на вярхоўную ўладу ў ёй⁶.

Паказальна, што аўтар “Слова о полку Игореве” называе спадчынай Усяслава не толькі Полацкае княства, а ўсю Рускую зямлю: “Вы бо своими крамолами начясте наводити поганыя на землю Рускую, на жизнь Всеславлю”⁷. Вылучанасць Ізяславіча з агульнага ўладання не трэба змешваць з палітычнай ізаляцыяй ці незалежнасцю. Ніхто з кіеўскіх князёў не лічыў, што полацкая дынастыя абсалютна незалежная ад Кіева⁸. Культурныя і гандлёвыя контакты Полацка з Кіевам - рэч добра вядомая даследчыкам⁹.

Адзіны культурны ўзор скарыстоўвалі і Полацк, і Кіеў, і Ноўгарад, будуючы саборы Святой Сафіі і выказываючы такім чынам прэтэнзіі на гегемонію сваіх цэнтраў у Кіеўскай Русі¹⁰. З гэтай канцэпцыяй самым непасрэдным чынам была звязаная канцэпцыя “Новага Іерусаліма”, які атаясамляўся “з другім Рымам” і ўспрымаўся як духоўны і свецкі цэнтр Свету, а хрысціяне як “новы Израіль”, абраны Богам народ, які атрымаў боскую благадараць пасля непрыніцця юдэямі на вukі Хрыста. У ўсходнехрысціянской, праваслаўной традыцыі, такім цэнтрам Свету лічыўся Канстантынопаль, у рыма-каталіцкай – Рым, дзе знаходзілася стаўліца вышэйшай духоўнай і свецкай улады – Папы Рымскага і імператара¹¹.

Паказальна, што сама гарадская структура Канстантынопалія адбudoўвалася на ўзор Іерусаліма, чым падкрэслівалася пераемнасць новай хрысціянскай сталіцы ў справе выратавання чалавечтва – роля, страчаная “ветхім” Іерусалімам. Пасля хрышчэння Кіеўскай Русі, гэтая ідэя была запазычана ўладарамі маладой усходнеславянскай дзяржавы дзеля абургунтавання роўнага статусу ды незалежнасці Кіева ад Царграду. Кіеў забудоўваўся па Канстантынопальскому ўзору – арганізацыя гарадской прасторы Кіева капіравала гарадскую прастору Канстантынопалія і магла ўспрымацца сучаснікамі як прэтэнзія на права стаць новым цэнтрам свету, сталіцай богаабранай, абелаванай ці “абя-

⁶ Заяц Ю. А. Полоцкий князь Всеслав и Ярославичи в 1065-1066 г.: от Пскова до Белгорода // Гістарычна-археалагічны зборнік. № 4. Мінск, 1994. С. 91-93.

⁷ Поветы Древней Руси XI-XII века. Ленинград, 1983. С. 390.

⁸ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992. С. 31.

⁹ Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли // Киев и западные земли Руси в IX-XIII вв. Минск, 1982. С. 45-80.

¹⁰ Петрухин В.Я. Начало этнокультурной истории Руси IX-XI веков. Смоленск-Москва, 1995. С. 58.

¹¹ Толочко А.П. Князь в Древней Руси... С. 109; Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей. Человек в истории. Личность и общество: проблемы самоидентификации. Москва, 1998. С. 134.

цанай” зямлі. Гэтыя прэтэнзіі найбольш выразна былі сфармульянныя пры князяванні Яраслава Мудрага. У Кіеве з’ўляюцца аналагічныя канстантынопальскім Залатыя вароты, храм Святой Сафіі, а таксама манастыр св. Георгія і св. Ірыны. У гэты ж час ствараецца першы летапіс у якім выразна падкрэсліваетца ідэя бogaабранасці Кіеўскай Русі : “како избра Бог страну нашу на последнее время”. У разгорнутым выглядзе канцэпцыя бogaабранасці і перанясення сталіцы хрысціянскага свету, ператварэння яе ў важнейшы сакральны цэнтр, была выкладзеная мітрапалітам Іларыёнам у “Слове о законе и благодаті”¹².

Для нас вельмі важным з’ўляецца той факт, які сведчыць аб запазыччанні гэтай ідэі амаль у той самы час знакамітым полацкім уладаром 11 ст. Усяславам Чарадзеем. Менавіта амбіцыямі Ўсяслава на гегемонію ва ўсходнеславянскім свеце неабходна тлумачыць і ўзвядзенне полацкай Сафіі. Леанід Аляксееў лічыць, што полацкую Сафію будавала асобная грэцкая будаўнічая арцель, што абузовіла і архітэктурную спецыфіку храма. Разам з гэтым маецца і падабенства паміж усімі трымі храмамі: агульнасць ідэі, ўсе тры пабудаваныя ў новай частцы гораду¹³. Калі Кіеў, Ноўгарад і Полацк будавалі гэтыя саборы то, такім чынам, прэтэндавалі на “мадэляванне” самога цэнтра хрысціянскага свету, Візантыйскай імперыі, Канстантынопалія са Святой Сафіяй¹⁴ і імкнуліся сцвердзіць статус бogaабранасці сваёй сталіцы і зямлі. Па сутнасці, князі Ноўгарада, Кіева і Полацка аспрэчвалі права на статус сакральнага цэнтра менавіта свайго дзяржаўнага ўтварэння і вяршынства сваёй дынастычнай лініі роду над астатнімі князямі Рурыкавічамі. Гэтыя прэтэнзіі былі артыкульянны і ў ацалеўшых помніках мясцовага летапісання. Наўгародская рэдакцыя “Аповесці мінульых гадоў” прасякнутая імкненнем падкрэсліць перавагу дзяржаватворчай традыцыі Наўгародской зямлі ў парыўнанні з Кіевам¹⁵. Хутчэй за ўсё, падобная “мясцовая” канцэпцыя ўсходнеславянскай гісторыімагла ўзнікнуць і ў полацкім летапісанні. Здаецца, можна пагадзіцца з адным з найбольш аўтарытэтных знаўцаў гэтай праблемы І.Данілеўскім: “У наступным, кожны з гарадоў, які прэтэндаваў на ролю цэнтра Рускай зямлі, аўтаматычны прымайш на сябе абавязак стаць “трэцім Рымам” і “Новым Іерусалімам”. Адпаведна, тут з’яўляліся і зневінні атрыбуты сталіцы свету: Залатыя вароты, новы цэнтральны храм і да г.п.”¹⁶ Пра тое, што Ўсяслаў Чарадзея не абмяжоўваў сваіх амбіцыяў землямі Полацкага княства, а прэтэндаваў на вярхоўную ўладу ў Кіеве, на кіеўскі “залаты” стол, сведчыць і фрагмент тэксту з апавядання пра яго, якое нядаўна было знайдзена М.Ліннікавай у Расейскім дзяржаўным архіве стара-

¹² Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? С. 134-137.

¹³ Алексеев Л.В. Княжеское строительство полоцких князей (XI—XIII вв.) // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998. С. 9.

¹⁴ Петрухин В.Я. Начало этнокультурной истории Руси IX-XI веков. С. 58.

¹⁵ Тамсама. С. 72-73.

¹⁶ Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? С. 137.

жытных актаў. Мы маем на ўвазе цікавейшы дыялог паміж Усяславам і валх-вом: “(ре) че же влькъ Всеславови: “Се княже, ти огнь небесный, разжеися, в нем же закаляемо железо не имать съкрушитися, и се же кръвь змиева (иже Евву праматерь искуси), в ней же копия омочи З-жды, и еще власы и главы твою пожъри бог отец наших, и дръжава твоа не раздрушима (курсіў наш – I.M.) выну силою его!” Отвешав Сеслав рече: “Повеленьная ми сътворю, З-жды пожъгу и помочю, и влас не пожру никако же се бо есть дело бесовсте!” Он же глагола к нему, яко: “Понеже не въсхоте влас сих потребити, озлобиши аростию врази твои въся, и градов их не плениши и не владеши непещевания деля, токмо град твой полстий боронити имаше копием сим (курсіў наш – I.M.), яко же и бысть”. Тъгда въспечялова князь Всеслав Бренчиславич зряча сего ради”¹⁷. Як бачым, “дръжава” Усяслава гэта не толькі Полацкае княства, бо з-за адмовы князя цалкам здзейсніць паганскі рытуал, які мусіў забяспечыць трываласць дзяржавы і яго вайсковую ўдачу, ён страчвае патэнцыяльную магчымасць валадарыць у ёй і вымушаны абмежавацца толькі Полаччынай.

Аднак у гэтай спрэчцы паміж трывма важнейшымі цэнтрамі дзяржайнасці ўсходніх славянаў перамог Кіеў. Менавіта Кіеў на працягу 12 – 17 стст. працягваў разглядацца як вярохойная сакральная сталіца ўсходнеславянскіх земляў. Існуюць прамыя сведчанні пісьмовых крыніцаў украінска-беларускага паходжання, якія адзначаны называюць Кіеў “Новым Іерусалімам”. Паказальна, што гэту выключную ролю Кіева, як галоўнага сакральнага цэнтра Усходній Еўропы, прызнаваў і Іван Грозны, нягледзячы на тое, што менавіта ў яго час канцепцыя “Масква – Трэці Рым” набыла сваю ідэалагічную завершанасць¹⁸. Князі полацкай дынастыі шчодра адорвалі кіеўскае духавенства, Кіева-Пячорскі ма-настыр. Добра вядомы і сімпатыўны ізўных прадстаўнікоў гэтага духавенства да полацкіх князёў¹⁹.

Згаданыя факты дазваляюць сцвярджаць, што першыя пакаленні полацкіх князёў выказвалі прэтэнзіі на кіеўскі княскі стол. Полацкія князі добра памяталі, што яны не толькі Рагвалодавічы, але і Рурыкавічы. Геральдычныя знакі полацкіх уладароў красамоўнае таму пацверджанне²⁰. Пра тое, што полацкія князі не лічылі ўсіх астатніх Рурыкавічаў абсалютна чужкімі для сябе, сведчыць таксама факт распаўсюджання на Полаччыне культу Барыса і Глеба. Шырока вядомыя факты скарыстання імёнаў гэтых святых князёў у імёнаслове полацкай дынастыі. Двое сыноў славутага Усяслава Чарадзея таксама наслілі іх імёны. Пацверджанні папу-

¹⁷ Ліннікава М. Новае пра Усяслава Чарадзея // Спадчына №3. 1994. С. 69.

¹⁸ Голубев С. Киевский митрополит Петр Mogila и его сподвижники. Киев, 1883. Т. 1. Приложение. С. 263; Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. Москва. 1978. С. 55.

¹⁹ Алексеев Л.В. Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии) в IX-XIII вв. Москва, 1966. С. 228; Тарасаў С.В. Чарадзей сёмага веку Траяна. Мінск, 1991. С. 38.

²⁰ Белецкий С.В. О знаках на роговом кистене из Минска // Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология). Минск, 1998. С. 23, 26. Мал. 4.

лярнасці культа Барыса і Глеба знаходзім і ў металапластыцы, і ў фрэскавых роспісах храмаў Полацкай зямлі. Вельмі красамоўны ў гэтым сэнсе фрэскавы роспіс Пятніцкай царквы ў Бельчыцах, дзе выявы Барыса і Глеба размешчаныя на найбольш відных і шанаваных у храме месцах – перад алтарнай сцяне²¹.

Нам здаецца абсалютна слушнай тэза пра існаванне ў 11-13 стст. “параметраў калектыву ідэнтычнасці Русі”, якія былі характэрныя для ўсіх усходнеславянскіх земляў у той час²². Іншая справа, што ў старажытнарускіх летапісах мы не знаходзім ніякіх свядчанняў, якія б дазвалялі казаць пра тое, што ўсё насельніцтва Кіеўскай Русі ў 10 - 12 стст. мела супольную этнічную свядомасць. Размова ў даным выпадку ідзе найперш пра сацыякультурныя ўзоры дзяржаватворчай традыцыі і канфесійнай самаідэнтыфікацыі. Для ўкладальнікаў Кіева-Печорскага пацерыка таксама быў бяспрэчным той факт, што Полаччына з’яўляецца часткай Русі як канфесійнай агульнасці²³. Тоэ, што прынамсі ў асяроддзі кіеўскага духавенства, прадстаўнікоў полацкага княскага дому лічылі “рускімі” (усходнеславянскімі) князямі, як і іншых Рурыкавічаў, свядчыць і створанае ў 12 ст. “Жытіе і хождение Даниила Рускія земли Ігумена”. Добра вядома, што Даніїл падходзіў з Чарнігавшчыны, яго мова насычаная паўднёварускімі дыялектызмамі. Потым ён стаў інакам Кіева-Печорскага манастыра і адтуль увайшоў на ігуменства²⁴. Паказальна, што калі Даніїл ставіць “кандило” ў Ерусаліме за “рускіх” князёў, то называе сярод іх не толькі Святаполка Ізяславіча Кіеўскага, Уладзіміра Манамаха Пераяслаўскага, яго сына Мсціслава і Алега Святаславіча Чарнігавскага, але і сыноў Усяслава Чарадзея: Глеба, Давыда і Барыса²⁵. Гэты помнік быў добра вядомы і на Полаччыне. Да нашых дзён захаваліся беларускія спісы гэтай крыніцы, што зараз захоўваюцца ў Варшаўскай нацыянальнай бібліятэцы, ў рукапісе, які паходзіць з полацкай Сафійскай бібліятэкі²⁶.

Немагчыма таксама адмаўляць той факт, што полацкія князі, як і Полацкая княства, займаюць у гісторыі Кіеўскай Русі вельмі адметнае, спецыфічнае месца. Істотна адзначаць тую акалічнасць, што Полацкая зямля ва ўсходнеславянскіх летапісах 11-12 стст. амаль нідзе (за выключэннем паведамлення Наўгародскага I-га летапісу за 1169 г.²⁷) ў складзе “Рускай зямлі” ў шырокім сэнсе не згадваецца. Апошніяе тлумачыцца якраз вышэйзгаданымі генеалагічнымі

²¹ Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI-XII веков. Минск, 1992. С. 40.

²² Петрухин В.Я. Rec.: S. Franklin, J. Shepard. The Emergence of Rus. 750-1200. L.-N.Y., 1996 // Славяноведение. № 2. Москва, 1998. С. 119-123.

²³ Повести Древней Руси XI-XII века. Ленинград, 1983. С. 435.

²⁴ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 118 - 119.

²⁵ Веневетинов М.А. Хождение игумена Даниила в Святую землю в начале 12 ст. // Летопись занятый Археографической комиссии, Вып.7 (1876-1877). Санкт-Петербург, 1884. С. 155; Путешествие игумена Даниила по Святой земле в начале XII века. Санкт-Петербург, 1864. С.139, 155.

²⁶ Augea mediokritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі. Адраджэнне і ранніе барока. Мінск., 1998. С. 37.

²⁷ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. С. 328.

прычынамі. Паданне, як ужо неаднаразова звярталі на гэта ўвагу даследчыкі, слушна перадае сутнасць таго, што адбылося – “выдел” Ізяслава пры жыці бацькі і зацвярджэнне за яго родам вотчынных правоў на Полацкую зямлю. Менавіта таму толькі полацкіх Рагвалодавічаў называлі ў летапісах крывіцкімі князямі, бо яны былі пазбаўленыя права браць зудзел у калектыўным кіраванні Кіеўскай Руссю, якая з’яўлялася вотчынай Яраславічаў. Нашчадкі Яраслава Мудрага лічылі полацкіх князёў чужым элементам, заўсёды падкрэслівалі “іншароднасць” полацкай галіны ў сэнсе іх вылучанасці з агульнародавага ўладання²⁸. Вельмі паказальна ў сувязі з гэтым і адмова наўгародцаў плаціць даніну Усяславу Чарадзею падчас яго знаходжання на вялікакняскім кіеўскім стале: “Всеслав, седе во Киеве, посла к новгородцам по дань. Новгородцы же реша: “Княже, мы есмя племени Ярославлю крест целовоахом на его дети и внучати, а ты еси не от племяни Ярославля; и ко Полоцку дани отцы и деды наши не давали и тебе дати не хотим, а бери со своея волости”²⁹.

Пасля марных спробаў Усяслава Чарадзея аспрэчыць гэткае становішча справаў і рэалізаваць прэтэнзіі на вярхоўную ўладу ў Кіеўскай Русі, ўсталявалася своеасаблівае “статус кво”. Кіеўскія князі, прызнаючы права полацкага княскага роду на Полацк і не прэтэндуючы на полацкі княскі стол, разам з гэтым не лічылі, што полацкая дынастыя абсалютна незалежная ад Кіева. Наадварот, прызнанне вярхоўной улады вялікага кіеўскага князя, яго “старэйшынства” і выкананне звязаных з гэтым абавязкаў (супольныя паходы на полаўцаў) разглядалася як неабходная ўмова для захавання полацкімі князямі сваіх воласцяў. Натуральная, што ў вылучаных з агульнародавага ўладання Ізяславічаў-Рагвалодавічаў гэта не выклікала анікага захаплення, але кіеўскія князі сілай зброі прымушалі полацкіх валадароў быць у іх “волі”. Калі Брачыслау са сваім дзядзькам Яраславам быў “за едін”, што як слушна лічыць Ю.Заяц, сведчыла пра яго самастойнасць і роўны статус з Яраславам³⁰, то ўжо пра нашчадкаву Усяслава Чарадзея так казаць не выпадае. Іх палітычная залежнасць ад Кіева відавочная. Дазволім сабе прывесці колькі прыкладаў, якія красамоўна пацвярджаюць гэткія рэаліі 12 ст. Паказальна, што атрымаўшы галоўны полацкі стол, сын Усяслава Чарадзея Давыд ужо праз два гады пасля смерці бацькі бярэ ўздел у выправе на полаўцаў у 1103 г. супольна з іншымі князямі Кіеўскай Русі, а ў 1104 , з імі ж - супраць свайго роднага брата Глеба Менскага³¹. Спрабы паказаць Давыда “ізгоеем” немагчыма аргументаваць пры дапамозе захаваных крыніцаў, як і сцвердзіць, што пасля смерці бацькі на галоўным полацкім стале “сей”

²⁸ Назаренко А.В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (Х-XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 год. Москва, 1986. С. 156; Пресняков А. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий. Санкт-Петербург, 1909. С. 33, 40; Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть собственность идеология. Киев, 1992. С. 31.

²⁹ Татищев В. История российская. Т. 4. Москва-Ленинград, 1964. С. 155.

³⁰ Заяц Ю. А. Полоцкие события в «Саге об Эдмунде» // Полоцкий летописец №1(2). Полоцк, 1993. С. 5.

³¹ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. С. 283.

Барыс³². Мы салідарызуемся з найбольш аргументаваным на сённяшні дзень меркаваннем Вячаслава Насевіча пра тое, што пасля смерці Ўсяслава Барыс атрымаў ва ўладанне Друцк³³. Спрабы Глеба Менскага захапіць воласці, якія належылі да вотчыны Яраславічаў, як вядома, скончыліся вельмі сумна. Прычым з кантэксту летапіснага паведамлення пра паход Манамаха супраць Глеба ў 1116 г. выразна вынікае факт яго “старэйшынства” над менскім князем: “...Глеб же, вышед из города с детми и с дружиною, поклонися Володимеру, и молвиша речи о мире, и обещася Глеб во всем послушати Владимира. Володимер же омириев Глеба и наказав его о всем, вдасть ему Менеск, а сам възвратися Киеву”³⁴. Паказальна, што ніводны з Усяславічаў за брата не заступаецца. Гэта, як лічыць Эдуард Загарульскі, сведчыць пра тое, што самыя полацкія князі лічылі паход кіеўскага князя на свайго брата слушным і справядлівым, бо апошні выказаў прэтэнзію на вотчыну Яраславічаў і парушыў нормы княскага землеўладання³⁵.

Пасля смерці Манамаха нежаданне полацкіх князёў прызнаць над сабой вярхоўны сюзэрэнітэт яго пераемніка Мсціслава выклікала карны кааліцыйны паход у 1128 г. У яго выніку быў узноўлены звыклы парадак речач: “...пополчане сътснувшеся выгнаша Давыда и с сыньми и поемши Рогволода идоша к Мстиславу просвяще к себе княземъ и створи волю ихъ Мстиславъ и поимше Рогволода ведоша и Полотьску”³⁶. Палацкія князі склалі хроснае цалаванне кіеўскаму ўладару, у якім абавязваліся браць удзел у вайсковых паходах Кіева супраць стэпавікоў. Адмова выконваць свае васальныя абавязкі (удзельнічаць у выправе супраць полаўцаў) прывяла ў 1130 г. да высылкі прадстаўнікоў полацкай дынастыі ў Візантію³⁷.

З цягам часу ў Палацкай зямлі паступова стабілізавалася пастаянная арыентацыя яе князёў той ці іншай лініі на адпаведную лінію паўднёварускіх князёў. Друцкія Барысавічы абапіраліся на Манамаха і манамахавічаў, Глебавічы - спачатку на Ізяславічаў, а з сярэдзіны 12 ст. - на Ольгавічаў³⁸. Шукаючы дапамогі ў князёў няполацкіх дынастыяў палачане вымушаныя былі і самыя падтрымліваць апошніх у міжусобнай барацьбе і нават прызнаваць іх вярхоўны сюзэрэнітэт. Прайлюструем гэтую тэзу некалькімі красамоўнымі прыкладамі. У 1151 г. полацкае веча, выдаліўшы Рагвалода і запрасіўшы на полацкі стол Расціслава Глебавіча, звяртаецца да наўгарод-северскага князя Святаслава Ольгавіча за дапамогай і дэкліяруе яму васальную вернасць: ... “слышася Полоччанае к Святославу Олговичу с любовью, яко имети отцом собе и ходить в послу-

³² Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв. Москва, 1977. С. 55-56.

³³ Насевіч В.Л. Друцкае княства і князі друцкія // Друцк старажытны. Мінск, 2000. С. 49.

³⁴ ПВЛ. Т. 1. Москва, 1950. С. 200-201.

³⁵ Загарульскі Э. М. Заходняя Русь IX-XIII стст. Мінск, 1998. С. 121.

³⁶ ПСРЛ. Т. 1. Ленинград, 1927. С. 299.

³⁷ Алексеев Л.В. Польская земля. С. 261.

³⁸ Тамсама. С. 253.

шании его, и на том целовать крест”³⁹. Выразна сведчаць крыніцы і пра васальную залежнасць полацкіх князёў ад Андрэя Багалюбскага, ў паходах якога яны бралі ўдзел. Асабліва красамоўнае сведчанне аб гэтым знаходзім у летапісным паведамленні 1174 г. пра выправу на Кіеў, калі Багалюбскі “...полотьским князьям пойти повеле всем”⁴⁰.

У канцы 12 ст. Полацкая зямля ўсё болей і болей трапляла пад пратэктарат смаленскіх князёў, а з 1222 г. на полацкім княскім пасадзе мы ўжо бачым князя з дынастыі смаленскіх Расціславічаў – Святаслава Mcціславіча. З гэтага часу Полацкае княства канчаткова траціць апошнія рэшткі былой самастойнасці⁴¹.

Паспрабуем падвесці вынік. Мы імкнуліся паказаць, што, нягледзячы на абумоўлены генеалагічнымі прычынамі сепаратызм, гісторыю Полацкай зямлі нельга разглядаць па-за кантэкстам гісторыі Кіеўскай Русі. Канешне, няма падставаў адмаўляць тэзу пра тое, што менавіта з гісторыі Полацкай зямлі бярэ адлік дзяржаватворчая традыцыя на нашых землях. Але тым больш няма ніякіх падставаў казаць пра поўную палітычную незалежнасць ці ізаляванасць Полацку ад Кіева. Так, дарэчы, не лічылі і сучаснікі. Полацкая зямля ўспрымалася наўгародскім летапісцамі як складовая частка метаэтнапалітычнай агульнасці, у якую ўваходзілі і іншыя княствы Кіеўскай Русі, звязаныя дынастычнымі стасункамі і прыналежнасцю да адзінага канфесійнага цэнтра – Кіеўскай мітраполії. Асабліва гэта выразна кідаецца ў вочы пры хараکтарыстыцы вайсковых канфліктаў паміж Ноўгарадам і Полацкам. Войны, якія адбываюцца паміж усходнеславянскімі княствамі, паміж “сваімі”, у вачах летапісцаў з’яўляюцца грахоўнаю справаю, а ўнікненне ад іх трактуецца як справа богакарысная. Зусім іншы эмацыйны фон прысутнічае пры апісанні войнаў з прадстаўнікамі іншых краінаў і народаў, якія знаходзіліся па-за межамі Кіеўскай Русі як дзяржаўна-генеалагічнай агульнасці. Узорным з’яўляецца паведамленне пра выправу наўгародскага князя Яраслава на Полацкую зямлю ў 1194 годзе: “На ту же зиму ходи князь Ярослав с новгородци и с пльсковици и ладожаны и с всею областью Новгородскою к Полтъску, и устретоша полоцянє съ поклоном на озере на Касъпле; и възъмъше мир, възвратиша Новугороду: бог бо не вда кръви пролитья крестьяном межи собою”⁴². Для Канстантынопала было відавочным фактам, што Полацк, як і іншыя ўсходнеславянскія землі і ў рэлігійным, і ў дзяржаўным плане залежныя ад Кіева. Няма ніводнага дакументу ні рымскай куры, ні грэчаскага патрыярхату, у якім бы было зафіксавана асобнае месца Полацкай зямлі ў тагачаснай іерархіі дзяржаваў і такім чынам прызнаная, згодна нормаў тагачаснай правасвядомасці, роўнасць полацкіх князёў з іншымі суверэнамі. Для візантыйскага гісторыка 12 ст. Іанна Кінамы існуе толькі адна сталіца “Таўраскіі” - Кіеў “...каторы пераўзыходзіць іншыя

³⁹ ПСРЛ. Т. 2. Москва, 1962. С. 445-446.

⁴⁰ ПСРЛ. Т. 2. Москва, 1962. С. 74.

⁴¹ Алексеев Л.В. Полацкая земля. С. 287-288.

⁴² НПЛ старшага и младшаго изводов. Москва-Ленінград. 1950. С. 44.

тамашнія гарады, лічыцца мітраполій таго народу, атрымоўвае архірэя з Візантыі і карыстаецца іншымі важнымі перавагамі”⁴³. У спісе “рускіх” епіскапстваў 12 ст., падпарадкованых мітрапаліту Русі, змешчаным у “Notitia Episcopatuvim” і датаваным 1170-79 гг., на чацвёртым месцы пазначана і Полацкая кафедра⁴⁴.

У Полацкай зямлі, як і ў іншых усходнеславянскіх землях, пры вырашэнні пытанняў звязанных з сям’ёй і шлюбам, у царкоўным судзе шырока скарыстоўвалі “Устав князя Ярослава”. Менавіта з полацкай архіепіскапскай кафедрай звязана таксама кадыфікацыя ды стварэнне ў пачатку 15 ст., адаптаванага да тагачасных рэаліяў жыцця праваслаўнага насельніцтва ВКЛ, зборніка “Архангельскага тыпу” і змешчанага ў ім асноўнага ізвода “Устава Ярослава”⁴⁵. Пры вывучэнні гандлёвых дамоваў 13-14 стст. Полацку з Рыгай, кідаецца ў очы той факт, што ў Полацкай зямлі скарыстоўваліся для пакарання за крымінальныя злачынствы нормы “Рускай Праўды”. На гэтую акалічнасць, дарэчы, ў свой час звярнуў увагу і Міхайла Грушэўскі⁴⁶.

Калі пагадзіца з Аляксеем Чарняцовым, які лічыць што Радзівілаўскі летапісны звод быў укладзены у Полацку⁴⁷, то мы можам меркаваць і пра тое, якая гісторычна спадчына ўспрымалася як “свая” палаchanамі 15 ст. Паказальна, што нягледзячы на прыпіскі, якія акцэнтуюць увагу на падзеях у Полацку (узгадка ў летапісу “полочан”, усладлённе вечавых парадаку ў шэрагу усходнеславянскіх гарадоў, у тым ліку і Полацку, успамін пра які ў адпаведным месцы Лаўрэнцьеўскага летапісу адсутнічае), полацкая гісторыя разглядаецца ў агульным усходнеславянскім кантэксце. Што ўжо казаць пра насельнікаў іншых земляў Беларусі, якія ўваходзілі ў склад Смаленскага, Чарнігава-Северскага, Тураўскага і Галіцка-Валынскага княстваў ды былі непарыўна звязаныя з запачаткованымі ў Кіеве традыцыямі дзяржаўнасці, канфесійнай і гісторычнай самаідэнтыфікацыі? Іншая справа, што гэтыя факты мусіць адэकватна ўспрымацца і трактавацца. Адмаўленне таго факту, што менавіта кіеўская традыцыя перадвызначала культурнае аблічча беларускіх земляў у 11 - 13 стст., звязана найперш з рэакцыяй беларускіх гісторыкаў на “маскvaцэнтрычныя” канцэпцыі гісторыі Кіеўскай Русі, якія панавалі ў савецкай паваеннай науцы і па сутнасці ўзыходзілі да маскоўскай сярэднявечнай гісторыяграфічнай традыцыі, дзе Москва абвяшчалаася адзіным легітымным правапераймальнікам кіеўской спадчыны.

Не менш цікавым з’яўляецца пытанне пра тое, як успрымалася ўзнікненне ВКЛ і ўваходжанне ў яе склад усходнеславянскіх земляў насельніцтвам Бе-

⁴³ Кіннам Иоанн. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов // Византийские историки, переведенные с греческого при С. Петербургской Духовной Академии. Санкт-Петербург, 1859. С. 261.

⁴⁴ Poppe A. Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku. Warszawa, 1968. S. 39.

⁴⁵ Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI-XIV вв. Москва, 1972. С. 219.

⁴⁶ Грушевський М. Ілюстрована Історія України. Київ-Львів, 1913. С. 103.

⁴⁷ Чарнецов А. Радзивіловская летопись // Свіцязь. Мінск, 1989. С. 139-147.

ларусі. Вельмі істотная інфармацыя па гэтаму пытанню змешчана ў помніках Наўгародскага летапісання - Наўгародскім першым летапісе старэйшага і малодшага ізводаў. Магчыма, што адной з верагодных крыніцаў інфармацыі для наўгародскага летапісца пра тыя падзеі маглі стаць апавяды полацкага епіскапа наўгародскага паходжання Сымона альбо Сімеона Наўгародца, які быў полацкім архірэем менавіта ў гэты час⁴⁸. Ён згадваеца як адзін з удельнікаў Уладзімірскага сабору 1274 г. Маём на ўвазе ацэначныя характарыстыкі летапісца літоўскіх князёў Міндоўга, Таўцівіла і Войшалка. “Убиша князя велика Миндовга свои родици, свещавшеся отай всех. Того же лета роспревешия убоици Миндовгови о товар его, убиша добра князя Полотьскаго Товтвила, а бояры полотьскія исковаша, и просиша у полочан сына Товтвилова убить же; и он вбежа в Новгород с мужи своими; Тогда Литва посадиша свои князь в Полотьске; а полочан пустиша, которых изъимали с князем их, а мир взяша. ...Воиншег ...позна истинную веру хрыстиянскую...По убиении же отца своего, не хотяющ ему сего створити, но Богу попущышю на них, на поганую Литву, за хрыстиянскую кровь, вложи сему в сердце, соимя с себе ризу, обещаася Богу на три лета, како прияти риза своя, а устава мнишъского не оставя; съвкупи около себе вои отца своего а приятели, помолився кресту честному, шед на поганую Литву, и победи я, и стоя на земли их все лето. Тогда оканьным взда Господу по делом их: всю бо землю оружием поплени, а по хрыстиянской веселie бысть всюда”⁴⁹. Як бачым, усе гэтыя літоўскія князі характарызуацца вельмі станоўча. Адмоўныя характарыстыкі заслугоўваюць толькі іх канкурэнты. Яны высступаюць у летапісу жывым увасабленнем паганскай падступнасці і крывадушнасці. Войшалк не проста помесіць за бацьку, ён жывое ўвасабленне Боскай кары паганым “за хрыстиянскую кровь”. Вельмі красамоўныя і характарыстыкі, змешчаныя ў Іпацьеўскім летапісу. У свой час Аркадзь Насонau выказаў меркаванне пра тое, што агульны арыгінал Іпацьеўскага і Хлебнікаўскага спісаў хутчэй за ўсё быў напісаны ў Турава-Пінскім княстве, у горадзе Пінску. Забойства Войшалка Львом трактуеца летапісцам як справа інспіраваная д’яблам⁵⁰.

Крэўская унія і хрысціянізацыя Літвы ў каталіцтва перакрэслі магчымасць канчатковай культурнай асіміляцыі балтайд-літоўцаў па праваслаўнаму “руssінскаму” ўзору, стварыла сітуацыю дыскрымінацыі праваслаўных нобіляў ды спыніла місійную дзеянасць праваслаўнай царквы на балцкіх землях Вялікага Княства. Гэта адразу выклікала рэакцыю ў тагачаснай праваслаўнай беларускай гісторыяграфіі. Сучаснымі беларускімі гісторыкамі амаль не звяртаецца ўвага на “Летописец русских царей” (вядомы таксама пад назвай “Летописца Переяславля Сузdalского”) як на важнейшую крыніцу для асэнсавання гіста-

⁴⁸ Грыгаровіч І.І. Беларуская іерархія. Мінск, 1992. С. 28.

⁴⁹ НПЛ старшага и младшаго изводов. Москва-Ленінград. 1950. С. 84.

⁵⁰ Насонов А. Н. История русского летописания XI—начало XVIII века. Москва, 1969. С. 231.

рычнай самаідэнтычнасці насельніцтва беларускіх земляў у 14 ст. Даказана, што старажытнейшая частка “Летописца...” (запісы да 1110 г. і два дадатковыя артыкулы 1137 і 1143 гг.) створана ў ВКЛ чалавекам, які належаў да праваслаўнай царквы і адмоўна ставіўся да каталіцтва⁵¹. Уладзімір Пащута звярнуў увагу на шэраг фактаў, якія дазволілі яму выказаць меркаванне пра тое, што ў “Летописце русских царей”, Архіўным хранографе і Іпацьеўскім летапісе захаваліся сляды літаратурна-палітычнай апрацоўкі, узінкненне якой ён звязваў з дзеянасцю царкоўнага цэнтра ў Наваградку⁵². Праўда, ён лічыў, што помнік створаны ў канцы 13 - пачатку 14 ст. Аднак нам здаецца найболыш верагодным часам стварэння беларускай часткі помніка якраз час пасля Крэўскай уніі. Інакш немагчыма растлумачыць палемічную завостранасць артыкулаў скіраваных супраць “лацінікаў”, антыкаталіцкі запал укладальніка беларускай часткі тэксту, як і падкрэсліванне большай цывілізаванасці ды вышэйшасці “рускіх” земляў у параўнанні з літоўскімі. Паказальна, што ў “Летописце” ўжыта нязвыклая ды нехарактэрная для Кіеўскай Русі тытулатура ўсходнеславянскіх уладароў. Замест слова “князь” скарыстаны тэрмін “цар”. Тоё ж самае тычыцца і тэрміналогіі змешчанага разам з “Летописцем” Архіўнага звода статута Святога Уладзіміра. У ім двойчы ўжыта слова “царь”, “царство” замест альбо ў дадатак тэрміну “князь,” “княжество”⁵³. Другім, вельмі сімптаматычным адрозненнем гэтага помніка ад ранніх помнікаў ўсходнеславянскага летапісання, з’яўляецца падкрэсленная канстататацый факту залежнасці літоўскіх плямёнаў ад Русі ў мінульым. Рэдакцыя запісу пра данніцкую залежнасць неславянскіх плямёнаў істотна адрозніваецца сваёй завостранасцю ад рэдакцыі змешчаных у Лаўрэнцьеўскім, Радзівілаўскім і Іпацьеўскім летапісах: “...Печера, Имь, Литва, испръва исконній данніци и конокоръмци, Зимгола, Корсь, Нерома сиречь Жемоить, Либь”⁵⁴. Такім чынам, важнейшай мэтай аўтара “Летописца” бачыцца імкненне падкрэсліць вышэйшы статус ўсходнеславянскай дзяржаўнасці ды большую даўнасць царкоўнай традыцыі ўсходнеславянскіх земляў былой Кіеўскай Русі, ўвайшоўшых у ВКЛ, у параўнанні з этнічнай Літвой. Акцэнтуеца ўвага на папярэдній данніцкай залежнасці Літвы ад Русі. Гэтай мэце павінна была спрыяць і тытулатура, якую скарыстоўвае аўтар помніка кажучы пра Рурыкавічаў ды створаную імі дзяржаву – “Царь”, “царство”. Справа ў тым, што слова “Цар” (у адрозненне ад выключна свецкага тытула “цэсар”) мела ў Кіеўскай Русі ярка акрэслены сакральны характер і сведчыла таксама пра бogaабранасць краіны (“Царград”, гэта не толькі рэзідэнцыя імператара, але і “Горад Хрыста”). Тыталатуры “Цэзар” і “кароль” у ўсходнеславянскай традыцыі раз-

⁵¹ Щапов Я.Н. Княжеские уставы... С. 110.

⁵² Пащуто В.Т. Образование Литовского государства. Москва, 1959. С. 28-42, 389-390.

⁵³ Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI-XIV вв. Москва, 1972. С. 112.

⁵⁴ Летописец Переяславля-Сузdalского. Москва, 1851. С. 2.

⁵⁵ Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? С. 146.

глядаліся як чыста свецкія, маючыя ніжэйшы статус у параўнанні з словамі “Цар”, якое было запазычана непасрэдна з Бібліі⁵⁵.

Вывучэнне старажытнейшых беларуска-літоўскіх летапісаў першага зводу дазволіла Вячаславу Чамярыцкаму прыйсці да высноваў што летапісец, скары-стуючацы рускія летапісы, спрабаваў упершыню стварыць гісторыю Літвы і Літоўскай Русі (Беларусі і Украіны) ў яе сувязі з гісторыяй Русі Маскоўскай і ў яе пераемнасці з гісторыяй Кіеўскай Русі. Вельмі важнымі з’яўляюцца назіранні В.Чамярыцкага пра характар рэдактарскай працы ўкладальніка першага зводу з помнікамі вялікарасейскага летапісання. Даследчык вельмі аргументавана і пераканаўча паказаў, што “Агульны сэнс усіх гэтых скарачэнняў і апрацовак тэксту рускіх летапісаў укладальнікам першага беларускага зводу зводзіўся да аднаго - змякчыць або зусім зняць негатыўную характарыстыку літоўскіх князёў, адмоўную ацэнку іх дзеянняў, пададзеную рускімі летапісцамі”⁵⁶. На сённяшні дзень амаль усе даследчыкі лічаць, што большасць твораў з якіх складзены Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г., напісана ў Смаленску і, што натхненія гэтай справы быў епіскап (пазней мітрапаліт) Герасім, патрыёт ВКЛ і прыхільнік захавання яго цэласнасці⁵⁷. Такім чынам мы можам казаць, што ў гэтым летапісу адлюстраваныя гістарычныя погляды праваслаўнага русінскага набілітэту ВКЛ. Летапісы гэтага зводу змяшчаюць у пачатковай частцы скарочаныя варыянты “Аповесці мінульых часоў” і спісы ўсходнеславянскіх князёў, “Сказание о верных святых князех русских”. Перад намі паўстает яшчэ адна схема гісторыі Усходняй Еўропы, у якой Кіеўская Русь выступае як першапачатковая форма ўласнай дзяржавы народу русінаў ВКЛ. Традыцыі Кіева пераймала Вільня і, адпаведна, ВКЛ трактуеца як легітымная правапераемніца Кіеўскай Русі, як “свая” дзяржава. Паказальна, што ў летапісах першага зводу нідзе не гаворыцца пра генезу ВКЛ, пра заваёвы літоўскіх князёў на сучаснай тэрыторыі Паўднёва-Заходняй і Паўночна-Усходняй Беларусі. Выключэннем з’яўляецца толькі апісанне барацьбы за Смаленск, але і тут падкрэсліваецца, што ў горадзе існавала шматлікая “літоўская” партыя⁵⁸. Узнікненне падобнай канцепцыі было абумоўлена, з кропкі гледжання польскага гісторыка Ежы Клачоўскага, завяршэннем працэса фармавання ў сярэдзіне – другой палове 15 ст. адзінага літоўска-руسінскага “палітычнага народу”⁵⁹.

Гэтая канцепцыя пазней будзе пакладзена ў аснову афіцыйнай версіі беларускай нацыянальнай гісторыяграфіі. Праўда, беларускія гісторыкі, пачынаючы ад Адама Кіркора, на месца Кіева пачнушць ставіць Полацк⁶⁰. Прычым для аргументавання гэтай тэзы яны вымушаны будуць звярнуцца да позніх летапісных зво-

⁵⁵ Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мінск, 1969. С. 47-48, 183-184, 188.

⁵⁷ Улащик Н.Н. Введение в изучение Белорусско-Литовского летописания. Москва, 1985. С. 27.

⁵⁸ ПСРЛ. Т. 35. Москва, 1980. С. 30-31, 52.

⁵⁹ Kłoczowski J. Młodsza Europa. Warszawa, 1998. S. 452.

⁶⁰ Живописная Россия. Т. 3. Ч. 2. Мінск, 1993. С. 290-293.

даў, створаных у Маскоўскай дзяржаве. Якраз у Москве падчас барацьбы гэтай дзяржавы за ўсходнеславянскія землі, якія уваходзілі ў ВКЛ, быў створаны міф пра паходжанне літоўскай дынастыі ад полацкіх князёў. Справа ў тым, што ў такім выпадку Гедымінавічы не мелі права на землі, якія уваходзілі ў склад Кіеўскай Русі, бо “вотчынай” полацкіх князёў было толькі іх княства, а права кіравання астатнімі ўсходнеславянскімі ўладаннямі яны былі пазбаўленыя⁶¹. Некрытычнае запазычанне гэтай тэзы прывяло да ўзнікнення папулярнага ў айчыннай літаратуры міфа пра беларускае паходжанні вялікіх князёў літоўскіх.

Паказальна, што ў беларуска-літоўскіх летапісах, створаных на пачатку 16 ст. і ўтрымліваючых легендарную частку пра паходжанне вялікіх князёў літоўскіх, увага надавалася не толькі аргументаванню легітымацыі панавання літоўскай дынастыі над ўсходнеславянскімі землямі княства. Таксама ўлічваліся інтарэсы праваслаўнай знаці дзяржавы, складовай часткі “палітычнага народу ВКЛ”. У легендарнай частцы летапісаў падкрэслівалася, што далучэнне большасці землі ў сучаснай Беларусі адбылося мірным шляхам, літоўская дынастыя прыйходзіць на гэтыя землі пасля спусташэння іх татарамі і выступае як вызваліцель ад хансага прыгнёту⁶². Усе летапісы і хронікі, а таксама Стрыйкоўскі падкрэслівалі, што наваградскія вялікія князі завалодалі паўднёвым заходам Беларусі не супрацькуючы ніякага супраціву з боку мясцовага насельніцтва і нават пры яго падтрымцы. Войны супраць валынскіх князёў і татараў паказаны як абарончыя⁶³. Істотна падкрэсліць у сувязі з гэтым два надзвычай важныя моманты: ва ўсіх летапісах другога зводу, як і ў “Кроніцы” Мацея Стрыйкоўскага, “Русь” складзеная з паўднёва-заходніх землі ў сучаснай Беларусі выступае не толькі як пасіўны аб'ект, на які скіраваны дзеянні літоўскіх князёў, але як актыўны ўдзельнік, як творца, што супольна з літоўцамі бярэ ўдзел у будаўніцтве новай дзяржавы. Паўсюль падкрэсліваецца значэнне (у асобных летапісах яно ўвогуле выглядае як вызначальнае) перамогаў над валынскімі і татарскімі войскамі менавіта “рускіх” воінаў з землі ў паўднёва-заходній Беларусі. Вялікая ўвага і значэнне надаецца Наваградку і наваградскім дружынам. У летапісах падкрэслівалася, што поўнае аб'яднанне трох складовых частак дзяржавы адбылося пры легендарным наваградскім князе Швінтарогу, які пасля смерці Утэнуса становіцца таксама князем Літвы і Жамойці. Пасля гэтага дзяржава стала называцца Вялікім Княствам Літоўскім, Жамойцкім і Наваградскім і Рускім. Прычым аб'яднанне адбылося без скарыстання сілы⁶⁴. Пры

⁶¹ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. Москва, 1959. С. 75-76; Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI - начале XVII в. Москва, 1978. С. 20.

⁶² Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. С. 71; Улащик Н.Н. Введение в изучение... С. 152-154.

⁶³ Улащик Н.Н. Введение в изучение.. С. 155.

⁶⁴ Улащик Н.Н. Введение в изучение... С. 143, 150-156, 159, 167.

ўсім гэтым у ніводнага з летапісцаў не выклікаў сумнення той факт, што легітымнымі ўладальнікамі гэтых земляў “ад старыны” з’яўляліся менавіта “кіеўскія манаархі”, і толькі нашэсце Батыя змяніла сітуацыю на карысць літоўскіх князёў. Войны тых жа валынскіх князёў супраць міфічных літоўскіх князёў Рынгольта, Скірмунта якраз выкліканы іх “дзедзічным” правам на гэтыя землі, якога іх пазбавілі літоўскія ўладары, праўда, у выніку асабістай слабасці першых, выкліканай падпарадкованнем татарам⁶⁵.

Пра распаўсяуджаннасць уяўленняў пра мірнае далучэнне ўсходнеславянскіх земляў да Літвы ў асяроддзі палітычнай эліты княства ў 16 ст. свядчыць і “Размова Паляя з Ліцвінам” дзе сцвярджаецца, што “Русь” добраахвотна, пасля перамогі літоўцамі татараў, уступіла ў падданства да Літвы⁶⁶. Гэтая тэза была надзвычай важная ў першую чаргу для прадстаўнікоў русінскага набілітэту Княства, бо дазваляла ім сцвярджаць, што іх землі не заваёваныя праўніці, а часціна шырэйшай дзяржавы, якая зберагла поўнапраўную суверэннасць у сярэднявечным разуменні *in dominium Suum rex imperator est* (г.зн. падданы вызнае вышэйшага ўладара з умоваю збераежэння неабмежаванага панавання на ўласнай тэрыторыі). Падобныя ідэі былі шырока распаўсяуджаныя і ў асяроддзі праваслаўнай украінскай эліты ў першай палове 17 ст., якая імкнулася давесці факт добраахвотнага, а не прымусовага далучэння ўкраінскіх земляў да Кароны Польскай⁶⁷.

Аднак, калі агульнадзяржаваўныя летапісы 2 зводу ўтрымоўвалі кампрамісную версію ўзнікнення ВКЛ, то ў творах ужо ўласна літоўскай (калі іх можна так назваць) нацыянальнай гісторыяграфіі сярэдзіны 16 ст. і легенда аб рымскім паходжанні літоўцаў, інтэрпрэтацыя далучэння ўсходнеславянскіх земляў да ВКЛ набывае выразную “антырусінскую” скіраваннасць. Маём на ўвазе гісторычны інтэрпрэтацыі Міхалона Ліцвіна і Аўгустына Ратундуса. Русіны ў Міхалона Ліцвіна выступаюць як народ культурна і цывілізацыйна ніжэйшы ў паданні з літоўцамі. Гэты аўтар, абавіраючыся на паданне аб рымскім паходжанні літоўцаў і іх мовы, падкрэсліваў іншароднасць старабеларускай моўнай традыцыі для літоўцаў, называў маскоўскім пісьмом старабеларускую кірыліцу: “рутэнская мова (*idioma Ruthenuva*) чужая нам, ліцвінам, гэта значыць італьянцам, паходзячым ад італьянскай крэvy”⁶⁸. Супрацьпастаўляеца свабода і незалежнасць літоўцаў у паданні з залежнасцю і рабствам “рутэнаў, над якімі тады, як і над маскавіцянамі, панавалі заволскія татары”⁶⁹. Толькі літоўцы з’яў-

⁶⁵ ПСРЛ. Т. 35. Москва, 1980. С. 92, 130, 147.

⁶⁶ Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI - начало XVIII века. Санкт-Петербург, 1999. С. 238.

⁶⁷ Величенко С. Володарі і козакі: Заміткі до проблемі історичної легітімності і тяглости в украінскай істориографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. Т. 1. Київ, 1992. С. 117–121.

⁶⁸ Міхалон Літвин. О нравах татар, літовцев и москвитян. Москва, 1994. С. 86.

ляюцца стваральнікамі Вялікага Княства, яны і толькі яны, без дапамогі мясцовага русінскага насельніцтва, вызваляюць землі сучаснай Украіны і Беларусі ад мангола-татараў: “Тады з уласцівай ім адлагай, вызбавіўшы рутэнскі народ (populis Ruthenicis), землі і крэпасці ад татарскага і баскскага рабства, яны падпрадакавалі сваёй уладзе ўсё ад мора Жамойцкага, званага Балтыскім, да Понта Эўксінскага … распаўсюдзіліся на поўнач да самай скрайняй і самай блізкай да стольнага месца Масковіі крэпасці [называнай] Мажайскам”⁷⁰. Падобныя погляды былі хараектэрныя і для Аўгустына Ратундуса. Сапраўдная літоўская літаратурная мова – лаціна, таму яе патрэбна ўвесці ва ўжытак у законах, пасланнях і нават у паўсядзённым жыцці ў якасці гутарковай мовы. “Руская” (старабеларуская) мова кваліфіковалася ім як мова чужая, грубая і варварская⁷¹.

Гэтая схема русінскай гісторыі выразна кантраставала з “Кронікай…” Мацея Стрыйкоўскага. Знакаміты храніст імкнуўся паказаць гісторыю Кіеўскай Русі ў непарыўным адзінстве з гісторыяй Літвы. У яго не выклікаў сумненняў той факт, што спадкемцамі гістарычнай спадчыны Кіеўскай Русі з’яўляюцца русіны, насельнікі беларускіх і ўкраінскіх земляў ВКЛ. Вельмі паказальныя ў сувязі з гэтым згадкі Стрыйкоўскага пра тое, што той ці іншы знакаміты род Вялікага Княства паходзіць ад князёў Кіеўскай Русі⁷². Стрыйкоўскі імкнуўся выступаць выразнікам інтарэсаў усяго “палітычнага народу” ВКЛ. У сувязі з гэтым варта звярнуць увагу на ту ю акалічнасць, што храніст выводзіў ад аднаго міфічнага першапродка Асармата і славянаў, і літоўцаў⁷³. Разам з гэтым Стрыйкоўскі падкрэсліваў большую старажытнасць і славінасць дзяржаўнай традыцыі ды гісторыі Русі ў параўнанні з этнічнай Літвой. Паказальна, што ніводны спіс агульнадзяржаўнага летапісу 2 зводу 16 ст. не ўтрымоўвае нават згадкі аб першапачатковай залежнасці літоўскіх плямёнаў ад Русі. А Стрыйкоўскі дэтальна апісаў у сваім знакамітым творы факты першапачатковай даніцкай залежнасці літоўскіх плямёнаў ад “русінаў”, шматлікія перамогі ўсходнеславянскіх князёў над сваімі суседзямі балтамі, падкрэсліваў першапачатковую культурную перавагу Русі над Літвой⁷⁴. Толькі феадальная дробнасць, унутраныя згадкі сярод “рускіх” князёў ды мангола-татарскае нашэсце прывялі да таго, што колішнія магутныя “рускія” ўладары мусілі падпрадакавацца сваім былым даннікам, а славіная традыцыя Кіеўскай манархіі перайшла да Вільні⁷⁵. З аднаго боку, Стрыйкоўскі безумоўна верыў у рымскае паходжанне літоўцаў, меў дзяржаўны ліцвінскі патрыятызм і з замілаваннем апіваў славіную мінуў-

⁶⁹ Михалон Літвин. О нравах… С. 86-87.

⁷⁰ Михалон Літвин. О нравах… С. 87.

⁷¹ Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага// METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. I. Мінск., 2001. С. 112.

⁷² Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. Москва, 1966. С. 36-37.

⁷³ Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódksa i wszystkiej Rusi. №. 1. Warszawa, 1846. S. 15.

⁷⁴ Stryjkowski M. Kronika… S. 202,217, 219-221, 233, 234.

⁷⁵ Stryjkowski M. Kronika… S. 216.

шчыну Літвы і Жамойці, а з другога - падкрэсліваў факты мужнасці ды слав'янай вайсковай гісторыі “рускіх” славянскіх народоў яшчэ з часоў Аляксандра Македонскага, іх перамогі над візантыйскім імператарамі ды вельмі ранняе набыццё пісьмовага статуса славянскай мовай, пачатак скрыстання глаголіцы “Русакамі, Масквой і Балгарамі” нашмат раней за ўзнікненне пісьменнасці ў палякаў⁷⁶. Менавіта таму “Кроніка...” Стрыжкоўскага карысталася надзвычайнай папулярнасцю на беларускіх і ўкраінскіх землях.

Такім чынам, можна з ўпэўненасцю лічыць, што пачатак сваёй гістарычнай традыцыі адукаваная частка насельніцтва Беларусі ў 14 - 16 стст. адназначна звязвала з Кіеўскай Руссю. Бяспрэчна, што пераважная большасць праваслаўнага набілітэта і мяшчанства беларускіх земляў у сярэдзіне 15 - 16 ст. ужо ўспрымала ВКЛ як “сваю” дзяржаву і выказвала палітычную лаяльнасць да яе ўладароў⁷⁷. Аднак, як вынікае з наратыўных крыніцаў таго часу, ВКЛ успрымалася імі толькі як “сучасная Бацькаўшчына” (“present faterland”), якая ў сілу абставінаў заняла месца “даўняй Бацькаўшчыны”—Кіеўскай Русі.

Гэтая сітуацыя істотна не змянілася і ў 17 ст. Шматлікія рукапісныя зборнікі энцыклапедычнага зместу, створаныя на тэрыторыі Беларусі ў 16 - 17 стст., як правіла пачыналіся з гістарычнай часткі - “Сказания о русских князьях от кого кто родился”, дзе пералічваліся ўсе вялікія князі кіеўскія. У Чэцях-Мінезах, іншых жыційных зборніках, створаных у беларускіх скрыпторыях у 16 - 18 стст. абавязкова змяшчалася “Пахвала” князю Уладзіміру Хрысціцелю і ягонай бабулі княгіне Вользе, жыціі Барыса і Глеба. Гэтая традыцыя была аднолькава характэрная і для праваслаўных, і для ўніятаў⁷⁸.

У канцы 16 - першай палове 17 ст. мы назіраем пачатак працэсу дывергенцыі былой адзінай русінскай свядомасці на ўласна беларускую і ўкраінскую. Працэс гэты пачаўся пасля Люблінскай уніі і набраў яшчэ большай моцы пасля Берасцейской царкоўнай уніі. Ён быў абумоўлены таксама развіццём такой спецыфічнай рысы ўкраінскай гісторыі, не тыповай для Беларусі, як казацтва⁷⁹. Узорнымі для ўласна ўкраінскай гістарыяграфіі з'яўляюцца палажэнні, што знайшли адлюстраванне ў “Палинодии” Захарыя Капысценскага (1621г.). Гістарычна канцепцыя Захарыя Капысценскага грунтуецца на наступных тэзах: у мінулым існавалі самастойныя “панствы Роськія”, сцвярджаеца факт існа-

⁷⁶ Stryjkowski M. Kronika... S. 89-90, 95-113.

⁷⁷ Думин С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX века. Москва, 1991. С. 77-78, 120, 124-125; Кромм М.М. Меж Русью и Литвой. Москва, 1995. С. 114-118, 183-190, 198-199, 219.

⁷⁸ Пролог XVI ст. // ОР РГБ. Ф. 256. №325. Л. 746 обр-749; Торжественник XV ст. // ОР РГБ. Ф. 256. № 435. Л. 395; Службеник униатский. Гомель. 1768. // ОР РГБ. Ф. 256. № 404. Л. 608-609.

⁷⁹ Сагановіч Г.М. Царкоўная вунія 1596 г. і пытанне нацыянальнай тоеснасці беларусаў у XVIIст. // Наш Радавод. Гродна, 1996. Кн. 7. С. 353-357; Яковенко Н.М. Украінска шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Кіев. 1993. С. 77.

вання некалькіх адметных “Руских народов” якія абыднаныя толькі праваслаўнай верай. Для яго гэта “Велікая Россия” і “Россія Малая... то ест Кіев и Літва”⁸⁰. Але з кантэксту вынікае, што пад “Малой Россій” у вузкім, этнічным сэнсе, аўтар разумее сучасную Украіну. Менавіта гэты народ, паводле Ка-пышценскага, з’яўляецца спадкаемцам Кіеўскай і Галіцкай традыцый дзяржаўнасці, а сучаснымі носьбітамі былой славы продкаў выступаюць запарожскія казакі “...другая часть Яфето-Роского поколеня, з Малой Россіі выходячи, а на за порогах живучі козаки - татары и места Турецкія на морі чолном воююць”⁸¹. У творы Ка-пышценскага згадваецца і Беларусь. Прычым гэты тэрмін ужываваецца не толькі да Усходняй Беларусі, што было характэрна для большасці помнікаў таго часу, а да ўсяго этнографічнага аблізу нашай краіны “...напрод в Берестю, в Пінску, в Красном Ставе и инде, а потом пришло до Вільня, до Полоцка, до Вітепска, до Орши, до Могилева и до іншых мест Белорусских”⁸².

Надзвычай каштоўнымі помнікамі беларуска-ўкраінскай гісторыяграфіі з’яўляецца “Вялікая хроніка”, хранограф эпохі барока, укладзены ў першай палове 17 ст. Паводле аўтарытэтнага меркавання В.Чамярыцкага ранняя рэдакцыя помніка беларускага паходжання, больш позняя – ўкраінскага. У хранографе змешчана “Хроніка Літоўская і Жмойцкая”, якая грунтуеца на “Кроніцы...” Стрыйкоўскага. Дадатковымі крыніцамі паслужылі Хроніка Еўрапейскай Сарматы і беларуска-літоўскі летапіс тыпу Быхаўца⁸³. Даная кампіляцыя, якая паўстала падчас зацятай барацьбы паміж праваслаўнымі і уніятамі ў пачатку 17 ст, дазваляе нам пабачыць тую версію гісторычнага мінуллага, якая лічылася “свай” у асяроддзі праваслаўнай русінскай эліты. Услед за Дlugашам і Стрыйкоўскім укладальнік “Хронікі...” падкрэсліваў большую даўнасць гісторычнай традыцыі Русі ў параўнанні з Літвой, акцэнтаваў увагу на першапачатковай данніцкай залежнасці літоўскіх плямёнаў ад “рускіх” манархаў. “Еднак же той народ литовский през час долгий от початку своего панования незначный был. Русь мела над ними зверхность и трибут от них отбирала, а меновите: все пануючии княжата киевские земле Руской монархии отбиралы от них в дане веники и лыка на веровки, а то для недостатку и неплодности земле, которая еще не была выправна, и абы только монарх руский свою зверхность над ними оказовал”⁸⁴. Працэс уваходжання большасці беларускіх земляў у склад ВКЛ паказаны як мірны, абумоўлены слабасцю “рускіх” княстваў пасля нашэсця Батыя. Але пры гэтым для стваральніка “Вялікай Хронікі” кіеўскі перыяд гісторыі разглядаецца як найважнейшы, як першы перыяд гісторычнага быцця русінаў. “Хроніцы Літоўской і Жамойцкой” у “Вялікай Хроніцы” папярэднічае раздел пад назвай

⁸⁰ Русская историческая Библиотека. Т. 4. Петербург, 1879. СЛ. 883, 1032.

⁸¹ Тамсама. СЛ. 883, 1032.

⁸² Тамсама. СЛ. 1065.

⁸³ Чамярыцкі В.А. Вялікая Хроніка // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. Мінск, 1994. С. 437.

⁸⁴ ПСРЛ. Т. 32. Москва, 1975. С. 17.

“О преславном столечном всего народа росского головном место Киеве”. Кіеўская Русь тут трактуецца не проста як княства, але як царства, якое ў выніку гісторычных абставінаў спачатку здэгравадала да ўзроўню княства ў складзе ВКЛ, а потым да ваяводства⁸⁵. Пры гэтым, як і іх папярэднікам у 16 ст., укладальнікам “Вялікай Хронікі” быў безумоўна характэрны ліцвінскі патрыятызм. Так у “Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай” дзеянні “маскалёў” падчас Лівонскае вайны трактуюцца як захопніцкія. Апісваючы вяртанне Полацка ў склад ВКЛ, аўтар адназначна разглядае гэтую акцыю як вызваленчую: “И так Полоцк, славная столица княжат давных з рук московских выдертая есть”⁸⁶.

Звернемся да аналізу пісьмовых крыніцаў, узнікшых у гарадскім асяроддзі і напісаных усходнебеларускім мяшчанамі, якія дазваляюць скласці пэўнае ўяўленне пра іх гісторычную самаідэнтыфікацыю. Для магілёўскага паэта Фамы Яўлевіча, напісашага паэму “Лабірінт” у 1627 г., яго “Русь” не толькі Беларусь, але і Украіна. Для яго “свае” гарады гэта і Вільня, і Кіеў, і Галіч, і Львоў. Кіеўская традыцыя дзяржаўнасці ўспрымаецца ім як родная, якой ён супрацьпастаўляе “байкі” пра жалезнага воўка⁸⁷. Менавіта з Кіеўскай Русі пачынаў адлік дзяржаватворчай традыцыі на нашых землях і яго суродзіч Ігнацій Яўлевіч. Гэта не перашкаджала яму лічыць сябе “беларусцам” і супрацьпастаўляць праваслаўных “беларусцаў” і “літоўцаў” “рускай” мовы “Маскве” і “валынням”, а Белую Русь - Малой Русі ці Украіне⁸⁸. Падобна выглядала гісторычная самаідэнтыфікацыя магілёўскага храніста 17 ст. Трафіма Сурты і стваральнікаў напісанага ў 18 ст. віцебскага летапісу Панцырнага і Аверкі⁸⁹. Праўда, Трафім Сурта, адносячы свой народ да Русі і называючы важнейшымі гарадамі Русі “Кіеў, Чарнігаў і Магілёў”, разам з гэтым ясна ўсведамляў існаванне пэўнай этнічнай адметнасці ўкраінцаў. У запісе за 1682 г. ён згадвае “горад Чыгірын, украінскую сталіцу, што была пад уладаю Москвы”⁹⁰. Ад вялікіх князёў кіеўскіх выводзілі свае радаводы князі Агінскія і Друцкія, што ўспрымалася як бяспрэчны факт у моўна спланізаваным асяроддзі каталіцкай беларускай шляхты нават у 80-я гады 17 ст. Пра гэта сведчыць цікавейшая інтэрмедия 1689 г. на герб Агінскіх “Брама”, створаная і паастаўленая маладымі шляхціцамі-навучэнцамі менскай езуіцкай калегіі ў гонар свайго фундатара канцлеру ВКЛ князя Марцыяна Агінскага. Менавіта ад “Глеба і Барыса, княжат рускіх, мучанікаў Хрыстоўых” па прамой лініі, як сцвярджалася ў інтэрмедиі, паходзяць князі Агінскія, а іх герб “Брама” – нішто іншае як родавы герб, успадкованы імі ад

⁸⁵ Тамсама. С. 214.

⁸⁶ Тамсама. С. 118.

⁸⁷ Старостенко В.В. «Лабірінт» Фомы Іевлевіча. Могилев, 1998. С. 15-16.

⁸⁸ РГАДА. Ф. 381. Оп.1. ед. хр. 389. Л. 4. обр.-7; РГАДА. Ф. 381. Оп. 1. ед. хр. 390. Л. 41.

⁸⁹ Беларускі летапісы і хронікі. Мінск, 1997. С. 259-260, 284-285.

⁹⁰ Тамсама. С. 300.

святых князёў⁹¹. Менскія шкаляры скарысталі для інтэрмедыі сюжэт з “Апoвесці мінульых гадоў” пра забойства Святаполкам Акайянным высакародных продкаў дому Агінскіх. У інтэрмедыі падкрэслівалася, што і князі Агінскія, і князі Друцкія паходзяць ад “Святога Уладзіміра Адзінаўладцы Рускага”⁹². На польскай мове з падмосткаў езуіцкага школьнага тэатру, ажывала гісторыя Кіеўскай Русі, якая яшчэ ў гэты час, як выглядае, была “сваёй” і для Марцыяна Агінскага, і для маладых беларускіх шляхцічаў, езуіцкіх шкаляроў. Усе яны размаўлялі па польску і былі каталікамі, але іх гістарычна памяць яшчэ не давала ім забыцца на свае этнічныя карані ды папярэднюю канфесійную прыналежнасць...

Такім чынам можна лічыць бяспрэчным той факт, што ў 11 – 17 стст. насельніцтва і беларускіх і ўкраінскіх земляў разглядала гістарычную спадчыну першай Кіеўскай дзяржавы як “сваю”. Аднак далейшая інтэрпрэтацыя гістарычнага працэсу ў двух версіях істотна адрознівалася (маецца на ўвазе 17 ст.), што знайшло сваё адлюстраванне ў першую чаргу ў ацэнцы ВКЛ і казацкага феномену

Прынятыя скарачэнні

МК РГБ – Музей книги Российской Государственной библиотеки

НПЛ – Новгородская первая летопись

ОР РГБ – Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки

ПВЛ – Повесть временных лет

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

РГАДА – Российский Государственный архив древних актов

Марзалюк Ігар

- ✓ Нарадзіўся 11.09.1968 г. у м.Краснаполле на Магілёўшчыне
- ✓ Канд. гіст навук, дацэнт каф. археалогіі і спец. гіст. дысцыплінаў Магілёўскага дзяржуніверсітета
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Ментальнасць і гісторыя штодзённасці Беларусі 11-17 стст.
- ✓ *Адрас:* в. Якубоўскага 57-36
212026 Магілёў

⁹¹ Brama tryumfalna Bogu w.n. sakramencie utalonemu w S.S. swych Hlebie y Borysie tryumfującemu, z Herbowney Bramy Jaśnie Wielmożnego Jegomości Pana MARCYANA KNAZIA z KOZIELSKA OGIESKIEGO, Kanclera W. W. X. L. Mscibowskiego, Radoszkowskiego, Dorsuniskiego Exc. Exc. Starosty, wystawiona. I jako nieśmiertelnej Ślawy Dziedzicowi, a Magno Nepotí SS. Hleba y Borysa Księza Ruskich, Męczenników Chrystusowych; Jako FUNDATOROWI Aktem Publicznym Prezentowana od przeszlachetnej Młodzi szkół Mińskich Societatis IESU. Vilna, 1689, Apk.1. adw. // МК РГБ.

⁹² Тамсама.

**ПАМЕЖНЫЯ СПРЭЧКІ ПАМІЖ КАРОНАЙ і ВЯЛІКІМ КНЯСТВАМ
ЛІТОЎСКІМ У 16-17 СТСТ. НА ПРЫКЛАДЗЕ
МЕЛЬНІЦКАЙ і БЕРАСЦЕЙСКАЙ ЗЕМЛЯЎ***

Польска-літоўскія памежныя спрэчкі ў 16-17 стст. былі тэмай працы Аліны Ваврынчык¹. Аўтарка прадставіла ў ёй найперш праўныя аспекты спрэчак з пункту гледжання Кароны і Вялікага Княства Літоўскага як да Люблінскай уніі, так і пасля яе заключэння. У дадзеным артыкуле аналізујуша памежныя канфлікты толькі адносна Мельніцкай і Берасцейской земляў, але менавіта яны цягнуліся найдаўжэй і скончыліся толькі ў 17 ст. Памежныя канфлікты паміж Мельніцкай і Берасцейской землямі распачаліся з часу вылучэння першай яшчэ ў перыяд, калі абедзве гэтых землі знаходзіліся ў межах адной дзяржавы. Такім чынам, каб зразумець сутнасць спрэчкі аб адміністрацыйнай прыналежнасці маёнткаў на мельніцка-берасцейскім памежжы, належыць звярнуцца да таго часу, калі распачалося фармаванне Мельніцкай зямлі як асобнай тэатыральянай адзінкі.

У сярэднявеччы ў гэтым рэгіёне найважнейшую ролю выконвалі абарончыя замкі ў Берасці і Драгічыне. Менавіта ад іх абшары над сярэднім Бугам і верхнім Наравам называліся зямлёй Берасцейской ці Драгічынскай. Іншых назваў тагачасныя крыніцы не падаюць. Назва Падляшша з'явілася толькі ў канцы 15 ст. Падзел на землі Драгічынскую і Берасцейскую быў запачаткованы, праўдападобна, у 12 ст. у перыяд феадальнай раздробленасці Русі. Першыя звесткі, якія дазваляюць меркаваць пра абшар падуладны Берасцю і Драгічыну, паходзяць з канца 13 ст. Да Берасцейской зямлі тады належалі гарады: Берасце, Камянец, Бельск і Кобрын, да Драгічынскай – Драгічын і Мельнік².

На пачатку 14 ст. у перыяд крызісу Галіцка-Валынскага княства вялікі князь літоўскі Гедымін далучыў Берасце і Драгічын разам з іх акругамі да Літвы. Пасля падзелу дзяржавы паміж сынамі перад яго смерцю, абшары паміж Наравай і Бугам апынуліся ў межах Трокскага ўдзелу, які прыпаў Кейстуту, і на аснове якога паўстала на пачатку 15 ст. Трокскае ваеводства. Гэта быў час асаблівага абастрэння барацьбы за падляшскія землі паміж літоўскімі, рускімі, мазавецкімі князямі і крыжацкім ордэнам. На заходзе сутыкаліся ўплывы Літвы

* Пераклаў з польскай мовы Сяргей Токць. Цытаты з дакументаў прыводзяцца паводле мовы, на якой яны апублікаваныя, але заўжды ў польскай транскрыпцыі (Рэд.).

¹ Wilkiewicz -Wawrzynczykowa A. Spory graniczne polsko-litewskie w XV-XVII w. Wilno, 1928.

² Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Москва-Ленинград, 1950. Стб. 215, 218, 222-224; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства. Москва, 1892. С.15-22.

і Мазоўша, якое захапіла Ганёндзку воласць. У 1358 г. быў падпісаны памежны дагавор паміж князем Земавітам Мазавецкім і Кейстутам. Памежная рыса пралягla ўздоўж рэкаў Нетты, Бебжы, Малой Сухолды (Нераслі), Сліны³. У 1366 г. у трактаце, які прызнаваў уладу князёў Літоўскіх над Берасцейскай і Драгічынскай землямі, тэрыторыя іх, аднак, ізноў апісвалася толькі праз пералічэнне найважнейшых гарадоў: Берасце, Драгічын, Мельнік, Бельск, Камянец, Кобрын⁴. Падлягаючы тым гарадам абшар на ўсходзе ўпіраўся ў водападзел Піны і Прыпяці. На поўдні мяжа загарнула абшары на левабярэжжы Бугу, даходзячы да зямлі мазавецкага Ліву і малапольскага Лукава. Заходняя мяжа была ўстаноўлена дагаворам 1358 г. Ежы Вісьнеўскі звяртае ўвагу, што ў той час паўночную, усходнюю і паўднёвую межы Берасцейска-Драгічынскай зямлі акрэслівалі разлеглыя пушчы і балоты, якія цягнуліся ад ракі Супрасль праз вытокі Нарвы, верхні Мухавец, водападзел Прыпяці і Бугу, дзе паядноўваліся з далінамі рэк Влодаўкі і Півоні⁵.

Працэс распаду гэтага абшару на меншыя адзінкі набыў паскарэнне ў 15 ст. Тады адбываецца больш выразны падзел на паўночна-заходнія землі, якія падлягали мазавецкім упłyvам, а таксама паўднёва-ўсходнія, дзе назіраецца пераважна рускае асадніцтва⁶. Пасля ўключэння надбужанскіх земляў у межы ВКЛ ліцвіны ўзводзяць сістэму абарончых замкаў у Мельніку, Драгічыне, Бельску, Берасці, якія таксама выконвалі адміністрацыйныя функцыі ў падлягаючых ім акругах. Сведчыць аб гэтым акт Ягайлы, які надаваў у 1391 г. мазавецкаму князю Янушу *territam nostram Drohicensem cum castris et districtibus Drohiczyn, Melnyk, Surasz, Byelsko ac omnibus villis in eisdem districtibus sitis*⁷.

На аснове тых замковых акругаў, пакрываючых, напэўна, абшар гарадскіх акругаў, праўдападобна паўсталі пазнейшыя паветы⁸. Наданне Драгічынскай зямлі Янушу аблегчыла распачаты ўжо падзел адзінай калісьці тэрыторыі. На гэта ўпłyvala мазавецкая каланізацыя, якую інтэнсіўна падтрымліваў мазавецкі князь, пачынаючы з таго часу, калі першы раз, скарыстаўшы ўнутраныя замешкі ў ВКЛ, апанаваў Драгічын і Мельнік з ваколіцамі ў 1382 г. Канфлікт Вітаўта з Ягайлам спрыяў падзелу надбужанскіх земляў на дзве часткі: Драгічынскую і Берасцейс-

³ Jabłonowski A. Podlasie. Cz. 2. Polska XVI w. pod względem geograficznno-statystycznym. T. VI. [w:] Źródła dziejowe. T. XVII. Warszawa, 1909. S. 5.

⁴ Czuczyński A. Traktat książeł litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366 // Kwartalnik Historyczny. T. 4. 1890. S. 513-515.

⁵ Для акрэслення гэтай тэрыторыі Е. Вісьнеўскі ўжывае тэрмін Берасцейска-Драгічынская зямля. У кропіцах такая назва не выступае (Wiśniewski J. Podlasie // Słownik starożytności słowiańskich. T. IV. Wrocław, 1970. S. 172-174.)

⁶ Пра мазавецка-рускія канфлікты глядзі: Włodarski B. Polska i Rus 1194-1340. Warszawa, 1966 і Alexandrowicz S. Działania wojenne w XI-XIII wiekach // Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodniej Polski /Pod redakcją Z. Koszczyły. Białystok, 1986. S. 13-45.

⁷ Kodeks dyplomatyczny Ks. Mazowieckiego /Wyd. J.T. Lubomirski. T. 1. Warszawa, 1863. N 20, S. 112.

⁸ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo białskie od schyłku XIV do początku XVII wieku. Warszawa, 1993. S. 213.

кую землі. Апошняя засталася ў валоданні Вітаўта, але ў хуткім часе была апана-
вана Ягайлам, які пасадзіў польскія залогі ў замках Берасця і Камянецца.

На думку ранейшых даследчыкаў (А.Ябланоўскі, М.Любабаўскі), Вітаўт зда-
бываў сваю бацькаўшчыну па частках, што ў яшчэ большай ступені павінна
было ўплываць на драбленне падляшскіх земляў. Як першую частку, Вітаўт
атрымаў Камянецкую акругу (1394 г.), затым Берасце з акругай (каля 1408 г.).
Разам з тым Драгічынская зямля заставалася ў руках мазавецкіх князёў аж да
1443 г. Сучасныя даследчыкі (Е.Вісьнеўскі, Е.Ахманьскі, В.Ярмолік) лічаць,
што Вітаўт цалкам вярнуў свой уздел яшчэ ў 1391 г. ці на пачатку 15 ст. разам з
Драгічынскай зямлёй, якая толькі ў 1440-1444 гг. падпала пад панаванне маза-
вецкага князя Баліслава IV, а той час адзначаўся інтэнсіўным наплывам маза-
вецкіх каланістаў. Займаючы пэўную пазіцыю ў тым пытанні належыць памя-
таць, што ў 1420 г. Вітаўт пацвердзіў упасажэнне каталіцкага касцёла ў Мельні-
ку, які тады належаў да Драгічынскай зямлі⁹. Такім чынам, калі не ўся зямля,
дык яе ўсходняя частка мусілі знаходзіцца пад уладай Вітаўта.

Мазавецкая каланізацыя ўяўляла адзін з чыннікаў, якія ўплывалі на ад-
метнасць паўночна-заходніяй часткі Падляшша, найперш з прычыны надання
Баліславам IV мазавецкім асаднікам прывілеяў паводле польскага права. Іх
захаванне гарантаваў Казімір Ягелончык пасля адабрання Драгічынскай зямлі
і паўторнага далучэння да Літвы. Польскае права для гэтай тэрыторыі пацвердзіў
Аляксандар Ягелончык у 1496 г.¹⁰ Такім чынам, Драгічынская зямля атрымала
у ВКЛ асобнае праўнае становішча.

Большасць гісторыкаў прызнае, што змест прывілею для Драгічынскай
землі быў ідэнтычным з выдадзеным 22 лютага 1501 г. прывілеем для Бельскай
землі¹¹. Абедзве гэтыя землі атрымалі з пэўнымі абмежаваннямі польскае пра-
ва: ад старасцінскіх судоў вызвалілі шляхту, уведзена арганізацыя судоў з вы-
барнымі ўраднікамі. Паводле літоўскага ўзору захаваўся аваязак варты ў гас-
падарскіх замках. Было ўрэгульвана развязанне праўных пытанняў паміж пра-
васлаўнымі русінамі, якія надалей падлягалі свайму праву, і мазавецкім насель-
ніцтвам, жыўшым паводле польскіх правоў.

Нідзе не захавалася ўзгадак пра існаванне якога-небудзь асобнага прыві-
лею адносна Мельніцкай зямлі. Праўдападобна, што нададзенае Драгічынскай
землі польскае права было аўтаматычна пашырана на Мельніцкую зямлю, якая
усё больш вылучалася як асобная тэрыторыя, але яшчэ канчаткова не сфармава-
лася. Падобным быў статус Мельніцкай зямлі ў 1516 г., калі выданы Зыгмунтам
І прывілей касаваў датычнасць абмежаванні ў польскім праве для territorium
Drohicensis et Mielnicensis. Аднак ужо акт устанаўлення Падляшскага ваяводства

⁹ Да нядыўнага часу гэты год лічылі датай фундацыі касцёла ў Мельніку.

¹⁰ Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami
państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. Poznań, 1995. S. 70-71. Por. przyp. 153. S.70.

ў 1520 г. называў Мельніцкую зямлю апрач Драгічынскай, Берасцейской, Бельской, Камянецкай і Кобринскай¹². Можна дапусціць, што працэс фармавання Мельніцкай зямлі завяршыўся на мяжы 30-х і 40-х гадоў 16 ст., паколькі найдаўнейшыя гродскія кнігі Мельніка сягаюць 1537 г.¹³ Здесяць гадоў пазней літоўская паслы дамагліся ад караля Жыгімонта Аўгуста ўтварэння ўрада падкаморага для сваёй зямлі.

Межы Мельніцкага павету ў першай палове 16 ст. не былі дакладна апісаныя, аднак можна прыблізна іх акрэсліць. Невялікі адrezак паўднёвой мяжы Мельніцкай зямлі ўпіраўся ў раку Лівец, якая адначасова была мяжой Лукаўскага павету Люблінскага ваяводства з Падляшскім ваяводствам. На ўсходзе Мельніцкая зямля гранічыла з Берасцейскай зямлём. Для памежнай рысы харэктэрнай была частая зменлівасць і адсутнасць стабільнасці амаль да канца 17 ст. На памежжы знаходзіўся шэраг мясцовасцяў спрэчнай і часта зменлівай павятовай прыналежнасці яшчэ да адміністрацыйнай рэформы ў ВКЛ і абавязчэннем польска-літоўскай уніі. Прыхынай таму было позняе вылучэнне Мельніцкай зямлі, усходняя і заходняя часткі якой прылягалі да двух моцных адміністрацыйных асяродкаў: Драгічына і Берасця.

Першым прыватным уладаннем на поўдні з боку Мельніцкага павету быў маёнтак Вознікі, у першай палове 16 ст. -- уласнасць Забярэзінскіх, пазней Кішкаў. З боку Берасцейскага павету суседнічаў з імі маёнтак Міжрэчча. Наступныя мясцовасці Носава, Ціцібор і Бокавічы яшчэ перад адміністрацыйнай рэформай і Люблінскай уніі харэктарызаваліся зменнай павятовай прыналежнасцю.

Двор Носава ў Мельніцкім павеце, які раней належаў да спадчыны каралевы-ўдавы Алены, у 1514 г. пасля яе смерці, быў нададзены Івану Іванавічу Пузынену ўзамен страчанага маёнтку ў Смаленскім ваяводстве. У часе судовага працэсу паміж сынамі Пузыны Васілём і Цімафеем, які адбываўся ў 1516 г., Носава было залічана да Мельніцкага павету¹⁴. Але, калі ў 1545 г. Носава атрымаў у валоданне Іван Васілевіч Лацкі, яго змясцілі ў Берасцейскім павеце¹⁵.

Праўдападобна, ад пачатку 16 ст. цягнулася памежная спрэчка адносна Бокавічаў. Мельніцкі стараста Няміра (1499 – 1533 гг.) засведчыў перад каралём, што Бокавічы належаць да Берасцейскага павету. Ва ўпісаным у 1556 г. да мельніцкіх кніг каралеўскім лісце, скіраваным да мельніцкага старасты, манарх забараняў позвы Палубінскіх з Бокавічаў праз мельніцкія суды, па-

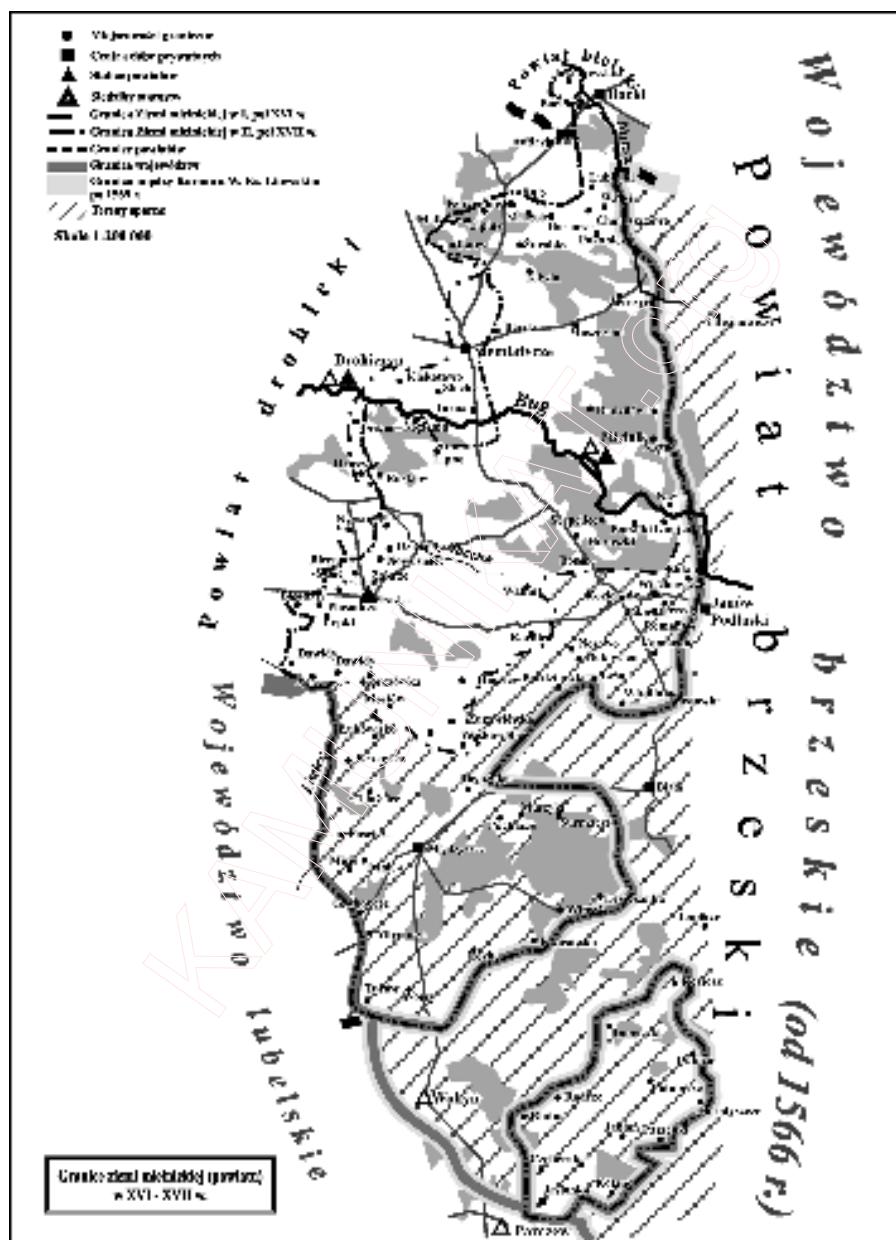
¹¹ Пра прывілей для Бельской зямлі глядзі: Działyński T. *Zbiór praw litewskich*. Poznań, 1841. S. 67-72.

¹² Пра акт аб утварэнні Падляшскага ваяводства глядзі: Jabłonowski A. Podlasie. Cz. 3. Warszawa, 1910 S.257-258. Можна сцвярджаць, што ваяводства існавала раней, бо ў 1513 г. узгадваецца падляшскі ваявода.

¹³ Пра падляшскіх ўраднікаў XIV-XVIII ст. глядзі: Dubas-Urwanowicz E., Jarmolik W., Kulecki M., Urwanowicz J. // *Urzędnicy dawniej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy/ Pod red. A. Gaśiorowskiego. T. 8. Podlasie. Kórnik, 1994. S.9.*

¹⁴ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895. S.405-406.

¹⁵ Boniecki A. *Herbarz polski*. Warszawa, 1908. T. 13. S. 317-318.

колькі адпаведным для іх ёсьць берасцейскі ўрад ці таксама каралеўскі суд. Верагодна, да Бокавічаў тады належала Лесна, якая таксама падлягала змен-насці павятовай юрысдыкцыі¹⁶.

За Носавам мяжа Мельніцкага павету ішла ўздоўж берасцейскіх маёнткаў Казярады, якія належалі Багавіцінавічам, а таксама Янава, якія належалі Луцкаму біскупу. Затым мяжа бегла на поўнач, перасякаючы Буг. З боку Мельніцкай зямлі заставаліся Нівіцы з Сутнам. На пачатку 16 ст. гэта была ўласнасць Солтанаў, якая ў 1548 г. была нададзена Жыгімонтам Аўгустам Станіславу Няміры - наш-чадку Няміры Грымаліча, пачынальніка роду Няміраў¹⁷. Наступнымі памежнымі мясцовасцямі былі вёскі Мельніцкага староства: Залесе, Жэрчыцы, Паканева, Машчона, Баярска¹⁸ і маёнтак Горнава з вёскамі Ваські і Любейкі¹⁹.

З боку Берасцейскай зямлі на тым адрезку памежнымі мясцовасцямі былі шляхецкія Літвіновічы, Велянава і Токары, а таксама Мілейчыцы – каралеўская мястэчка, закладзеная ў 1516 г. Гэты клін, уцінуты паміж Камянцом, Бельскам, Мельнікам і Драгічынам, мог стаць пазнейшым набыткам Берасцейскага павету за кошт Мельніцкага²⁰. Але на гэта няма ніякіх пацверджанняў, апрач просьбаў мель-ніцкай шляхты пра зварот Велянава, Токараў, Літвіновічаў, Букрабаў і Цяляцічаў.

На невялікім адrezку Мельніцкая зямля межавала з Бельскай. З боку Бельс-кай зямлі ў басейне Нурца²¹ знаходзіўся маёнтак Боцькі, нададзены Жыгімонтам I Сапегам. Каля 1507 г. адбыўся абмен маёнткамі паміж Іванам Сапегам (віцебскім ваяводам і сакратаром Жыгімонта Старога) і мельніцкімі зямнамі Станіславам Мантовічам і яго братам Івашикам Глябовічам. Сапега аддаў ім сваё ўладанне Бе-разніца ў Бельскім павеце, а ўзамен атрымаў вёску Боцькі, якая знаходзілася на левым беразе Нурца ў Мельніцкім павеце. Гэтую вёску Мантовічы атрымалі ад караля Аляксандра. Яна мела адноўльковую назыву з мястэчкам Боцькі, якое месці-лася на другім беразе Нурца, аднак ужо ў павеце Бельскім, і было яшчэ раней на-бытае Сапегамі²². Гэты абмен нязначна змяніў памежную лінію паміж паветамі,

¹⁶ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. Warszawa, 1845. T. II. Cz. 2. S. 609-610.

¹⁷ Jabłonowski A. Podlasie. Cz. 2. S. 249.

¹⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych [далей: AGAD], Archiwum Skarbu Koronnego [далей: ASK], LVI, M. II. Regestr popisu zamku JKM Mielnika -1545.

¹⁹ Русская историческая библиотека [далей: РИБ]. Т.33. Санкт-Петербург, 1878. кол. 979.

²⁰ Wawryńczykowa A. Rozwój wielkiej własności ziemskiej na Podlasiu w XV-XVI w. Wrocław, 1951. S. 25.

²¹ Тая рака яшчэ ў 16 ст. называлася Нурам.

²² Archiwum Państwowe w Krakowie, Zbiory Zygmunta Glogera, 337-347. Пасля пераходу вёскі Боцькі ў руки Сапегаў іх першасная назва знікае, з'яўляецца новая – Зарэчча, якая падкрэслівала прыналеж-насць тэрыторыі за рапой Нурац да маёнтку Боцькі. Літаратура падае дзве даты надання Боцькай Сапегам: 1509 і 1512. Аббедзве ў двух розных месцах падае А. Яблоновскі (Jabłonowski A. Podlasie. Cz.2. S.105,66). Е. Вісіньскі падае 1509 г. (Wiśniewski J. Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne // Acta Baltica Slavica. Т. 11. 1977. S. 23. Як вынікае з вышэйпрыведзенага дакументу маёнтак Боцькі, які знаходзіўся на правым беразе Нураца, быў ужо ў валоданні Сапегаў у 1507 г.

пашырыўшы тэрыторыю Бельскага павету на паўднёвы бераг ракі Нурац, да мяжою шляхецкіх вёсак Андрыянкі ў Бельскім павеце і Якубоўскія ў Мельніцкім.

Мяжка паміж Мельніцкай і Драгічынскай землямі распачыналася па рацэ Нурац, а пасля схілялася на захад. З боку Драгічынскай зямлі памежнымі мясцовасцямі былі Андрыянкі²³, а таксама вёскі дробнай шляхты Выганава, Асмола, Зарэмбы, Верцель. Памежнымі мясцовасцямі з боку Мельніцкай зямлі былі шляхецкія вёскі Дзедкавічы, Ліпіны, Баратынец Шляхецкі, уласнасць Іжыковічаў Бацікі, а таксама вёскі Мельніцкага староства: Радзілоўка (Радзівілаўка) і Межвіцы. Названыя вёскі аточвалі семятыцкія маёнткі, якія вылучыліся ў першай палове 15 ст. Да 1541 г. гэтая ўладанні знаходзіліся ў межах Мельніцкага павету. У 1443 г. мазавецкая князі, якім у той час належала Падляшша, надалі іх варшаўскаму харужаму Баруце з Фалент, а той пакінуў іх пасля чарговага заняцця Драгічынскай зямлі ліцвінамі²⁴. Пасля былі ўласнасцю Судзімонтавічаў, Багавіцінавічаў і Тэнчынськіх. У 1541 г. муж і жонка Тэнчынськія звярнуліся з просьбай да караля Жыгімonta аб пераносе семятыцкіх добраў з Мельніцкага павету да Драгічынскага, патлумачыўшы гэта блізкім размяшчэннем іх адносна Драгічына²⁵. Бяручы пад увагу, што адлегласць ад Сямятыцай да Мельніка і Драгічыны амаль аднолькавая, тут адыгрывала ролю выгада вырашэння спраўы ў ваяводскім месце і вышэйшы ранг тамтэйшай канцыляры²⁶.

Абмінуўшы шляхецкі Мянжэнін мяжка Мельніцкай зямлі бегла ўздоўж Бугу на захад да вусця ракі Точнай і на кароткім адрезку ішла ўверх па рацэ. Зменная павятовая прыналежнасць была характернай у першай палове 16 ст. для Дражнева, які размісціўся на заходнім беразе р. Точнай. У 1504 г. чатыры жэрэбя, у тым ліку Дражнеўскі, які знаходзіўся ў Драгічынскім павеце атрымаў Няміра Грымаліч²⁷. У 1528 г. Дражнеў быў заічаны да Мельніцкага павету²⁸.

Памежнымі мясцовасцямі з боку Мельніцкага павету былі шляхецкія мясцовасці Рускаў і Пучыцы, якія належалі да Рачкаў з Пучыцаў²⁹, Нямойкі, нададзеныя ў 1434 г. Жыгімонтам Кейстутавічам³⁰, Мікалаю Насуце Вышынскаму,

²³ У 1517 г. Абрахам Юзэфович далучыў да дзедзічнай уласнасці два трываныя ўжо ім жэрабя ў Андрыянках і адно ў Залочках. Прадаў іх у 1519 г. каралеўскому двараніну Андрэю Фалькоўскому - Jabłonowski A. Podlasie. Cz. 2. S. 133.

²⁴ AGAD, Metryka Koronna № 3, k.289 v; Maroszek J. Siemiatyce jako ośrodek dóbr ziemskich w XV-XVIII w. (do 1801 r.) // Studia i materiały do dziejów Siemiatycz /pod red. H. Majeckiego. Warszawa, 1989. S. 8-9.

²⁵ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. S. 1284-1286.

²⁶ На залежнасць фармавання мяжою павета ад волі аседлых у ім уладальнікаў звяртаў увагу таксама К.Мікульскі (Mikulski K. Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku. Toruń, 1994).

²⁷ Jabłonowski A. Podlasie. Cz. 2. S. 132.

²⁸ РИБ, Т. 33, кол.120.

²⁹ Jabłonowski A. Podlasie. Cz. 2. S. 143.

³⁰ Niesiecki K. Herbarz polski. T. 4. Lipsk, 1839. S. 620.

дробна шляхецкія Навасельцы, Закры і Бернаты³¹, а таксама Хадуноў разам з вёскай Давіды ў Лосіцкім старстве, уласнасць Янаўскага войтаўства луцкіх біскупаў³². Гэты адрэзак літоўска-мазавецкай мяжы часта быў прадметам даследаванняў памежных камісій. Асобнага каментару вымагае апісанне мяжаў, падрыхтаванае сумеснай камісіяй у 1546 г.³³ У гэтым апісанні вёскі Бейды, Клімы, Давіды, Шыдлоўка, Альшанка, Прухенькі і Карчоўка былі далучаны да памежных мясцовасцяў з боку ВКЛ, прычым залічаныя да Драгічынскай зямлі. Пра тэрыторыю Мельніцкай зямлі ўвогуле не згадваецца. У інвентарах Мельніцкага замку з 1545 г. і 1551 г. вёскі Альшанка, Прухенькі, Карчоўка і Шыдлоўка (як Шылава) ўваходзяць у склад падлеглай мельніцкаму старасце Лосіцкай дзяржавы, размешчанай у межах Мельніцкай зямлі³⁴. У апісанні камісіі не маєм справы са свядомай памылкай, таксама, як і з раптоўным далучэннем некалькіх мясцовасцяў да тэрыторыі Драгічынскай зямлі. Задачай памежнай камісіі было найперш вызначэнне лініі дзяржаўной мяжы паміж Каронай і Літвой, а не ўстанаўленне мяжаў паміж землямі. Гэтая сітуацыя аднак сведчыць аб tym, што ў канцы 40-х гг. 16 ст. працэс фармавання Мельніцкай зямлі не быў яшчэ завершаны. Найзручней было, асабліва падчас памежных спрэчак, карыстацца старымі і прызначанымі назвамі земляў. Яшчэ доўга пасля вылучэння Мельніцкай зямлі на яе ашпар пашыралі назыву зямлі Драгічынскай.

Неабходнасць больш дакладнага вызначэння мяжы паміж Берасцейскім і Мельніцкім паветамі была звязаная з адміністрацыйнай рэформай у ВКЛ, прынятай на скліканым 18 лістапада 1565 г. – 11 сакавіка 1566 г. сойме ў Вільні. У выніку гэтай рэформы былі ўтвораны новыя ваяводствы: Берасцейскае, Мсціслаўскае, Менскае, Валынскае, Брацлаўскае (Падольская), а таксама кашталянствы: Берасцейскае, Мсціслаўскае, Менскае, Валынскае, Брацлаўскае, Жмуцкае, Кіеўскае, Полацкае, Віцебскае, Наваградскае і Падляшскае. Віленскі сойм агаворваў унутраную рэформу ВКЛ. Ёй былі прысвечаны наступныя сёмы: літоўскі, паўторна скліканы ў Вільні, і каронны - у Любліне. Мэтай рэформы было не толькі паляпшэнне кіравання разлеглай тэрыторыяй Літвы, але таксама падрыхтоўка ґрунту пад запланаваную польска-літоўскую унію. Гэтаму павінна было служыць стварэнне па ўсёй Літве земскіх і падкаморскіх судоў па ўзору польскай працэдуры, а таксама запазычанае з тэрытарыяльнага падзелу Кароны ўстанаўленне новых ваяводстваў. Лічба ваяводаў, якім належала засядаць у будучым польска-літоўскім сенате аўтаматычна падлягала падышэнню, ствараючы тым самым супрацьвагу сенатарам з Кароны³⁵.

³¹ РИБ, Т.33, кол. 120-121.

³² Jabłonowski A. Podlasie. Cz. 2. S. 123.

³³ Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ex originalibus et exemplis authenticis descripti/ Wyd. M. Dogiel [1775].

³⁴ AGAD, ASK, LVI, M. II, Regestr popisu zamku JKM Mielnika (1545г.) i Regestr spisania zamku JKM mielnickiego i dworu losickiego (1551г.). К. 1-85.

³⁵ Падрабязней на тэму адміністрацыйнай рэформы глядзі: Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910.

Адміністрацыйная рэформа зменшила аблівія Падляшскага ваяводства, з якога былі вылуччаны Берасцейская і Камянецкая землі. Такім чынам, мяжа паміж Берасцейскім і Мельніцкім паветамі стала мяжой, якая падзяляла два ваяводствы. Усходняя мяжа Мельніцкага павету была акрэслена вельмі агульна: od Janowa miasta i od Bugu rzeki, na południe aż do granic koronnych. Больш дакладна была апісана заходняя мяжа Берасцейскага павету: od Parczowa granicą koronną do Woina [Wohynia], odtąd do Międzyrzecza, do Łosickiej granicy i do mielnickiej, po prysud mielnicki i bielski do Kleszczel aż do Żołobaťych Mostów³⁶.

Ухвала сойму выклікала пратэсты Мельніцкай шляхты. На гарадзенскім сойме 1568 г. яна прасіла вярнуць Мельніцкаму павету маёнткі і парафіі, якія здаўна да яго належалі: Семяцічы кн. Слуцкага, Бокавічы кн. Палубінскіх, Вітуліна, Міжрэчча, Янава, Казерады, Высокое Клевацкага (ці Хлявіцкага), Вуліна (Вяланова), Токары Крупіцкага, Белую, Барысаву Волю, Літвіновічы, частку Дзедкаўской парафіі, Носава пана Ляцкага, а таксама шляхецкія ваколіцы: Іваноўскія, Ваханоўскія, Цяляцічы, Букрабы³⁷. Семяцічы і Дзедкаўская парафія ляжалі на мельніцка-драгічынскім памежжы, астатнія мясцовасці знаходзіліся на берасцейска-мельніцкай мяжы.

Прэтэнзіі падляшскіх земляў, больш ці менш абгрунтаваныя, перасоўвалі першасныя межы Мельніцкага павету значна далей на паўднёвы ўсход, чым яны былі акрэслены ў часе адміністрацыйной рэформы. Ужо гаварылася аб першаснай прыналежнасці да Мельніцкага павету Сямяціччу і Боцьку, а таксама зменнай прыналежнасці Носава, Бокавічу і, верагодна, Літвіновічу, Вяланава і Токараў. Астатнія вымагаюць асобнага разгляду.

Ужо ў пачатку 17 ст. існавалі дзве версіі аб найранейшым наданні міжрэчанскіх земляў. Першым іх уладальнікам шляхта Мельніцкага павету называла Абрахама Хамца. Пры гэтым спасылалася на прывілей Ягайлы, складзены на лацінскай мове ў 1390 г., які надаваў міжрэчанская маёнткі *in terra nostra Russiae in districtu Drohicensi circa fluvium Skrzna [Krzna] sita*³⁸. Звяртае ўвагу прыпісанне гэтых земляў адміністрацыйной адзінцы, падлеглай Драгічыну. Менавіта гэта, а таксама факт, што напачатку міжрэчанская ўладанні ўтваралі адзінае цэлае з Вознікамі, Белай, Вістычамі і Яблычнай было галоўным аргументам на карысць далучэння іх да Кароны. Іншая версія сцвярджала, што Міжрэчча было нададзена вялікім князем Вітаўтам Сільберку ці Мікалаю Насуце ў 1430 г., што было пазней пацверджана Жыгімонтам Кейстутавічам і каралем Казімірам, Аляксандрам, Жыгімонтам і Жыгімонтам Аўгустам³⁹. Мікалай Насута, уладальнік Міжрэчча, Белай, Возніку, Яблычнай і Вістычу перадаў іх сыну Яну Насуце, берасцейскуму, а пазней гарадзенскому старасце, на якім мужчынская

³⁶ Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej... S. 24-25.

³⁷ Документы Московского Архива Юстиции. Т. 1. Москва, 1897. С. 491-492.

³⁸ Commissia albo proces graniczenia między W-em Podlaskim a między W-em Brzesckim W.X.L. [1622].

³⁹ Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к западной России. Вильно, 1887. С. 98.

лінія гэтага роду скончылася. Яго дачка Ганна ў канцы 15 ст. унесла маёнтак Насутаў у дом заможнай сям'і Забярэзінскіх праз шлюб з Янам Юр'евічам Забярэзінскім, літоўскім дворным маршалкам і полацкім старастам. І тут супольныя лёсы гэтых маёнткаў разышліся. Пасля трагічнай смерці Яна Забярэзінскага толькі міжрэчанская землі перайшлі да яго сына Яна.

У сваю чаргу Белая і Вістычы, як частка мацярынскіх уладанняў, прыпалі ў надзел дачцы Яна Забярэзінскага, жонцы берасцейскага старасты Юрыя Іванавіча Іллініча, які ў 1510 г. атрымаў вялікняскае пацверджанне на Белую і Вістычы. Юры Іллініч сабраў у ваколіцах Берасця вялікія ўладанні, цэнтр якіх знаходзіўся ў Чарнаўчыцах⁴⁰. Разам з Белай яму прыпалі Ціцібор (праўдападобна Ціцібор Вялікі), Грабанаў, Варгулыны, Дакудаў і Казярады. Пасля смерці Юрыя маёнткі былі падзелены паміж яго сынамі Янам і Шчасным Іллінічамі, а таксама зяцямі Абрахамам Юзэфовічам і Пятром Кішкам. У сваю чаргу пасля смерці Станіслава Іллініча яго частку атрымала ўдава Юзэфовіча Ядвіга, якая прадала яго сваёй сястры Ганне Кішцы⁴¹. Такім чынам Белая апынулася ў валоданні Кішкай і Шчаснага Іллініча, а затым яго сына Юрыя. У рэвізіі Берасцейскага староства з 1566 г. узгадваецца двор у Белай паноў Іллініча і Кішкі⁴². Юры Іллініч не пакінуў нашчадкаў, але ўсынавіў Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіротку, сына свайго апекуна, якому запісаў у 1566 г. частку сваіх літоўскіх уладанняў, у тым ліку і частку Белай⁴³.

Каля ўсходняй мяжы Лосіцкага староства, аж да мяжы Міжэрэцкай і Бельскай валасцей знаходзіліся Вознікі, нададзенныя Мікалаю Насуце вялікім князем Жыгімонтам, верагодна, разам з усёй Міжэрэцкай воласцю⁴⁴. У канцы 16 ст. гэтая воласць налічвала 19 вёсак, з якіх апрача Вознікаў да больш значных належалі Божая Воля, Хушлеў і Лавы, а таксама Сілівонікі, Мшаная, Ліўкі, Дзядкоўскія, Крывасняты. У 1534 г. Жыгімонт Стары выказаў згоду, каб Ян Забярэзінскі запісаў свайму сыну маёнткі Міжэрэчча у Берасцейскім павеце, а таксама Вознікі ў Мельніцкім. У тым часе ўжо існаваў выразны павятовы падзел суседніх уладанняў. У 1541 ці 1555 г. Вознікі трапілі да Кішкай, у іх валоданні былі яшчэ ў 1580 г.⁴⁵ Тэрытарыяльная прыналежнасць тых маёнткаў да Мельніцкай зямлі ніколі не выклікала сумненняў памежных камісій.

Можна дапусціць, што прэтэнзіі мельніцкіх зямляну на Міжэрэчча, Белую, Вознікі грунтаваліся на іх супольным радаводзе і першаснай еднасці. Па-

⁴⁰ Wawrzynczyk A. Rozwój wielkiej... S. 39-43.

⁴¹ Rachuba A. Biała pod rządami Radziwiłłów w latach 1568-1813 // Z nieznanej przeszłości Białej i Podlasia. Oprac. T. Wasilewski i T. Krawczak. Biała Podlaska. 1990. S. 39.

⁴² Wawrzynczyk A. Rozwój wielkiej... S. 44.

⁴³ Lulewicz H. Mikołaj Radziwiłł „Sierotka”// Polski Słownik Biograficzny [dalej: PSB]. T. 30/2. S. 125. Wrocław, 1987. S. 356.

⁴⁴ Сборник статей... С. 97-98.

⁴⁵ Jabłonowski A. Podlasie... Cz. 2. S. 138.

колькі Вознікі былі залічаныя да Мельніцкай зямлі, то па той жа логіцы таксама Міжрэчча і Белая мусілі знаходзіцца ў яе межах. Шляхта таксама аргументавала, што гэта Ян Забярэзінскі адараў міжрэчанская добра пад юрысыдыкцыю Берасцейскага павету.

Прэтэнзіі мельніцкіх зямлянаў дасягалі таксама Казярадаў і Ціцібора. У 1513 г. у дакуменце, які пацвярджаў наданне Багавіціну ўладанняў Казярады і Нерлі каля ўпадзення ракі Крэны ў Буг, узгадвалася, што гэта былі наданні вялікіх князёў Вітаута і Казіміра⁴⁶. У вайсковым попісе 1567 г. выступае “Іванова Багавіціна Казярадка”, якая выстаўляла агулам 25 коней і 12 драбаў з Казярадаў і Вортэля і іншых добраў. Іван Войніч Багавіцін выстаўляў з Казярадаў толькі аднаго каня, другога з валынскіх маёнткаў і звыш павіннасці яшчэ два кані⁴⁷. У любым выпадку ўладальнікі Казярадаў ставілі коней да Берасцейскай харугвы. Ціцібор пры Казіміры Ягелончыку належалаў да Берасцейской воласці. Нават яшчэ ў 1577 г. пані Пятровай Капцёўскай у яе маёнтку Ціціборы было ўручана пасланне Берасцейскага земскага суда⁴⁸. Аднак ужо Станіслаў Алепскі ў 1580 г. з маёнтка сваёй жонкі Ціцібору ў Мельніцкай зямлі даў з трох аседлых валокаў па 30 грошаў⁴⁹. Абодва маёнткі Ціцібор і Казярады перайшлі ва ўласнасць падляшскага ваяводы Мікалая Кішкі, падчашага ВКЛ (з 1555 г.), драгічынскага старасты (з 1558 г.), ўладальніка ўжо значнага комплексу ўладанняў на мельніцка-берасцейскім памежжы⁵⁰.

Мельніцкая шляхта таксама высоўвала прэтэнзіі на Вітулін і Бокавічы. Вітулін выступаў ў крыніцах разам з Гарадзішчам, Россашу і Яблоню як адзіны комплекс маёнткаў. Гарадзішча, верагодна, атрымаў з рук Казіміра Ягелончыка Васіль Андрэевіч Палубінскі, сын Андрэя і напэўна Багавіцінаўны з Падляшша, пазнейшы маршалак мсціслаўскі і радомельскі (1521 ці 1522 г.)⁵¹. Да 1519 г. (магчыма, у 1503 г.) Жыгімонт надаў яму Яблань і Палубічы з Россашам з некалькімі фальваркамі і 15 вёскамі, а таксама разлеглымі лясамі. У дакуменце было запісана, што азначаныя ўладанні знаходзіцца ў Мельніцкім павеце⁵². Пасля яго ўладальнікам Вітуліна, Гарадзішча і Россашы быў князь Іван Васілевіч Палубінскі, старэйшы сын князя Васіля Андрэевіча, які ў 1533 г. пашлюбіўся з Раінай Капцёўнай, дачкой Капця Васілевіча, маршалка і пісара гаспадарскага, і Марыі Канстанцінаўны, крошынскай княжны. У маі 1558 г. князь Іван Васілевіч Палубінскі, мсціслаўскі стараста, склаў тэстамент, паводле якога трэцяя частка Гарадзішча, а таксама грашовыя сумы з двух іншых, адыходзілі да жонкі Раіны Капцёўны.

⁴⁶ Wawrzynczyk A. Rozwój wielkiej... S. 48.

⁴⁷ РИБ. Т. 33. кол.514, 1203.

⁴⁸ Wawrzynczyk A. Rozwój wielkiej... S.26.

⁴⁹ Jabłonowski A. Podlasie... Cz. 1..68.

⁵⁰ Rachuba A Biała pod ... S.40.

⁵¹ Wiśniewski J. Wasyl Potubiński // PSB. T. 27/2. Z. 113. S. 370-371.

⁵² Тамсама... S. 371; Wolf J. Kniaziowie litewsko-ruscy ... S. 373-374.

Большасць уладанняў, у тым ліку Россаш, Гарадзішча, Вітулін і Яблонь, атрымала Марына, дачка Льва, другога сына Васіля Палубінскага, паводле запісу, зробленага яшчэ пры жыцці старога князя⁵³. Раптоўнае авбастрэнне спрэчкі за тыя маёнткі і з Бокавічы, якія, магчыма, належалі нейкай пабочнай лінні Палубінскіх, павінна было пачацца пасля польска-літоўскай уніі.

Мы ўжо гаварылі пра зменную павятовую прыналежнасць Носава. У 1567 г. у попісе войска падляшскі ляснічы Іван Іванавіч Ляцкі выступіў з Носава і Чэмер у Берасцейскім павеце⁵⁴. У 1568 г. у просьбe падляшскіх зямлян да караля Носава Івана Ляцкага прызнана няправільна далучаным да тэрыторыі Берасцейскага павету. Магчыма, што перанос Носава да Берасцейскага павету адбыўся, калі яго ўладальнікам стаў Юхна Ваньковіч. Як сябра каралеўскай рады ён не быў абмежаваны павятовай юрысыдыцыяй⁵⁵.

Прыкладаліся таксама намаганні далучэння Янава, сядзібы луцкіх біскупаў. Напачатку гэта была вёска Порхай, якую ў 1423 г. Вітаўт падараваў кафедральному касцёлу. У 1465 г. луцкі біскуп Ян Ласовіч надаў гэтай вёсцы Берасцейскага павету Хелмінскае права, назваўшы ад свайго імені Янавам⁵⁶. На жаль, невядома, на якой падставе прадстаўнікі Мельніцкага павету даказвалі неабходнасць далучэння Янава да Падляшша.

Былі таксама просьбы аб далучэнні да Мельніцкага павету маёнткаў Іваноўскіх, Ваганоўскіх, Высокага, Літвіновічаў, Токараў і Цяляцічаў. Ваганаваў, цэнтр разлеглых уладанняў, з'яўляецца ў крыніцах ужо ў часы Казіміра Ягелончыка. Перад 1539 г. ад Ваганоўскага маёнтку адышло Высокое⁵⁷. Здаецца, Высокое не належала да адной асобы. У 1539 г. тут выступае некалькі ўладальнікаў, напэўна прадстаўнікоў адной сям'і: Юры Пятковіч, Едка і Юры Кухмістровічы⁵⁸. У 1567 г. мястэчка Высокое Берасцейскага павету было ў руках Хлявіцкага, напэўна таго самога, якога ўзгадваюць мельніцкія паслы, просьчы аўвяртанні да Мельніцкага павету Wysokiego pana Klewackiego⁵⁹.

На поўнач і ўсход ад Ваганава і Высокага размяшчаліся шляхецкія ваколіцы: Токары, узгаданыя сярод наданняў Казіміра Ягелончыка ў сярэдзіне 15 ст., заселенныя моцна разгалінаванай шляхтай Такажэўскіх, а таксама Веланова, Літвіновічы і Целяцічы, узгаданыя ў 1502 г. У выпадку Токараў прэтэнзіі мельніцкай шляхты тычыліся толькі часткі, якую складала ўласнасць Станіслава Крупніцкага, уладальніка суседняга Веланова і іншых маёнткаў у Берасцейскім і

⁵³ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy ... S. 369-374

⁵⁴ РИБ. Т. 33. С. 1102.

⁵⁵ Wawrzynczyk A. Rozwój wielkiej... S. 27.

⁵⁶ AGAD, Akta Ziemskie Podlaskie, (wypisy), k.150v.

⁵⁷ Wawrzynczyk A. Rozwój wielkiej... S. 88.

⁵⁸ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich /Pod red. B. Chlebowskiego. T. XI. Warszawa, 1895. S. 135; Wawrzynczyk A. Rozwój wielkiej... S. 89.

⁵⁹ РИБ. Т. 33. С. 1199.

Драгічынскім паветах, і не датычылі той часткі Токараў, якая належала сям'і Такажэўскіх⁶⁰.

Прэтэнзіі датычылі толькі часткі Токараў. Адначасова мельніцкая шляхта дамагалася цалкавітага звароту Цяляцічаў. Цяляцічы былі падзеленыя паміж сям'ёй Леўшаў (наданне Аляксандра з 1502 г.) і Быкоўскіх (наданне Аляксандра, пацверджанае ў 1510 г.) і афіцыйна размежаваныя ў 1516 г. Першапачатковая павятовая прыналежнасць гэтай тэрыторыі не высьветленая. Ускосна сведчыць пра гэта справа, якая вялася ў 1565 г. супраць Копця Васілевіча за адарванне Вярховічаў ад Камянецкага павету Берасцейскага ваяводства і далучэнне да Мельніцкага павету. Тыя землі былі аддзелены ад Мельніцкага павету якраз азначанымі Токарамі, Літвіновічамі, Цяляцічамі Берасцейскага павету. У выпадку ўпрадакавання дакументацыі справы, мяжа паміж Мельніцкім і Берасцейскім паветамі прадстаўляеца так: Od Międzyrzeca i Biaлеj, w których rzeka Krzna cziecie, z powiatem brzeskim idzie imieniem Wozniczkiem [Woźniki], kthore iest w powiecie Mielnickiem a z Janowskiem imieniem [dobra Janów] wojewodzthwa Brzeszczkiego imienie Gnojno paniey Niemierzynej powiatu mielnickiego przez rzekę Bug, taž granica idzie dzieląc te powiaty. Tamże paniey Niemierzynej Niwicze [Niwice] w mielnickiem ze wsią królewską Krynkami, Koniuchami brzesckimi graniczą. Odtąd zasięg idzie mielnicka granica z brzesckiem powiatem wsiami JKM ku Milejczycam z Pużyczami [Pużycze] i sliacheczkimi Tokarami i Telatyczami w rzekę Nurzec, która dzieli Milejczyce od Pokaniewa wsi mielnickiej i tą rzeką Nurzec do rzeki Nura, gdzie ziemie Kaleczyczycy [Kaleczyce], jedni do Brzescia, a drudzy za rzeką do bielskiego powiatu przyтыkają. Od tych miejsc idzie granica Brzeszczkiego powiatu z bielskim powiatem między różnemi imiony, Puszczą Bielską i Białowieską mimo Wierzchowice [Wierzchowice], które są w delimitacji nieboszczyka króla sławnej памяci Zygmunta Augusta, ktorą okręgu jurysdykcjié województwa brzesckiego raczył⁶¹.

Прэтэнзіі шляхты да часткі Дзядкоўскай парафii з'яўляюцца, падобна як і ў выпадку Літвіновічаў і Токараў, нейкім следам іншага пралягання павятоўых межаў. Касцёл у Дзядкавічах быў уфундаваны ў 1431 г., у 16 ст. належалі да яго вёскі як Мельніцкай зямлі, так і Драгічынскай. Напэўна менавіта адносна іх агуваліся прэтэнзіі, але пры гэтым не ўзгадваліся іх назвы. На адrezку Якубоўскія-Любейкі-Дзедкавічы звяртае ўвагу ненатуральна доўгі і вузкі кавалак Мельніцкай зямлі, які глыбока ўклініўся ў тэрыторыю зямлі Драгічынскай.

Вылучэнне з межаў Падляшскага ваяводства Берасцейскай і Камянецкай земляў і ўключэнне ў Берасцейскае ваяводства з'яўлялася адным з падрыхтоўчых этапаў польска-літоўскай уніі. Выдзяленню даўніх падляшскіх земляў ў межы новаўтворанага ваяводства спрыяў асаблівы характар усходній і заход-

⁶⁰ Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej... S. 91.

⁶¹ Сборник статей... С. 100; трохі іншая версія: AGAD, Ksiegi Ziemskie Podlaskie (wypisy), 1, k.151 v.

ний частак гэтага разлеглага абшару. Пачатковая тэрыторыя Падляшша не была адноўкавай. Больш паяднаныя з этнічнага і прыроднага пункту гледжання былі землі, далучаныя да Берасцейскага ваяводства, заселеныя галоўным чынам “рускай” люднасцю. Знаходзіліся тут басейны двух вялікіх рэкаў – Бугу і Прыпяці. Разглеглыя балоты ў іх далінах аддзялялі гэты аблішар ад іншых падляшскіх земляў. Адрозненні ў характары абодвух частак першапачатковага Падляшскага ваяводства былі заўажнымі таксама ў сферы судаводства. Драгічынская зямля (і Мельніцкая) ад 1496 г., а Бельская ад 1501 г. акрамя літоўскага права карысталася таксама правам польскім. Далучаныя да Берасцейскага ваяводства землі засталіся пры літоўскіх правах. Падляшская шляхта мазавецкага паходжання цягнулася да Кароны, просячы караля на Віленскім сойме 1565/6 г., каб о рокою ich z obywatemi koronnymi obmyśliwać, a do unii ich z nimi sposobić raczył, со јеśliby nie było, tedy ukrainą rychło być rozumieją⁶².

Праз тры гады была падісана Люблінская унія. Каралеўская канцылярыя падрыхтавала два прывілеі. Адзін сумесны для Падляшша і Валыні, другі – больш падрабязны – Прывілей далучэння Падляшскай зямлі да Кароны Польскай⁶³. Усе жыхары Падляшша былі вызвалены ад юрысдыкцыі ВКЛ і падданыя кароннаму праву. Датычыла гэта галоўным чынам магнацкіх сем'яў і некаторых шляхецкіх, паколькі значная частка падляшскіх зямляў ужо падлягала польскому праву. Скаргі на судовыя вырокі цяпер трэба было накіроўваць да каронных канцылярый і ўрадаў. Былі скасаваныя ўсялякія падаткі і мыты за выключэннем выплаты двух грошаў ад аседлай валокі. Былі пацверджаны ўсе ранейшыя наданні і заставы вялікакняскіх земляў, а таксама замены грунтаў. У выпадку тых асобаў, якія не маглі прадставіць прывілеяў на спадчынныя ўладанні, кароль пагадзіўся one dobra na wieczne czasy trzymać tymże prawem będąc: ani będą przymuszani do kładzenia listów albo przywilejów przed nami. Да прысягі на вернасць Кароне абавязаў дыгнітажаў, ураднікаў і старастаў. Дыгнітажам і падляшскім паслам былі вылучаны ў сойме месцы пасля паслоў Мазавецкага ваяводства. Абяздана ім было не змяншаць лічбу ўрадаў, у выпадку ж вакантных пасадаў tamże [tj. na Podlasiu] rodakom i szlachcicom possessią мајасум бেздземіе je konferować i rozdawać⁶⁴.

На Люблінскі сойм для складання прысягі выклікалі не толькі падляшскіх і валынскіх ўраднікаў, але таксама некаторых найбуйнейшых магнатаў, якія прауда, ніякіх пасадаў на тым аблішары не займалі, але валодалі разлеглымі маёнткамі. З Падляшша выклікалі: троцкага ваяводу кн. Стэфана Збараўскага, як дзедзіча Міжрэчча; кн. Юрыя Слуцкага, які праз шлюб з Катахынай Тэнчынскай уваішоў у валоданне Сямяцічамі і Орляй; наваградскага ваяводу Паўла Сапегу, уладальніка маёнтку Бoцькі; віленскага кашталяна Рыгора Хадкевіча, які трymаў у

⁶² Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. Kraków, 1915. S. 37.

⁶³ Volumina Legum. T. II. Petersburg, 1859. S. 745-752.

⁶⁴ Akta Unii Polski z Litwą... S. 257-264.

пасесіі Супрасль, Хорашч, Заблудаў і Дойліды; віцебскага ваяводзіча Яна Кішку, якому яго маці Ганна з Радзівілаў уступіла Венграўскія ўладанні ў Драгічынскую зямлі. З'явіцца ці ставіцца на сойме таксама павінны былі віленскі ваявода Мікалаі Радзівіл Руды і яго стрыечны пляменнік Мікалай Крыштаф, як дзедзічны Мордаў, а таксама князь Іван Палубінскі⁶⁵. Апошняга запрасілі памылкова, аб чым сведчыць чарговае запрашэнне, адрасаванае гэтым разам да жонкі Івана Палубінскага Раіны з Копцяў. Яе муж памёр у 1558 г., не пакінуўшы нашчадкаў па мужчынскай лініі. Землі, якія яму належалі (Россаш, Гарадзішча, Яблынь), абеліченні якіх хадайнічала мельніцкая шляхта, былі падзелены паміж удавой Івана Раінай і яго пляменніцай (братаніцай) Марынай з Палубінскіх Капцёвай Нарушэвічавай. Позму для складання прысягі на вернасць кароне атрымалі Ваганоўскія. Можна, такім чынам, дапусціць, што былі таксама прадпрынятая пэўныя намаганні да прылучэння не толькі Ваганава, але і суседніх ім маёнткаў: Токараў і Цяляцічаў. Спецыяльным універсалам на сойм выклікалі кн. Стэфана Збаражскага, які прызнаваў прыналежнасць Міжрэчча да падляшской Мельніцкай зямлі. Больш таго, складання прысягі на вернасць Кароне чакалі таксама ад літоўскага падканцлера Яўстафія Валовіча з часткі дзяржаў наададзенага яму Берасцейскага староства. Адносна тых мясцовасцяў, найстаражытнейшых на берасцейско-люблінскім памежжы, з дауніх часоў вяліся заўзятая спрэчкі⁶⁶.

Вогынь з'явілася ў пісьмовых крыніцах пад канец 13 ст., калі вялася барапцьба за гэты абшар паміж Уладзімірам і Львом Раманавічам і Лешкам Чорным. У выніку Лешак заняў Вогынь, але не надоўга, бо пазней забраныя абшары над Крзной зноў належалі да Галіцкай Русі. У 1323 г. загінулі два апошнія ўладальнікі Леў і Андрэй. За іх спадчыну змагаліся венгры, палякі і ліцвіны. Гедымін, выкарыстаўшы гэтыя замешкі, заняў Падляшша з Берасцем, уступіўшы такім чынам у канфлікт з Мазоўшам. У 1349 г. гэты абшар разам з Галіцкай Руссю заняў кароль Казімір Вялікі. У канцы 14 ст. – на пачатку 15 ст. (перад 1416 г.) Вогынь, Ломазы і Палубічы апынуліся ў Польскім Каракеўстве. У 1447 г. вялікі князь Казімір адварваў іх ад Парчэўскага староства Люблинскай зямлі і далучыў да Берасця як частку гаспадарскіх валасцей. Аліна Вавжынчык звяртае ўвагу, што гэта было магчымым толькі адносна спрэчных абшараў з няпэўнай тэртыярыяльнай прыналежнасцю, датычна якіх манарх быў перакананы і ўпэўнены, што яны знаходзяцца ў яго вялікакняскім дамене. У адваротным выпадку адварванне ад Кароны яе землі ў і далучэнне да ВКЛ не выглядае праўдападобным⁶⁷. У сярэдзіне 16 ст. Вогынь і ваколіцы гт.зв. "тракту вогынъска-

⁶⁵ Тамсама. S. 207-210, 230-232.

⁶⁶ Асабліва шмат месца прысвячалі камісіі і суды ўзаemным крыўдам Браніцаў і Вогынія на мяжы Берасцейска-Лукаўскага павету. У 1511 г. былі высланы камісары для развязання спрэчкі на мяжы Лукаўскага павету і міжрэчанскіх земляў. - AGAD, Metryka Litewska IV B, nr 2, k.6v i n.; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Spory graniczne... S. 144, 134.

⁶⁷ Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej... S.18, 21.

ломазскага” ўтваралі найбольш каштоўную частку Берасцейскага староства⁶⁸. Справу тэрытарыяльнай прыналежнасці Ломазаў і Вогыня не развязалі шматразова скліканыя літоўска-польскія памежныя камісіі. У часе размежавання, праведзенага ў 1456 г., абодва бакі прадставілі пераканаўчыя аргументы, аднак тыя мясцовасці засталіся ў складзе ВКЛ ў тагачасным Падляшскім ваяводстве, а пасля адміністрацыйнай рэформы 1565/6 г. апынуліся ў межах Берасцейскага ваяводства.

На Люблінскім сойме 1569 г. Яўстафі Валовіч напачатку ўхіляўся ад складання прысягі за тыя землі⁶⁹. Толькі пасля неаднаразовых напамінаў паслоў кароль 22 сакавіка адабраў у Валовіча спречныя дзяржавы і аддаў радомскому кашталяну Яну Тарле. Канчаткова 13 верасня 1569 г. Жыгімот Аўгуст выдаў прывілей, якім вяртаў ужо паслухмянаму яго волі Яўстафію Валовічу адабраныя дзяржавы. Утворанае Вогыньскае староства было далучана да Падляшша. Паслы патрабавалі, каб у склад яго ўключылі ўсіх тых уласнікаў, якія першапачатковая належалі да Берасця, але добраахвотна далучыліся да Падляшша.

На літоўскім сойме троі паветы Падляшскага ваяводства – Драгічынскі, Мельніцкі і Бельскі – выслалі шэсць паслоў, з якіх толькі троі бралі ўдзел у тайных паседжаннях кароннага сената 4 сакавіка, калі іх азнаёмілі з планам далучэння Падляшша да Кароны. Гэта былі паслы з Драгічынскай зямлі: Мікалай Буйна, харунжы драгічынскі і мельніцкі (1565-1569 гг.) і Адам Касінскі, гаспадарскі маршалак (1567?-1571 гг.) і драгічынскі земскі пісар (1554-1569 гг.). Яны з’яўляліся прадстаўнікамі шматлікай на Падляшшы мазавецкай шляхты. Апошні быў пароднены з ліцвінскай магнацкай сям’ёй Іжыковічай. Трэцім з’яўляўся прадстаўнік гэтага старога роду – бельскі пасол Каспер Іжыковіч, падкаморы мельніцкі (1567-1578). Абодва мельніцкія паслы Аляксандар Хіньча і Станіслаў Рачка выехалі з Любліна разам з іншымі панамі і пасламі ВКЛ. Каспер Іжыковіч, уладальнік добраў у Мельніцкім і Берасцейскім паветах, паднацікам літоўскіх магнатаў, таксама хутка пакінуў Люблін⁷⁰.

8 сакавіка канчаткова склалі прысягу драгічынскія паслы Буйна і Касінскі, а таксама паслы Бельскай зямлі - дробны шляхціч Бжазоўскі і вернуты з дарогі Іжыковіч. Яны зрабілі гэта пасля запэўніванняў, што з боку Кароны атрымаваюць дапамогу і абарону ад ліцвінаў, паколькі да іх даходзілі звесткі пра вялікае незадавальненне апошніх. Падобным чынам, перамагаючы страх перад сваімі пратэктарамі прысягаў драгічынскі войскі і літоўскі пісар Мацей Савіцкі, дзяржаўца інтратнага Мельніцкага староства. Ён паходзіў з дробнашляхецкай сям’і польскага паходжання. Сваёй кар’ерай быў ававязаны пратэкцыі Радзівіла Ру-

⁶⁸ Трэба звярнуць увагу на паслядоўнае акрэсліванне гэтай тэрытарыяльнай адзінкі назвай тракту, адпавядаючага па значэнню полю, ваколіцы, павету, што сведчыць пра яе ліцвінскае паходжанне.

Por. Z. Wojtkowiak. Litwa Zawilejska w XV i I poł. XVI w. Poznań, 1980. S. 22-47.

⁶⁹ Halecki O. Przyłączenie Podlasia... S. 78.

⁷⁰ Тамсама. S. 32-38.

дага. Як супрацоўнік канцылярыі ВКЛ Савіцкі не пакінуў Любліна, аднак настойліва прасіў караля аб вызваленні ад складання прысягі, якую тым не менш злажыў пад пагрозай страты старства. 10 сакавіка з'явіўся адсутны дагэтуль мельніцкі пасол Аляксандар Хіньча - мельніцкі войскі (1656-1571 гг.), які паходзіў з асеўшай на Падляшшы багатай мазавецкай шляхты. Становішча яго было вельмі нязручным, паколькі апроч падляшскіх маёнтка ён меў уладанні на Літве, якія межавалі з землямі жамойцкага старасты Яна Хадкевіча, быўшага ў прынцыпе прыхільнікам уніі, але не згоднага на яе падпісанне паводле ўмоваў польскага боку. Астатнім з падляшскіх паслоў прысягту на вернасць Кароне злажыў Станіслаў Рачка, прадстаўнік заможнай падляшскай шляхты, праўдападобна, рускага паходжання⁷¹.

Паказальнімі былі паводзіны луцкага біскупа Віктарына Вяжбіцкага, які не прыехаў на сойм, а ліст з аргументацівам сваёй адсутнасці пісаў *ani po łacinie, ni po polsku, jeno po rusku, хаця сам паходзіў з польскай шляхты гербу Радван*⁷². Яго пазіцыя ў справе уніі з'яўлялася вельмі важнай, паколькі ўлада біскупа пашыралася на дзве спрэчныя зямлі. Ращучым праціўнікам уніі на польскіх умовах былі таксама трокскі кашталян і бельскі стараста Юры Хадкевіч, Радзівілы і князь Канстанцін Астрожскі⁷³.

Супраціў і адсутнасць падляшскіх магнатаў, якія найчасцей апраўдваліся хваробай, прымусілі караля да паўторнага выслання мандантаў, прычым яны адрасаваліся ўжо да іншых прадстаўнікоў роду. Былі зроблены таксама пэўныя папраўкі. Замест памерлага князя Палубінскага запрашэнне накіравалі да адной з яго наследніц Раіны з Копцяў. Кароль таксама пісаў гэтым разам не да кн. Стэфана Збаражскага, а да яго сына Пятра Збаражскага, паколькі той пераняў міжрэчанская землі пасля смерці маці Ганны Забярэзінскай⁷⁴.

Упершыню атрымалі мандаты таксама некаторыя падляшскія сем'і руска-літоўскага паходжання, якія паддягали, як і раней, літоўскаму праву. Гэта былі, сярод іншых, браты Ваганоўскія, якія жылі ў шляхецкай ваколіцы Берасцейскага павету, а таксама гаспадыня Янава Іжыковічава, удава мельніцкага старасты.

Шматтыднёвы супраціў складанню прысягі з падляшскіх і валынскіх уладанняў на вернасць кароне быў зламаны ў траўні. Для нашых разважанняў вельмі істотным ёсьць тое, што прысягу на вернасць кароне склалі: трокскі вая-

⁷¹Тамсама. S. 74-76, 85.

⁷² Тамсама. S. 118.

⁷³ Падрабязней на гэтую тэму гл.: Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997.

⁷⁴ Akta Unii Polski z Litwą... S. 217; Halecki O. Przyłączenie Podlasia... S. 127-128. Аскар Халецкі лічыў, што змена адросатаў мела на мэце свядомасць ігнараванне асобаў, якія не адказвалі на выклікі, і тлумачыцца найперш спрэвай прэстыжку. Бяручу пад увагу факт, што ў некалькіх выпадках лісты раней высыпаліся да асобаў, не быўшых ужо ў час працы сойму ўладальнікамі падляшскіх маёнткаў, новыя разасланыя лісты да іншых асобаў былі выпраўленнем гэтай памылкі.

вода кн. Петр Збаражскі з міжрэчанскіх уладанняў; яго бацька Стэфан зрабіў тое самае з валынскіх маёнткаў. Даў сябе пераканаць таксама літоўскі падканцлер Яўстафі Валовіч. Ён толькі папярэдзіў, што яго прысяга не датычыць часткі староства з боку ВКЛ, а толькі спрэчных вогынська-ломазскіх абшараў⁷⁵.

Справу уніі падтрымаў урэшце луцкі біскуп Вяжбіцкі, які прыехаў на паседжанні сената 22 траўня на чале прадстаўнікоў Валыні. Не склаў прысягі са сваіх падляшскіх уладанняў Хадкевіч, таму яго маёнтак Харошч, які знаходзіўся ў межах Падляшскага ваяводства, фактычна стаў анклавам Трокскага ваяводства на тэрыторыі Падляшша, падлягаючым літоўскаму праву. У Трокскім ваяводстве знаходзіліся таксама іншыя ўладанні Хадкевіча: Гарадок, Заблудаў, Дойліды.

Інкарпарацыя Падляшша ў Карону істотна змяніла мяжу Мельніцкага павету з Берасцейскім. Яна атрымала новае значэнне, паколькі мяжа паміж Берасцейскім ваяводствам і Падляшскім стала дзяржаўнай мяжой. Адной з прычынаў супраціву ліцвінскай шляхты складанню прысягі на вернасць Ка-роне была пастанова Люблінскага сойму пра пашырэнне юрысдыкцыі кароннага права на ўсе далучаныя землі. У Мельніцкай зямлі розныя шляхецкія ўладанні падлягали юрысдыкцыі Кароны ці ВКЛ, у залежнасці ад часу надання. Спецыфічныя ўмовы надання прычыніліся да таго, што Мельніцкая, Драгічынская і Бельская землі апроч земскіх літоўскіх прывілеяў карысталіся польскім судовым правам.

У 60-я гг. 16 ст. на Літве была праведзена рэформа судаводства. На бельскім сойме 1564 г. тыя, хто ажыццяўляў суд – ваяводы, старасты, дзяржаўцы – добраахвотна адракліся на карысць вялікага князя ўсялякіх правоў на судаводства і прыбыткаў з гэтага. Бельскі прывілей зацвярджаў таксама добраахвотнае адрачэнне права судзіца выключна вялікакняскім судом з боку ўсіх тых, хто такое право меў. II Літоўскі статут у рэдакцыі 1564 г. уводзіў у Літве два тыпы судоў – земскія і гродскія. Толькі пасля паправак, зробленых на Віленскім сойме ў студзені 1565 г. быў уведзены падкаморскі суд паводле ўзору кароннага судаводства. Аднак належыць звярнуць увагу, што ў Літве кожны павет меў асобны земскі суд, а павет земскага суда адпавядаў тэрыторыі адміністрацыйнага павету⁷⁶. Мельніцкая зямля ўяўляла адзіны адміністрацыйны і судовы павет. Далучэнне новых тэрыторый, якія падлягали раней берасцейскому земскому суду, вымагала змены ў арганізацыі судовай структуры на абшары Мельніцкага і Берасцейскага паветаў. На практицы гэта азначала таксама неабходнасць пераносу судовай канцылярыі з Берасця ў Мельнік. На грунце юрысдыкцыі ўласна і вынікалі спрэчкі паміж Берасцейскім і Мельніцкім паветамі, якія найбольш датычылі старой тэрытарыяльной структуры, называнай “трактам вогынська-ломазскім”. Шляхта, якая там жыла, насуперак сваёй волі выклікалася да Берасцейскага ці Мельніц-

⁷⁵ Halecki O. Przyłączenie Podlasia... S. 158, 166, 161.

⁷⁶ Kutrzeba S. Historya ustroju Polski w zarysie. N. 2 : Litwa. Lwów, 1914. S. 163-165.

кага суду. Ліцвінскі бок меў прэтэнзіі да новай інтэрпрэтацыі мяжы Падляшскага ваяводства, а асабліва да вымушанага праз караля і каронных паслоў далучэння да Падляшша Ломазаў і Вогыння. Здаецца, на Люблінскім сойме 1569 г. была выкарыстаная сітуацыя міждзяржаўных тэрытарыяльных зменаў каб далучыць гэтых спрэчны абшар да Кароны, не зважаючы на тое, у якім ваяводстве ён урэшце застанецца.

Перад Люблінскай уніяй Вогыння і Ломазы былі часткай Берасцейскага старства, якая разам з дробнымі шляхецкімі ўладаннямі цягнулася вузкім пасам з паўднёвага заходу на паўночны ўсход у кірунку Берасці, падзяляючы землі міжрэчанскія і россашска-гарадзішчанская. Амаль з трох чвэрцяў таго абшару было ўтворана новае Вогынськае старство. Яно ахоплівала два мястэчкі Вогыння і Ломазы, а таксама 30 вёсак: Вогыння, Осава, Дзевавічна, Рудна, Віскі, Бярозавы Кут, Карапеўскі Брод, Валіна, Варанец, Каданец, Пашкі, Карапачы, Вільхі, Крываберва, Цёмна, Хола, Ворцель, Касцянкова, Любенка, Студзёна, Княжа, Хошча, Тучна, Капытнік, Добрынка, Палоскі, Дубровіца, Ветса, Харащынка, Карапеўская Бокінка, Вычулкі. Усе гэтыя мясцовасці патрапілі ў листрацыю падляшскіх добраў, праведзеную ў наступным годзе пасля уніі канарскім кашталянам Рафалам Сляткоўскім, ленчышкім пробашчам Янам Барукоўскім, які быў кракаўскім канонікам і карапеўскім сакратаром, а таксама велюнскім войскім Габрыэлям Маслоўскім⁷⁷. Ураднікі трокскага кашталяні і дзяржаўцы вогынськага і берасцейскага Яўстафія Валовіча падалі пратэст рэвізорам адносна справы Дубровіцкага войтаўства, няслушна, на іх думку, далучанага да Вогыння. Яны даказвалі, што Дубровіцкае войтаўства, якое ахоплівае вёскі Добрынка, Палоскі і Вялікую Дубровіцу przed unią 1569r.] należało do miasteczka Pieszczatek [Piszczac], a do dworu kijowickiego [dwór Kijowiec] ku starostwu brzeskiemu należącego, ale że je p.[dworzanin królewski Jan Stanisław] Krocowski był podał panu [Janowi] Tarłowi ku Łomazom⁷⁸.

Апроч Вогынськага старства, якое было карапеўскай уласнасцю, прэтэнзіі Кароны датычылі шэрагу шляхецкіх ўладанняў у акрузе “тракту”. Спрэчкі за тыя тэрыторыі бралі пачатак з 15 ст. Разам з Ломазамі і Вогынем Казімір далучыў да Літвы ў 1447 г. Палубічы, дробнашляхецкі ўладанні Перавалока і Хмелева, Копіна, Перагаліны і Жэлязну. У выпадку Перавалокаў і Хмелева дзяржаўная мяжа была праведзена ўздоўж ракі Півоні і падзяліла тутэйшую шляхту. Частка Перавалоцкіх і Хмялеўскіх жыла ў Літве, частка засталася ў Кароне. З часоў прыналежнасці таго абшару да Кароны захавалася касцельная структура: дзесяціна з Перавалокаў ішла да касцёлу ў Парчаве, які знаходзіўся ў Люблінскім ваяводстве⁷⁹. Шляхта, якая там жыла, на сойме ў 1576 г. прасіла

⁷⁷ Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576 r. S. 10-25.

⁷⁸ Тамсама. S. 24.

⁷⁹ Wawrzynieczyk A. Rozwój wielkiej... S. 58-59. Даўнюю мяжу паміж Каронай і Літвой на гэтым участку можна лёгка акрэсліць, бо ўздоўж яе з боку Кароны ўзнікла шмат паселішчаў з называй Карона, якія існуюць да сённяшняга дня.

караля даць ёй уласны павет і старасцінскі ўрад у Ломазах, Парчове ці Вогыні⁸⁰. У tym самым годзе каронныя люстратары запісалі, што перавалоцкая, хмялеўская, перагалінская і копінская шляхта хоча належаць да Мельніка. Галоўным яе прадстаўніком (і сваім таксама) быў Каспар Дэмбінскі, у руках якога знаходзіліся набытыя праз шлюб маёнткі Палубінскіх і Копцяў: Россаш, Гарадзішча, Палубічы, Бокавічы і Вітулін.

Дэмбінскі меў шмат прычынаў, каб старацца далучыць свае маёнткі да Кароны, адкуль, з Малапольшчы, паходзіла ягоная сям'я. Наверх выбіўся найперш яго бацька Валенты, які здаймаў найвышэйшыя дзяржаўныя пасады, быў кашталянам бецкім і кракаўскім, меў пасаду кароннага рэферэндара, вялікага кароннага падскарбія⁸¹. Ён быў гарачым прыхільнікам уніі, над якой, як каронны канцлер, асабіста працаваў ад 1564 г. Сваю кар'еру Каспар Дэмбінскі распачынаў як дварянін Жыгімонта Аўгуста. У Малапольшчы меў тры каралеўшчыны, г.зв. "tenutk" ражнішэўскую, адданую яму бацькам, і таму меў тытул старасты ражнішэўскага. Набыў дзве вёскі ў Хэнцімскім павеце: Новую Весь і Пценец⁸². У валоданне землямі на берасцейска-падляшскім памежжы ўвайшоў праз шлюб з Марынай Іванаўнай Капцёўнай, уступіўши ў шматлікія маёманія спрэчкі з яе бліzkімі і далёкімі сваякамі, у tym ліку з Капцямі і Сангушкамі⁸³. Стараючыся за жонку і яе пасаг, Дэмбінскі (з 1580 г. мельніцкі падкаморы) уступіў у канфлікт з віленскім ваяводам Мікалаем Радзівілам Сіроткай, у які быў вымушаны ўмяшацца сам Жыгімонт Аўгуст, імкнучыся ўтрымаць абодва бакі ад гвалту⁸⁴. Прычынай стала спадчына жонкі Дэмбінскага Марыны па Копцях і Палубінскіх, якая засталася пад апекай Радзівілаў. На думку апошніх, Дэмбінскі незаконна ўзяў адзін з маёнткаў – Яблынь. Аднак на канфлікт паміж Радзівілам і Дэмбінскім не трэба глядзець скрэз прызму прыватных справаў. Спрэчка за тыя прыватныя ўладанні, аддзеленныя ад Кароны Вогынскім староствам, вырастала да спрэчкі аб дзяржаўнай прыналежнасці памежных тэрыторый. Калі Радзівілы дамагаліся патрэбных выроکаў літоўскіх судоў супраць Дэмбінскага, у яго абарону паўставалі каронныя паслы⁸⁵. Присуджэнне тых уладанняў Дэмбінскаму азначала згоду на ўключэнне іх у межы Кароны, пакіданне ў руках Радзівілаў - гарантавала ім юрысдыкцыю ВКЛ.

З нагоды пратэстай ліцвінскай шляхты, адносна дзяржаўнай мяжы, на варшаўскім сойме была створана камісія для яе ўстанаўлення. Яна сабралася ў наступным годзе ў Мельніку ў значна зменшаным складзе. Замест дзесяці асобаў прыехалі толькі чацвёра, якія з прычыны кепскага сакавіцкага надвор'я не

⁸⁰ Commissia albo proces graniczenia...

⁸¹ Падрабязней гл.: Tomczak A. Walenty Dembiński kanclerz egzekucji ok. 1504-1584. Toruń, 1963.

⁸² Тамсама. S. 161.

⁸³ Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie /Oprac. M. Radzimiński. T 6. Lwów, 1910. № 87. S. 152-155.

⁸⁴ Spr. w listach Zygmunta Augusta.

⁸⁵ Tomczak A. Walenty Dembiński... S. 160-161.

выехалі нават на месца, абмежаваўшыся зборам і апісаннем прывілеяў і сведчанняў прымежнай шляхты. Яўстафі Валовіч, які прадстаўляў літоўскі бок, склаў скаргу супраць выклікаў судом Мельніцкага павету шляхты з Берасцейскага павету. Прыпомніў пры гэтым *że powiat Brzesczki jurisditią swą od wojewodztwa Podliaskiego, albo raczey ziemie Podliaskiey był y iesth oddzielony, a używał zwycziów y prawa swego Lithewskiego, pod woiewodztwem Troczkiem, iako tesz y ziemia Podliaska, będąc w on czas wespolek z ziemią Brzesczką pod regiminetem wielkiego xięstwa Lithewskiego, thakże użyskała do dostąpienia praw polskich, których sobie u królów ich mości Zygmuntha pierwszego y Zigmuntha Augustha, przodków iego królewskiey mości, dostała. Ktorhe prawa polskie przed skończeniem y przy skończeniu uniei nie rosciągali się daley, tylko po the granicze, kthoremi sthatrodawna ziemia Brzesczka z ziemią Podliaską dzielił się*⁸⁶. Як вынікае з гэтага і наступных лістоў, сабранных камісіяй, Валовіча цікавіла галоўным чынам справа абсягу праўнай юрысдыкцыі абодвух паветаў. Менш увагі ён прысвячаў праблеме пралягання мяжы, прызнаючы нават, што камісія была створаная каралём не для вызнання літоўскай і кароннай мяжаў, а толькі для адмежавання двух ваяводстваў⁸⁷. На яго скаргу адказаў польскі бок, прадстаўлены мельніцкім старастам Войцэхам Савіцкім і земскім суддзей Пятром Паткоўскім. Яны нагадалі, што калі найбольш спрэчныя тэрыторыі, ці ”вогыньска-ломазскі тракт” узяў у дзяржаву Ян Тарле, тады частка мясцовай шляхты пайшла пад гродскі і земскі мельніцкія суды. Значна далей пайшло Каспар Дэмбінскі, які сцвярджаў і пры гэтым спасылаўся на хронікі Марціна Кромера і Яна Длугаша, што не толькі Мельніцкі павет, але нават усё Берасцейскае ваяводства павінны належаць да Кароны Польскай. Дэмбінскі ставіў пад сумненне правадзейнасць камісіі ў няпоўным складзе, закідаў ёй недахоп кампетэнцыі, а таксама аспрэчваў правамоцнасць склікання яе праз карала, выказваючы неабходнасць стварэння памежных камісіяў кожны раз спецыяльнай соймавай канстытуцыяй. Такі падыход супярэчыў папярэднія практицы, аднак пазней азначаная прапанова была прынятая⁸⁸.

Каспар Дэмбінскі прыкладаў вялікія намаганні дзеля трывалага далучэння шляхецкіх уладанняў, якія знаходзіліся ў абышарах ”вогыньска-ломазскага тракту”, да Падляшскага ваяводства. Пас гэтым землю аддзяляў маёнткі падкаморага ад астатніяга Падляшша, таму бяспечнай было і гэты абышар далучыць да Кароны. Дэмбінскі распачаў энергічную барацьбу, ангажуючы ў яе драбнейшую шляхту, засяляўшую спрэчны абышар, і, дарэчы, часта знаходзіў у яе падтрымку. Яго актыўнасць пацвярджаюць ужо лісты, сабранныя камісіяй 1579 г., але, бяспрэчна, вядучую ролю ў tym прадпрыемстве паказвае ўступ і матэрыялы, сабранныя ў выдадзенай у 1622 г. брашуры *Commissia albo proces graniczenia między W-wem Podlaskim, a między W-wem Brzesckim*.

⁸⁶ Сборник статей... С. 88.

⁸⁷ Тамсама. С. 91-92.

⁸⁸ Тамсама. С. 82-92; Wawrzyńczyk A. Spory graniczne... S. 186-187.

Уладальнікам дробнага маёнтку Жэлязна на берасцейска-мельніцкім памежы быў слуга Дэмбінскага Себасціян Бессякерскі, які ажаніўся з удавой берасцейскага падсудка Якуба Грычыны і адразу выказаўся за далучэнне да Мельніцкага павету⁸⁹. Правоў на маёнтак дамагаліся, зразумела, і іншыя праdstаўнікі сям'і Грычынаў, паколькі Якуб меў яшчэ братоў: Андрэя, Фалька і Аляксандра. Пачатак маёнтку звязаны з іх бацькам - вогынскім войтам Гаўрылам Іванавічам Грычынам, якому ў 1538 г. берасцейскі стараста парай засяліць новую вёску па dubrowach Woińskich na Rudnom i Wołchwi (...) a w Żeliznom woliu na nas osažiwati⁹⁰. Гаўрыла,войт новай вёскі, атрымаў кожную дзесятую валоку і кавалак зямлі пад фальварак⁹¹.

З поўдня з маёнткамі Россаш і Гарадзішча суседнічала первалоцкая і хмялеўская шляхта, якая цягнулася да Кароны. Першыя наданні ў Перавалоках паходзяць з часоў Вітаўта. Князь парай берасцейскаму намесніку Тверы-буту прыслухацца да просьбы ляха, які прасіў о pustini w Kureszowie od Parczewskiey granicze za Brzeszcziem⁹².

Памежная камісія звярнулася таксама да прывілеяў на маёнткі Аполе і Русілы, якія суседнічалі з Россашу на ўсходзе. Іх уладальнікамі былі сваякі жонкі Каспера Дэмбінскага Марыны Капцёйны. Пасля 1526 г. жэрэбя ў маёнтку Аполе і Каданец ад некалькіх асобаў выкупіў Міхал Копаць Васілевіч. У 1528 г. прывілей Жыгімента пацвердзіў набыццё ім вёскі Аполе ў Берасцейскім павеце, а таксама двух жэрэбяў Нелапоўскі і Дудзінскі ў вёсцы Кодна, якія пазней кароль замяніў яму на жэрэбі Русілаўскі і Загнатаўскі. На жэрабях Нелапоўскага і Дудзінскага быў закладзены фальварак, а ўся воласць, названая Каданец, межавала па рацэ Півоні з Аполем і парчоўскім грунтам⁹³. Маёнтак Каданец ахопліваў 14 жэрабяў, частку з якіх нейкім чынам падчас валочнай памеры забралі на карысць жыхароў Каданца, замяніўшы на грунт пры кароннай мяжы над Півоній⁹⁴. Копаць Васілевіч меў шмат нашчадкаў. Яго дачка Раіна выйшла замуж за сына Васіля Палубінскага Івана, дадаўшы ў пасаг апроч іншага Аполе і Русілы. Аднак было агаворана, што сыны Капця маюць права іх выкупіць пасля дасягнення паўнолетця. Яны так і зрабілі, але пасля судовых спрэчак з Палубінскімі, а пазней Дэмбінскімі⁹⁵. У 1577 г. распачаўся шматгадовы судовы працэс паміж Валовичавым Палоніяй, удавой Васіля Капця, уладальніка Аполя, і Дэмбінскімі, які быў выкліканы іх наездам. У 1584 г. выйшаў каралеўскі дакрэт, які асуджая Дэмбінскага на выгнанне і выплату пацярпелай 13 000 коп літоўскіх грошай⁹⁶. Судо-

⁸⁹ Сборник статей... С. 99.

⁹⁰ Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej... S. 47.

⁹¹ Сборник статей... С. 99.

⁹² Тамсама. С. 99.

⁹³ Тамсама. С. 99.

⁹⁴ Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej... S. 55.

⁹⁵ Тамсама. С. 57.

⁹⁶ Boniecki A. Herbarz polski. T. 11. Warszawa, 1907. S. 115.

вия справы з Дэмбінскімі былі прычынай таго, што ўладальнікі Аполя і Русілаў Копці не жадалі пераходу іх маёнткаў у межы Кароны. Знаходжанне ў Берасцейскай зямлі запэўнівала ім урадніцкую кар'еру, паколькі яны паходзілі з паважанага ў ВКЛ роду. Да значных пасадаў даслужыўся сын Васіля Копці і Палоніі Лукаш, а таксама яго нашчадкі⁹⁷. Той Лукаш Копаць перад 1621 г. набыў іншы спрэчны маёнтак Хмелева, настала прывязаўшы яго да Берасцейскага павету. Адменную пазіцыю займаў іншы сваяк Дэмбінскай, ўладальнік Вярховічаў у Камянецкім павеце, нашчадак Копці Васілевіча Чэрлігара. Нават нягледзячы на аддзяленне яго маёнтку Цяляцічамі, Токарамі і Літвіновічамі, ён імкнуўся быць у Мельніцкім павеце⁹⁸.

Копці, якія былі сваякамі жонкі Каспера Дэмбінскага Марыны, не мелі аднолькавага стаўлення адносна далучэння сваіх земляў да Кароны. Іх становішча вызначалі ўласныя патрэбы, а таксама розныя стасункі з Дэмбінскімі. Немалое значэнне мелі, напэўна, іх погляды на заняцце ўрадаў у Берасцейскай зямлі. Пытаннем, якое асабліва моцна заняло ўвагу судовай камісіі ў 1579 г., было ўстанаўленне судовай падлегласці Бокавічаў і Вітуліна, якія заставаліся ў руках Дэмбінскага, як спадчына жонкі па Палубінскіх. Дэмбінскі даводзіў іх прыналежнасць да Мельніцкай зямлі і тамтэйшай юрысдыкцыі.

Яўстафі Валовіч аспрэчваў яго права распараджэння маёнткам, сцвярджаячы, што папярэдні ўладальнік Бокавічаў Васіль Палубінскі, нягледзячы на супадзенне прозвішча, на самай справе не з'яўляецца прадзедам Марыны Капшёўны. Аднак насуперак свайму інтарэсу цвердзіў, што і той Васіль Палубінскі з бокавіцкай лініі таксама хацеў далучыць свой маёнтак да Мельніцкай зямлі⁹⁹. Паколькі справа Бокавічаў ужо мела сваю гісторыю камісіі былі пррапанаваны два акты, упісаныя ў мельніцкія гродскія кнігі і адрасаваныя Жыгімонтам Аўгустам да мельніцкага старасты Яна Іжыковіча яшчэ ў 1556 г. З прадстаўленых доказаў і судовых выroкаў вынікала, што Bokowicze przed urzędem starostwa mielnickiego stawać nie powinni, bowiem ziemie swe mają w powiecie brzeskim, a nie w mielnickim¹⁰⁰. Апроч таго спрабавалі паказаць, што Дэмбінскі wyłamując się z jurysdykcji województwa brzeskiego ze swymi imionami do Lublina lub Mielnika uciekał by sprawiedliwość go nie dościgła¹⁰¹. З такімі заўвагамі Дэмбінскі аднак не хацеў пагадзіцца. Ён ішоў далей, атакуючы Заранкаў, ўладальнікаў Перагалінаў, якія суседнічалі з Міжрэччам і дробнашляхецкімі ўладаннямі Жэлязна. Тыя маёнткі набыў пры каралі Казіміры Ягелончыку бацька Марціна Заранка. Марцін, каралеўскі дваранін, а затым драгічынскі войскі, атрымаў ад караля Аляксандра даз-

⁹⁷ Лукаш з 1610 г. быў берасцейскім падкаморым, з 1615 г. – кашталянам. Яго сын Аляксандар быў берасцейскім кашталянам ад 1643 г.

⁹⁸ Сборник статей... С. 100.

⁹⁹ AGAD, Księgi Ziemskie Podlaskie (wypisy), 1, k. 152.

¹⁰⁰ Сборник статей... С. 101-102.

¹⁰¹ Тамсама. С. 106.

вол на закуп ад берасцейскіх зямёнаў Станіслава, Якуба і Мікалая Янавічаў Грыгаровічаў, а таксама Берната і яго братоў Буйновічаў іх бацькаўшчыны, размешчанай у межах маёнтку Перагаліны¹⁰². Услед за Алінай Вавжынчык можна прыніць, што да Заранкаў Перагаліны былі ў валоданні дробнай шляхты, аседлай там перад трэцяй чвэрцю 15 ст.¹⁰³ У 1493 г. каралеўскі каморнік Марцін Заранак атрымаў ад Аляксандра зямельнае наданне і вогынскую дуброву¹⁰⁴. Менавіта тады назва Перагаліны пашырылася на абшар аж да кароннай мяжы з Люблінскім ваяводствам. Гэта трывала, аднак, нядоўга, бо ў 1528 г. Жыгімонт частку земляў з таго надання загадаў забраць і засяліць месца Вогынь, дзе быў пабудаваны каралеўскі двор¹⁰⁵. Замест гэтага Марціну Заранку было прызначана новае наданне на іншым абшары.

Пытанне павятовай прыналежнасці Перагалінаў зноў паўстала пасля прызначэння Паўла Гарбоўскага Заранка, берасцейскага гродскага пісара, на мельніцкі ўрад. У 1593 г. князь Палубінскі разам з берасцейскай шляхтай склаў ліст да мельніцкіх ураднікаў, звяртаючы ўвагу, што выбралі на ўрад асобу з маёнтку, які не належаў да Мельніка. Князь закрануў таксама пытанне адпаведнасці праву абрannie Дэмбінскага на ўрад мельніцкага падкаморага, прыпамінаючы, што той таксама мае маёнткі ў Берасцейскім павеце, хаця не признае берасцейскай юрысдыкцыі. Той ліст завяршаўся просьбай aby takiego zatrudnienia nie dawać i osób takich w urzędzie nie brać, co obchodzi wszystkie rzeczy pospolitą, gdyż się to dzieje przeciwko związkowi uniej przez oba narody polski i litewski poprzesiężonej¹⁰⁶.

У гэтай спрэчцы таксама ўзняў голас Дэмбінскі, даводзячы, што паколькі Заранкі займаюць пасады ў Падляшскім ваяводстве, іх валоданні павінны знаходзіцца таксама ў межах таго ж ваяводства. Абураны Павел Гарбоўскі Заранак адказаў, што Перагаліны ніколі не належалі да Мельніцкага павету. Апроч таго, гэтыя ўладанні, так аддаленія ад Мельніка, што заслоніла ёсць Biała, маюць J. Pana wojewody trockiego [Mikołaja Radziwiłła Sierotki], o której jest dekret trybunalski koronny, że do Mielnika nie należy. Zaslonił Międzyrzec, majątość J. jeszczę większą, która należy do Litwy, Wierc, Witroż, Burwin, Wortel i inne litewskie majątości, a tu dopiero Przegaliny (...) przez dwieście wsi litewskich w tył zachodzących, gdzie ani z powiatem mielnickim ani z żadnym szlachcicem mielnickim niemasz żadnego contiuitatem i podobieństwa na to¹⁰⁷.

Дзейнасць Дэмбінскага на карысць справы далучэння, а хутчэй утрымання пры Мельніцкай зямлі часткі Берасцейскага павету не мела яшчэ поўнага

¹⁰² Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej... S. 45.

¹⁰³ Таксама. С. 45.

¹⁰⁴ Сборник статей... С. 98.

¹⁰⁵ Таксама. С. 98.

¹⁰⁶ Русский Государственный Архив Древних Актов в Москве, Ф. 356, оп. 1, а. 26, л. 426v.

¹⁰⁷ Таксама, Ф. 356, оп.1, а. 52, л. 228 v.

поспеху. У 1580 г. каралеўскія зборшчыкі не сабралі падаткаў з Россашы, Гарадзішча, Казярадаў, Міжрэчча і іншых маёнткаў, пра якія можна было б меркаваць, што пасля Люблінскай уніі яны апынуліся ў межах Кароны. Сярод спречных мясцовасцяў падатак быў сабраны толькі з Вітуліна Каспера Дэмбінскага і ад трох асобаў з Ціцібара. Гэта былі Станіслаў Аленскі, які плаціў падаткі з уладанняў сваёй жонкі, Ядвіга Жарнавецкая і Мікалай Кішка, падляшскі ваявода, які плаціў агулам з усіх сваіх падляшскіх маёнткаў¹⁰⁸.

Мяжка Берасцейскага і Падляшскага ваяводстваў прыцягнула ўвагу соймаў, склікаўшых усё новыя камісіі. Ужо была гаворка пра камісію 1579 г., наступная неаднаразова збраліся на працыгуту некалькіх гадоў – 1589, 1591, 1596, 1598, 1601, 1607. З 1611 г. паходзяць дзве канстытуцыі. Адна датычыла межаў Берасцейскага павету з Люблінскім ваяводствам, другая – з Падляшскім. Люблінскае ваяводства межавала з Берасцейскім паветам на невялікай прасторы спречных Ломазаў і Вогыня, адносна якіх стаўленне Кароны было зменлівым. Згодна пастановам Люблінскага сойму, тыя землі павінны былі далучыцца да Мельніцкага павету, аднак пазней іх далучалі да Люблінскага ваяводства, падкresslіваючи супольнае мінулае гэтых земляў. Абодва бакі аднак не былі задаволеныя працай камісій, рабіліся намаганні неяк пераламаць спречку, апялюючы да традыцыі і добраахвотнага выбару: *A ci, którzy się czują należeć jurisdictionibus Regni, nie czekając tej komisseyi, już a modo mają być sądzeni w Koronie, a nie wyzywani do Litwy*¹⁰⁹.

Здаецца, былі вырашаныя памежныя канфлікты з Валынскім ваяводствам. З 1638 г. яны не з'яўляюцца ў соймавых канстытуцыях¹¹⁰. Ад 1616 г. не ўзгадваецца Гарадзенскі павет, што сведчыць пра ўрэгульаванне спречак таксама на гэтым адrezку дзяржаўнай мяжы. Аднак справа мяжы ваяводстваў Падляшскага і Люблінскага з'яўлялася паставанай тэмай соймавых паседжанняў. Яе датычыцаў пастановы з 1620, 1623, 1631, 1633, 1635 (з двух соймаў), 1638, 1649/50, 1661 гг. Шмат з утвораных на соймах камісіяў не мелі вынікаў, бо іх сябры не з'яўляліся на працу¹¹¹. Ужо ў 1596 г. было прызнана *jeśliby która strona, bądź z Polski, aby też z Litwy nie wyjechała, Komisarze z iedney strony ziechawszy się kończyć z granice sypać mogą et sic negotium in rem judicatam transeat*¹¹². Пастановы наступных гадоў штораз больш дакладна рэгулююць усе пытанні, звязаныя з працай камісіяў, імкнущца давесці да прыезду ўсіх іх сяброў на спреч-

¹⁰⁸ Jabłonowski A. Podlasie...Cz. I. S. 68.

¹⁰⁹ Volumina Legum. T. III. Petersburg, 1859. Komisja między Xiestwem Pruskim a Woiewodztwy Mazowieckim y Podlaskim. T. 14.

¹¹⁰ Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej...S. 190.

¹¹¹ Volumina Legum. T. II. Petersburg 1859. S. 289, Rozgraniczenie Woiewodztwa podlaskiego z Woiewodztwem Brzeskim (1589 r.). S. 289; O Komisji Podlaskiej (1591 r.). S. 332.

¹¹² Volumina Legum. N. II. Petersburg, 1859. Rozgraniczenie Woiewodztw Podlaskiego z Woiewodztwem Brzeskim y Powiatem Grodzieńskim (1596 r.). S.365.

ную тэрыторыю, вызначаюць штораз вышэйшыя кары за адсутнасць, арганізуючы нават меры бяспекі. Справа мяжы паміж Каронай і ВКЛ абуджала часам так шмат эмоцый, што было неабходным увядзенне сродкаў бяспекі, каб ніхто не спрабаваў сілай упльываць на ход працы камісіі¹¹³. У 1589 г. Дэмбінскага выключылі са складу памежнай камісіі Берасцейскага і Падляшскага ваяводства з увагі на яго асабісты інтарэс да гэтага размежавання¹¹⁴.

Здолела сабрацца толькі памежная камісія, утвораная на сойме 1616 г. Больш таго, яна сумела выпрацаваць агульныя падыходы, пра што можам да-ведацца з пастановаў сойму 1620 г.¹¹⁵ У склад камісіі ўвайшлі з кароннага боку падляшскі ваявода Станіслаў Варшыцкі, падляшскі кашталян Войцах Няміра, драгічынскі падкаморы Войцах Млечка і мельніцкі падкаморы Каспер Дэмбінскі, а з літоўскага боку віленскі кашталян і берасцейскі стараста Геранім Хадкевіч, берасцейскі ваявода Яўстах Тышкевіч, берасцейскі кашталян Лукаш Копаць, берасцейскі падкаморы Васіль Копаць і суддзя Берасцейскай зямлі Пжэцлаў Гарбоўскі. Частка з іх непасрэдна была зацікаўлена ў пастановах адносна размежавання, паколькі іх маёнткі знаходзіліся на спрэчным памежжы. Выданы памежны дэкрэт прызначаў вогыньска-ломазскі тракт (Ломазы, Вогынь, Каданец) за Каронай, да яе скарбу мусілі адыйсці ўсе даходы з яго. За межамі ВКЛ апынуліся таксама прыватныя ўладанні Россаш, Гарадзішча, Перагаліны і Міжрэчча. Было акрэслена таксама праляганне дзяржаўнай мяжы. Пастановы камісіі былі выгоднымі для падляшской шляхты, што выклікала рашучы супраціў ліцвінскага боку. Падчас дэбатаў у гэтай справе на сойме, скліканым у 1620 г., пасольскую палату пакінулі ўсе ліцвінскія паслы на чале з польным гетманам Крыштафам Радзівілам. Апошні заняў вельмі рашучую пазіцыю, папярэджаючы, што, калі не будуць улічаны ліцвінскія пажаданні, то ліцвінскія паслы не дапусцяць прыняцця ўхвалаў не толькі на гэтым сойме, але і на наступных. Ён пагражаяў, што ostatni już raz nas tu w Izbie Poselskiej obaczycie¹¹⁶. На наступны дзень, пасля некалькіх гадзінаў перамоваў пры ўдзеле карала і сенату, ліцвінскія паслы вярнуліся ў залу паседжанняў. Вынікам дасягнутага камп-

¹¹³У 1591 г. кара за адсутнасць у камісіі складала 100 грыўнаў, устава з 1596 г. падвысіла яе да 200 грыўнаў. У 1598 г. з пункту гледжання бяспекі наказана было кожнаму боку не мець больш за 30 коняў разам з камісарамі і іх слугамі, а таксама не более за 30 пешых мужыкоў, якія павінны былі паказваць знакі і гранічныя дакументы - Volumina Legum. T.II. S. 332.

¹¹⁴ A iż podkomorzy mielnicki [Kasper Dembinski] ma swą sprawę z tym rozgraniczeniem, tedy według prawa ma sobie u KMCi ziednać do tego aktu na miefsce swe surrogatora ktorego jeśliby on ziednać nie chciał strona przeciwna tę sprawę włożyć chce i wkłada na podkomorze lubelskiego, abo iego komornika - Volumina Legum. T. II, Petersburg. Rozgraniczenie woj. Podl. z brzeskim i grodz. powiatem. S. 371.

¹¹⁵ Volumina Legum. T. II. O komisji Woiewodztw Podlaskiego i Woiewodztwa Brzeskiego (1620). S. 180-181.

¹¹⁶Oddział Rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Kps 390. S. 102; Pietrzak J. Uchwalanie ustaw w latach 1605-1623 // Uchwalanie konstytucji na sejmach XVI-XVII w. /Pod red. S. Ochman. Acta Universitatis Wratislaviensis. № 477. Historia XXXI. Wrocław, 1979. S. 23.

рамісу стала ўстава, якая не зацвярджала (але таксама і не скасоўвала) прысуд камісіі, аднак склікала новы яе склад для ўстанаўлення лініі мяжы.

Пастановы камісіі можна ацаніць як перамогу Каспера Дэмбінскага. Яго лічылі *spiritus movens* усёй справы. Сведчыць пра гэта уступ да ўжо ўзгаданай брашуры *Commissia albo proces graniczenia*, выдадзенай у 1622 г. як адказ на друк ліцвінскага боку, накіраваны супраць падляшскага ваяводы Станіслава Варшыцкага і Каспера Дэмбінскага. Гэтае выданне ў некалькі дзясяткаў старонак было, напэўна, акцыяй, дапасаванай да сойму. У ім былі сабраныя дакументы і доказы прыналежнасці спречных абшараў да Мельніцкай зямлі і Кароны, апублікованы памежны дэкрэт з 1616 г. Апроч карыснага для кароннай шляхты прадстаўлення справы, у аўтарскім каментары адчуваецца пэўнае расчараванне, што камісія не далучыла да Кароны большай часткі Берасцейскага ваяводства. Гэтае агітацыя была доказам таго, што справа мяжы, нягледзячы на выданы дэкрэт, не была яшчэ канчаткова вырашаная. Чакаўся супраціў ліцвінскага боку на чарговых соймавых паседжаннях. Ужо ў 1617 г. сенатары Берасцейскага ваяводства апратэставалі рашэнне памежных камісараў адносна далучэння да Кароны Россашы, Міжрэчча і Казярадаў¹¹⁷. Сойм 1623 г. прызначыў чарговую камісію, якая павінна была дзеянічаць паводле ўставы 1620 г. Наступныя соймы 1631, 1633 і 1636 гг. не прынеслі аднак развязання гэтай справы, адкладаючы скліканне камісіі кожны раз на наступны сойм¹¹⁸. Гэтае адкладанне прыняція рашэння, напэўна, разлічанае на паступовае паразуменне бакоў, пасля размежавання 1616 г. паспрабавалі скончыць соймавай пастановай з 1638 г., якая санкцыянувала ўстанаўленні камісіі і стан землеўладання. Да Мельніцкай зямлі былі далучаны Міжрэчча, Казярады, Ціцібор, Вітулін, Бокавічы, Россаш і Гарадзішча¹¹⁹.

Падсумоўваючы працэс фармавання абшару Мельніцкай зямлі належыць звярнуць увагу на тое, што на працягу няпоўных ста гадоў найвялікшыя маёнткі на памежжы змянілі ўладальнікаў з падданых літоўскіх на каронных, што ў выніку і прадвызначыла іх праўную і дзяржаўную прыналежнасць. Палякі, якія трактаваліся паводле літоўскага права як іншаземцы, мелі перашкоды ў набыцці земляў у Літве, а асабліва на памежных абшарах¹²⁰. Ім забаранялася атрыманне ў валоданне маёнткаў шляхтам надання, куплі ці шлюбу. Прыкладам тут можа паслужыць сход літоўскай шляхты ў 1538 г. у Наваградку, дзе заўзята дыскутувалася справа аб выданні Богушам Багавіцінавічам дачкі Ганны за кароннага падданага Станіслава Тэнчынъскага, львоўскага кашталянія, люблін-

¹¹⁷ АВАК. Т. II. Вильна, 1867. С. 157-158.

¹¹⁸ Volumina Legum. T. III. Komissya Brzeska (1631). S. 327; Komissya Brzeska (1633). S. 379; Komissya Brzeska (1635). S. 414, 429.

¹¹⁹ Таксама. Т. III. Uspokojenie Komissi Brzeskiew (1638). S. 448-449.

¹²⁰ Dąbkowski P. Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim w drugiej połowie XV i w XVI wieku (1447-1588). Lwów, 1912.

кага і белзскага старасты¹²¹. Больш таго, насуперак літоўскаму праву, якое таксама прадлісвала іншаземцам выкананне вайсковой службы з добраў размешчаных у Літве, пасля выдання дачкі, ні яна, ні зяць такую службу не выконвалі¹²². Абмежаванні, якія датычылі ўласнасці, набытай шляхам шлюбу, пачалі ўводзіцца ў 60-я гг. 16 ст. (соймы 1563, 1564 гг.), але потым былі анульваныя на сойме 1569 г. У 1554 г. ліцвінская шляхта прасіла карала забараніць набыццё маёнткаў на Падляшшы і Валыні, да чаго Жыгімонт Аўгуст прыслухаўся, забараняючы набыццё шляхецкіх маёнткаў на Падляшшы нават паводле застаўнога права¹²³.

Адной з прычынаў адмоўнага стаўлення да мяшаных шлюбоў была праблема ўхілення каронных грамадзянаў, якія пашлюбліліся з падданымі ВКЛ, ад службы ў ліцвінскім войску. Асабліва часта гэта сустракалася на памежных тэрыторыях. У II Літоўскі Статут 1566 г. быў уключаны артыкул, які падкрэсліваў авязак вайсковой службы іншаземцаў, атрымаўшых наданні пры межах дзяржавы.

Ліцвінская шляхта ўспрымала надаванне маёнткаў іншаземцам, асабліва на памежжы, як памяншэнне ліцвінскай дзяржавы¹²⁴. І ў гэтым было шмат праўды, што пацвярджаюць хада б справы аб спрэчных тэрыторыях на берацейска-мельніцкім памежжы. Належыць зварнуць увагу, што на праляганне мяжы паміж Каронай і Літвой у значнай ступені ўпłyвала таксама воля ўладальнікаў добраў і згода абодвух бакоў, як гэта было ў выпадку добраў возможных асобаў.

Шматгадовае змаганне Каспера Дэмбінскага мела частковы поспех. На суперак пастановам камісіі 1616 г., сябрам якой быў сам Дэмбінскі, у Літве застаўся "вогыньска-ломазскі тракт", з 1578 г. уваходзіўшы ў склад Берасцейской эканоміі. Гэта вельмі ўстойлівая структура праіснавала да канца 18 ст. Такім чынам, уладанні Дэмбінскага Россаш, Гарадзішча, Вітулін, Бокавічы і Палубічы засталіся аддзеленыя ад Мельніцкай зямлі вузкім пасам Берасцейской эканоміі, стаўшы анклавам Мельніцкай зямлі ў Берасцейскім ваяводстве, анклавам Кароны на тэрыторыі Літвы. Каспер Дэмбінскі памёр, не пакінуўшы нашчадка па мужчынскай лініі. Ягоныя дочкі выйшлі замуж за каронных падданых. Першая з іх стала жонкай сахачаўскага падкаморага Тжцінскага. Дзве астатнія, Барbara і Дарота, па чарзе пашлюбліліся з Аляксандрам Канецпольскім, які пазней судзіўся са сваім цесцем за россашскія землі. Яго сын ад першай жонкі Ян Пшэдбор Канецпольскі стаў сіратой калі 1630 г. і быў узяты пад апеку сандамірскім ваяводам Станіславам Канецпольскім, які прадаў россашска-гарадзішчанская землі Фірлеям. У часе выдання соймавай уставы ў 1638 г. яны

¹²¹ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem... T. II. S. 1284-1285.

¹²² М. Любавский. Областное ... С. 274-275; Dąbkowski P. Stanowisko... S. 63.

¹²³ Dąbkowski P. Stanowisko... S. 18-19, 67.

¹²⁴ На віленскім сейме 1544 г. ліцвінская шляхта дамагалася забароны надавання маёнткаў іншаземцам, аргументуючы - тем німаю паўства wielkiego księstwa ubыва. Przeciwna była małżeństwom mieszanym poznawszy w tem niemały upad tego państwa – Dąbkowski P. Stanowisko... S. 54.

знаходзіліся ў руках люблінскага ваяводы Збігнева Фірлея, а ў 1661 г. - яго сына Мікалая Андрэя, люблінскага старосціча¹²⁵.

Да 1616 г. варшаўскі кашталян Станіслаў Варшыцкі, стараста кобрынскі, осецкі і чэрскі, вялікі каронны падскарбі і камісар у размежаванні 1616 г. набыў у Багавіцінавічай Казярады¹²⁶. У 1661 г. гэты маёнтак знаходзіўся ў руках яго пляменніка, кракаўскага кашталяна Станіслава Варшыцкага. Абодва яны былі зацікаўленыя размяшчэннем свайго падляшскага маёнтку ў межах Кароны. У іх валоданні было ў той час таксама Носава, якое ў 1580 г. зноў апынулася ў Мельніцкім павеце. Міхал Важыкоўскі, ураднік пана Тэадора Ляцкага даў з 68,5 аседлых валок па 1 злотаму¹²⁷. Праўдападобна, што Ляцкі, як падляшскі ўраднік, не выказаў асаблівага супраціву націску каронных паноў і пагадзіўся разам са сваімі добрамі перайсці да Мельніцкага павету ў межы Кароны.

У Падляшскім ваяводстве пасля пераменных рашэнняў апынуліся таксама міжречанская маёнткі, якія перадаваліся ў спадчыну пераважна па жаночай лініі. У 1602 г. Барбара Збаражская, тагачасная ўладальніца маёнткаў, запісала іх свайму мужу Габрыэлю Тэнчынськаму, а той у 1617 г. - сваёй дачцы ад шлюбу з Эльжбетай Радзівілай Сафій. Аднак гэтыя землі засталіся ў руках Эльжбеты, якая частку іх падаравала наступнаму свайму мужу Крыштафу Кішцы і брату Юры Радзівілу. Гэтыя запісы выклікалі шматлікія спрэчкі паміж праўным апекуном Сафіі братам Габрыэлем Янам Тэнчынскім, кракаўскім ваяводам з Кішкамі і Радзівіламі. Урэшце гэтыя маёнткі былі прысуджаныя Сафіі і яе мужу Мікалаю Даніловічу, а ў 1654 г. іх атрымала ў спадчыну яе стрыечная сястра Ізабэла з Тэнчынскіх і яе муж Лукаш Апалініскі - надворны каронны маршалак. Такім чынам, у вызначальны для спрэчнага памежжа час уладальнікамі маёнткаў, канчатковая далучаных да Падляшскага ваяводства, былі асобы, моцна звязаныя з Каронай як урадамі, так і ўладаннямі¹²⁸.

Мельніцкай шляхце не ўдалося далучыць дробных шляхецкіх маёнткаў, размешчаных у "вогынъска-ломазскім тракце". У межах Літвы засталіся таксама ўладанні Ваганоўскіх, Целяцічы, Токары, Букрабы, Янаў і Белая. Тыя апошнія землі былі падзеленыя паміж Мікалаем Радзівілам Сіроткай, які негатyўна ацэніў Люблінскую унію і яе гарачым прыхільнікам драгічынскім старастам Мікалаем Кішкам, узнагароджаным за падтрымку уніі пасадай падляшскага ваяводы ў 1569 г. Большасць уладанняў Кішкі знаходзілася ў Падляшскай зямлі¹²⁹. На

¹²⁵ Boniecki A. Herbarz polski. T. 5, Warszawa, 1902. S. 292; AGAD, ASK, I, 70, k.391v.

¹²⁶ Commissia albo process...; Niesiecki K. Herbarz polski. T. 9. Lipsk, 1842. S. 239-240.

¹²⁷ Jabłonowski A. Podlasie... Cz. I. S. 65.

¹²⁸ Schuster K. Z dziejów Miedzyrzecza za Gabriela i Jana Tęczyńskich // Rocznik Miedzyrzecki. 1972. T. 4. S. 5-27; Ён жа. Z dziejów włości międzyrzeckiej od Tęczyńskich do Sieniawskich // Rocznik Miedzyrzecki. 1984/85. T. 18. S. 5-35.

¹²⁹ Цэханавец з 8 вёскамі, Галубы з 6 вёскамі, Астражаны з 4 вёскамі, Стэрдынь з 4 вёскамі, Вознікі з 19 вёскамі, Чартаева, Руда, Старцавічы і Грохава.

спрэчным берасцейска-мельніцкім памежжы яму належалі частка Ціцібору (Ціцібор Вялікі) і Казярадаў, а таксама Варгулі і Дакудаў у Берасцейскім павеце. У 1583 г. Кішка запісаў іх жонцы Барбary з Хадкевічаў. Казярады плацілі Кішкам, напэўна, толькі паводле нейкіх запісаў, паколькі іх галоўным уладальнікам была сям'я Багавіцінавічаў, а ад іх перад 1616 г. маёнтак адкупіў падляшскі ваявода Станіслаў Варшыцкі¹³⁰. Яшчэ ў 1591 г. Барбара прадала сваю частку Белай Сіротцы, які ўступіў таксама ў валоданне Ціціборам. Гэтыя маёнткі засталіся ў Літве¹³¹.

Можна прызнаць, што прынятая памежная камісіяй 1616 г. рашэнні, аказаўся трывалымі адносна прыватных уладанняў. У рэестрах пагалоўнага з 1662 г. і 1674 г. названыя мясцовасці былі залічаныя да Мельніцкай зямлі кароннага Падляшскага ваяводства¹³². Больш-менш такую мяжу Мельніцкай зямлі, канчаткова прызнаную ў 16 ст. за *status quo*, паказвае *Mappa szczegółowa Woiewództwa Podlaskiego* выкананая праз Karola de Perthées ў 1795 г.¹³³

Фармаванне тэрыторый Мельніцкай зямлі можна лічыць завершаным у першай чвэрці 17 ст. У параўнанні з 16 ст. не змяненіца яе мяжа з Бельскай зямлёй. У прынцыпе даволі трывалай аказалася сфармаваная ў сярэдзіне 16 ст. лінія размежавання паміж Мельніцкай і Драгічынскай землямі. Найбольшыя ж змены адбыліся на поўдні і поўначы. Далуччніе велізарных міжрэчанскіх уладанняў Бокавічаў і Казярадаў амаль у два разы павялічыла тэрыторыю Мельніцкай зямлі. Значна падоўжылася мяжа Падляшскага ваяводства з Люблінскім і Берасцейскім. Першапачатковая мяжой паміж ваяводствамі была рака Лівец. Сярэдні яе адрезак аддзяляў Драгічынскую зямлю ад Лукаўскай, а ніжні – ад Мельніцкай. Пасля далучэння Берасцейскага павету да Падляшша мяжа паміж Мельніцкай зямлёй і Люблінскім ваяводствам падоўжылася да заходняй мяжы міжрэчанскіх земляў. Памежнымі мясцовасцямі з боку Люблінскага ваяводства, пачынаючы з поўначы, былі: размешчаныя на левым беразе Ліўца Астоі, Стральцы, Космы, Гузы, Собічы. З міжрэчанскімі землямі межавалі: Собежы, Вясёла, Гарохаўка, Янушы, Ляшчанка, Беразова, Мосыцка, Канкалеўпіца, Тураў, Сямёнаў. З боку Мельніцкай зямлі да памежных мясцовасцяў можна далучыць вёскі Лосцкага староства: Прухенькі, Давіды, Шыдлоўка, Альшанка, Карчоўка, а таксама вёскі міжрэчанскіх уладанняў: Лубы, Лукавіска, Крывічы, Тлусцец, Посцішы, Ельніцы, Misi, Грабавец, Руднік, Тураў, Ворсы, Саўкі.

Паўднёвая і ўсходняя мяжа маёнтку Міжрэчча стала дзяржаўнай мяжой паміж Каронай і ВКЛ. Памежнымі мясцовасцямі з боку Мельніцкай зямлі былі вёскі Міжрэчанскай воласці: Астраўкі, Лужыцка Волька, Лужкі, Ква-

¹³⁰ Commissia albo process...

¹³¹ Rachuba A. Biała pod rządami ... S. 40-41.

¹³² AGAD, ASK, I, 70, k. 286 i n.

¹³³ AGAD, Zbiory Kartograficzne, 98.

соўка, Віташ, Ляшчанка, Сурмачы, Мушыкі, Пугачы, Рагозніца¹³⁴. З боку Літвы з міжрэчанскім землямі межавалі вёскі Берасцейскай эканоміі, а таксама прыватнае ўладанне Перагаліны і разлеглы маёнтак Белая, які знаходзіўся ў канцы 17 ст. надалей у руках Радзівілаў. Абмінуўшы міжрэчанскія землі мяжа Мельніцкай зямлі падымалася на поўнач уздоўж ракі Залатой Крыувулі, пакідаючы па левым беразе вёскі Кашэлікі, Васькавульку, Пугачы і каля Гушлева паварочваючы на ўсход. У Мельніцкай зямлі знаходзіўся маёнтак Вітулін з памежнымі вёскамі Вітулін і Асоўка, якія ў 1674 г. належалі берасцейскаму ваяводзе Савіцкаму, а таксама маёнтак Бокавічы ваяводзіча мазавецкага Францішка Варшыцкага, з памежнымі вёскамі Букавічы, Носава, Носаўская Волька¹³⁵. Частыя павароты дзяржаўнай мяжы на гэтым адrezку вынікалі з неабходнасці абмінуць бельскія ўладанні, а таксама суседні з Вітулінам Ціцібор, канчаткова пакінуты ў межах Літвы. У Кароне апынулася Казярады, з 1674 г. - уласнасць кракаўскага кашталяна Станіслава Варшыцкага¹³⁶. Памежнымі мясцовасцямі з боку тых добраў былі Казярады і Вярховічы. Далейшы кірунак мяжы Мельніцкай зямлі з Берасцейскай застаўся без зменаў.

Да Мельніцкай зямлі належалі таксама рассошскія ўладанні, утвараўшыя анклаў Падляшскага ваяводства на тэрыторыі ваяводства Берасцейскага. Ад астатняй тэрыторыі Мельніцкай зямлі яны былі аддзелены Вогынскім староствам, якое ўваходзіла ў склад літоўскай Берасцейскай эканоміі, маёнткамі Перагаліны і Копіна. На ўсходзе яны суседнічалі з маёнткамі Вішніцы, Аполе і Русілы, якія, нягледзячы на шматлікія судовыя працэсы, так і не ўдалося зацяць Дэмбінскому. З поўдня анклаў межаваў з дробнымі шляхецкімі маёнткамі Перавалокай і Хмелевым, а таксама з Люблінскім ваяводствам. Усталіваная ў 17 ст. мяжа аказалася настолькі трывалай, што не падлягала зменам да 1795 г.

Міхалюк Дарота

- ✓ Нар. 29.09.1966 г. у Беластаву
- ✓ Доктар гуманітарных навук,
ад'юнкт Універсітета імя Мікалая Каперніка ў Торуні
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Гісторыя Усходняй Еўропы, найперш грамадская гісторыя ВКЛ
- ✓ *E-mail:* domi@his.uni.torun.pl

¹³⁴ Квасоўка, Вітраш, Ляшчанка на мапе Perthéesа у бельскім маёнтку Берасцейскага павету.

¹³⁵ AGAD, ASK, I 70, k. 308 v.

¹³⁶ Тамсама. I, 70, k. 308.

**ДА ПЫТАННЯ ПРА ВЫКАРЫСТАННЕ ТЭРМІНУ “ДАНЖОН” (DONJON)
У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ**

Сярод тэрмінаў замежнага паходжання, ужываных даследчыкамі сярэд-
нявечных абарончых збудаванняў на беларускіх землях, вызначэнне “данジョン”
займае прыкметнае месца. Звычайна пад словам “данジョン” у сучаснай беларус-
кай гістарычнай навуцы разумеецца галоўная вежа ўмацавання, якая асобна,
вольна стаіць на ўнутраным двары за лініяй абарончых сцен і канструкцыйна
не звязана з апошнімі. Прыніцце асобнага размяшчэння ў якасці вызначальнай
для данжона прыкметы дазволіла даследчыкамі гісторыі абарончых збудаван-
няў Беларусі заціць да данжонаў шэраг вежаў 13 – 17 стст., розных па тыпу
і па функцыянальнаму прызначэнню¹. У даным артыкуле робіцца спроба пра-
сачыць эвалюцыю разумення сэнсу слова “данジョン” у беларускай навуковай
гістарычнай літаратуры і разгледзець пытанне аб мэтазгоднасці яго ўжывання
ў дачыненні да абарончых вежаў 13 – 14 стст. на тэрыторыі Беларусі.

Напачатку зробім некалькі неабходных заўвагаў. Вежа звычайна разгля-
даецца ў навуковай літаратуры як будынак, гарызантальная памеры (шырыня,
дыяметр асновы) якога меншыя за яго вышыню². Абарончая вежа – гэта буды-
нак, які адпавядае вышэйназваным параметрам і прыстасаваны да самастой-
най, аўтаномнай абароны³.

Больш складана даць вызначэнне замку. Слова “zamek” з’явілася ў выніку
спробы літаральнага перакладу нямецкага der Schloss⁴ у польскай мове, адкуль
пазней яно было запазычана ўсходнеславянскімі мовамі⁵. Гісторыкі архітэктуры
разглядаюць замак як комплекс абарончых, жылых і гаспадарчых пабудоў, звя-
заных агульной лініяй умацаванняў, прыстасаваны да кругавой абароны ва ўмо-
вах ізалації⁶. У сацыялагічным сэнсе беларускі замак і яго ёўрапейскія адпа-
веднікі (польскі *zamek*, нямецкі *der Schloss*, англійскі *castle*) з’яўляюцца ўмаца-

¹ Ткачев М.А. Замки Белоруссии. Минск, 1987. С. 5-12; Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі 13 – 18 стст. Мінск, 1978. С. 16-26; Алексеев Л.В. Древний Мстиславль в свете археологии // Гістарычна-археалагічныя зборнікі. Мінск, 1995. № 6. С. 166-175; Якімович Ю.А. Зодчество Бело-
руссии 16 – середины 17 в.: Справочное пособие. Минск, 1991. С. 43, 87, 269; Тарасаў С.В. Палацк 9 –
17 стст. Гісторыя і тапаграфія. Мінск, 1998. С. 44-46. 50.

² Kajzer L. Zamki i społeczeństwo. Łódź. 1993. S. 100; Małkowska-Holcerowa T., Holcer Z. Wieża obronna // Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie. XII/II. 1968. S. 668; Яки-
мович Ю.А. Указ. твор. С. 354.

³ Bogdanowski J., Holcer Z., Kornecki M., Swaryczewski A. Mały słownik terminologiczny dawniej architektury obronnej w Polsce. Kraków, 1989. S. 89.

⁴ Krassowski W. Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski. Wydawnictwo Arkady. 1990. Т. 2. S. 106.

⁵ Древняя Русь. Город, замок, село. Москва, 1985. С. 94.

⁶ Якімович Ю.А. Указ. твор. С. 357; Krassowski W. Указ. твор. S. 107.

ванымі прыватнаўласніцкім рэзідэнцыям⁷. Гаспадаром замка мог быць манарх (у гэтым выпадку замак можа разглядадца як дзяржаўны), буйны духоўны або свецкі феадал ці прости рыцар. Эвалюцыю замкаў ад самых простых формаў motte і donjon ранняга сярэднявечча да palazzo in fortezza Новага часу можна разглядадца як гісторыю намаганняў дойлідаў аб'яднаць жыллё гаспадара з не-прыступным, па мажлівасці, абарончым аб'ектам пад дахам аднаго будынку⁸. Такім чынам, калі старажытнарускі тэрмін “горад”, “град” абазначаў любыя ўмацаванні ўвогуле⁹, то замак як абарончы аб'ект характарызуецца прыватнай уласнасцю на яго.

Слова “данжон” (donjon) мае французскае паходжанне. Першыя замкі на тэрыторыі Францыі з'явіліся ў 9 – 10 стст. у эпоху рабаўнічых нападаў вікінгаў. Звычайна ў гэты час яны вырашаліся ў форме, вядомай сучасным даследчыкам пад называй motte¹⁰. Натуральны ці штучны пагорак атачаўся абарончым ровам. Грунт, атрыманы пры выкопванні рову, выкарыстоўваўся пры насыпенні пагорка, на верхній пляцоўцы якога, дадаткова акружанай востраколам, узводзіўся драўляны будынак – жыллё гаспадара замку. Каля падэшвы motte звычайна размяшчалася двор (bayley), таксама абаронены востраколам, куды выносіліся гаспадарчыя пабудовы. Верхняя пляцоўка пагорка злучалася з bayley у некаторых выпадках праз пад’ёмны мост¹¹.

Фактычна паралельна з motte ў 10 ст. у Францыі быў знойдзены іншы спосаб вырашэння праблемы ўзвядзення замку. Пачалося будаўніцтва шматпавярховых мураваных жылых вежаў ці данжонаў¹². На асобных паверхах данжону, забяспечанага аўтаномна сістэмаю абароны, размяшчаліся жылья і гаспадарчыя пакоі ўласніка і яго сям'і. Данжон можна разглядадца як замак сам па сабе, умацаваны жылы дом, памяшканні якога размяшчаліся вертыкальна адно над другім, а не гарызантальна¹³. Рэшткі аднаго з самых ранніх прыкладаў данжону ў Францыі вывучаны ў выніку археалагічных даследаванняў у Doue-la-Fontaine. Першапачаткова на месцы замка знаходзіўся мураваны неўмацаваны аднапавярховы дом, узведзены каля 900 г. У сярэдзіне 10 ст. ён быў трансфармаваны ў адзін з першых замкаў на Еўрапейскім кантыненце шляхам падвышэння яго мураваных сценаў яшчэ на некалькі паверхаў і перанясення ўваходу на ўзровень другога ярусу¹⁴. Адзін з найбольш

⁷ Kajzer L. Указ. твор. S. 12 – 14; Древняя Русь... С. 94; Kemp A. Castles in Color. Poole, 1977. P. 18; Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель 10 – 14 вв. // МИА. 1967. № 140. С. 193; Encyclopaedia Britannica. Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokyo, Manila, 1968. Vol. 5. P. 38.

⁸ Kajzer L. Указ. твор. S. 187.

⁹ Древняя Русь... С. 94; Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. Минск, 1978. С. 15.

¹⁰ Kajzer L. Указ. твор. S. 104; Kenyon J.R. Medieval Fortifications. London, 1990. P. 9; Encyclopaedia Britannica. Vol. 5. P. 38

¹¹ Kemp A. Указ. твор. P. 23 – 25; Krassowski W. Указ. твор. S. 105.

¹² Kemp A. Указ. твор. P. 25.

¹³ Kajzer L. Указ. твор. S. 101.

¹⁴ Kenyon J.R. Medieval Fortifications. P. 44.

значных ранніх французскіх данжонаў быў узведзены ў пачатку 11 ст. у мясцовасці Loches недалёка ад Тура на Луары. Яго муры маюць трохметровую таўшчыню і яшчэ зараз узвышаюцца над паверхняю зямлі на 38 метраў¹⁵. На працягу 9 – 11 стст. данжоны заставаліся ў Францыі адносна рэдкай з'явай, бо іх узвядзенне каштавала нятанна¹⁶.

Пасля захопу Англіі ў 1066 г. войскамі нармандскага герцага Вільгельма будаўніцтва замкаў атрымала шырокое распаўсюджанне на Брытанскіх востраў¹⁷. Яшчэ ў 11 ст. новыя гаспадары краіны ўзвялі значную колькасць замкаў motte і некалькі данжонаў, самым знакамітым з якіх з'яўляецца White Tower у Лондане¹⁸. З эпохі позняга сярэднявечча donjon у Англіі вядомы пад называю keep¹⁹. Ангельскія слова “keep” з’яўляюцца дакладным адпаведнікам французскага “donjon”²⁰ і нясе ў сабе такое самае (вежа – дом) сэнсавае напаўненне²¹.

У 10 – першай палове 12 ст. прыстасаваная да вядзення пасіўнай абароны жылая вежа, дадаткова акружаная вастраколамі зі муром, была фактычна непрыступнай для тых, хто спрабаваў атакаваць яе без адпаведнага тэхнічнага забеспячэння, і з’яўлялася замкам сама па сабе. З другой паловы 12 ст. у Заходній Еўропе пры штурме ўмацаванняў пачалі шырока выкарыстоўваць даагнёвую артылерый, а вядзенне аблогі стала больш рэгулярным. З 1180-х гг. данжоны ў Англіі і Францыі страчвалі самадастатковасць і атакаліся магутнымі пасамі абарончых сценаў, на якія пераносіўся цяжар абароны ўмацавання²². Узмацненне знешніх муроў замку прывяло да перагляду дойлідамі самой ідэі неабходнасці існавання прыстасаванага выключна да пасіўнай абароны данжону, бо ў новых варунках, калі б залога была змушаная замкнуцца ў такой вежы, капітуляцыя або вынішчэнне яе быті і толькі справай часу²³. Таму з другой паловы 12 ст. роля данжону ў сістэме ўмацавання актыўізавалася. Ён часта размяшчаўся ў лініі муроў, а ў некаторых выпадках нават выносіўся па-за іх перыметр, фланкуючы агнём сваіх байніц падыходы да брамы і асобныя кавалкі абарончых сценаў²⁴.

З 13 ст. ідэя татальнага пасіўнага данжона знікае, а жыллё гаспадара замку нярэдка вырашаецца не ў форме абарончай вежы, а значна больш камфортнага палацу, надзейна абароненага знешнімі мурамі²⁵. У Францыі ў 13 ст. пры агульным павелічэнні маштабу замкавых умацаванняў данジョン набываў форму чаты-

¹⁵ Kemp A. Указ. твор. Р. 25-26.

¹⁶ Kemp A. Указ. твор. Р. 26.

¹⁷ Encyclopaedia Britannica. Vol. 5. P. 40.

¹⁸ Kemp A. Указ. твор. Р. 26-27; Krassowski W. Указ. твор. С. 105.

¹⁹ Kenyon J.R., Thompson M. The Origin Of The Word «Keep» // Medieval Archaeology. Volume 38. London, 1994. P. 176.

²⁰ Encyclopaedia Britannica. Vol. 13. P. 268; Kemp A. Указ. твор. Р. 37.

²¹ Kenyon J.R. Medieval Fortifications. P. 39.

²² Kemp A. Указ. твор. Р. 39.

²³ Kemp A. Указ. твор. Р. 39, 50.

²⁴ Kenyon J.R. Medieval Fortifications. P. 40, 49.

²⁵ Kemp A.

рохкутніка масіўных высокіх мураваных сценаў, па перыметру якіх з унутранага боку размяшчаліся жылыя і гаспадарчыя будынкі. На кутах канструкцыі ўзводзіліся акруглыя вежы, адна з якіх магла выконваць ролю нібыта данжона ў данжоне²⁶. Такі шырокі данジョン, часта нават з унутраным дваром, меў прыемісты і далёка не заўжды вежападобны сілуэт.

У адрозненне ад ангельскіх і французскіх данжонаў галоўная вежа германскіх замкаў ці Bergfried (Burgfried), была цалкам пазбаўлена жылой і рэзідэнцыяльнай функцыяй. Бергфрыд атачаўся абарончай сцяной, пад аховай якой каля яго падэшвы размяшчаліся жылыя і гаспадарчыя пабудовы²⁷. У выпадку здабыцця атакуючымі знешній лініі муроў умацавання такая вежа служыла гаспадару і залозе замку апошнім пунктам абароны, дзе яны маглі схавацца і, уцягнуўшы за сабою драбіны (уваход у бергфрыд звычайна знаходзіўся на ўздоўжні 2-га – 3-га паверхаў), чакаць дапамогу²⁸. Сілуэт бергфрыда звычайна больш стройны, чым у данжона, які з нагоды выканання жылой функцыі мусіў мець значную кубатуру.

Як данжоны, так і бергфрыды з'яўляліся галоўнымі вежамі заходнеўрапейскіх замкаў, месцамі, дзе абаронцы маглі працягваць супраціўленне нават пасля захопу непрыяцелем знешній лініі умацаванняў. У залежнасці ад часу, месца і абставінаў узвядзення яны маглі быць драўлянымі ці мураванымі, стаць ясно асобна ці ў канструкцыйнай сувязі з іншымі будынкамі і абарончымі сценамі. Розніца паміж данжонам і бергфрыдам заключаецца, як слушна адзначае сучасная нямецкая “Brockhaus Enzyklopädie”, у тым, што першы спецыяльна будаваўся як жыллё гаспадара замку, а другі быў цалкам пазбаўлены жылой і рэзідэнцыяльнай функцыяй²⁹.

Вызначальную ролю замацавання тэрміну “данジョン” у беларускай навуковай літаратуре адыгралі працы пециярбуржца Паўла Аляксандравіча Рапапорта. Ён першы ўжыў гэтае вызначэнне ў дачыненні да мураваных абарончых вежаў 13 ст. на заходнеўкраінскіх і заходнебеларускіх землях пры разглядзе пытання аб іх функцыянальным прызначэнні. Упершыню П.А.Рапапорт звярнуўся да гэтай праблемы ў артыкуле “Волынские башни”, які быў надрукаваны ў 1952 г.³⁰. Аўтар сабраў багаты фактычны матэрыял як пра захаваныя, так і не ацалелыя вежы другой паловы 13 ст. у Камянцы, Гародні, Бярэсці, Белавіне, Стоўп’і, Халме, Чартарыйску і інш., прывёў звесткі па гісторыі іх вывучэння ў дарэвалюцыйны і міжваенны час. Даследчык адзначыў, што прызначэнне асобных вежаў было, верагодна, рознае, і аб’яднанне іх у адну групу ў яго артыкуле з’яўляецца чыста ўмоўным. На падставе вывучэння пісьмовых крыніцай і рэш-

²⁶ Kemp A. Указ. твор. Р. 54,50,51.

²⁷ Kemp A. Указ. твор. Р. 30, 42; Brockhaus Enzyklopädie in 24 Bänden. Т. 3. Mannheim, 1987. S. 120.

²⁸ Kajzer L. Указ. твор. S. 101.

²⁹ Brockhaus Enzyklopädie... Т. 3. S. 120

³⁰ Рапапорт П.А. Волынские башни // Материалы Института археологии АН СССР (далей - МИА). 1952. № 31. С. 202-223.

таку помнікаў ён прыйшоў да высновы, што абстрэл наваколля з'яўляўся асноўнай функцыяй вежаў у Халме, Гародні, Стоўп’і.

П.А.Рапапорт лічыў галоўнай прычынай з'яўлення ў 13 ст. на Валыні мураваных вежаў неабходнасць ўдасканалення старых драўляных умацаванняў гарадоў. Ён падкрэсліў, што з пачатку 13 ст. на Русі пры аблозе абарончых аб’ектаў пачалі шырока выкарыстоўваць каменяметы. З'яўленне даагнёвай артылерыі і актывізацыя аблогі зрабілі старыя драўляныя умацаванні недастатковая надзейныі, але ўзвядзенне высокіх мураваных вежаў дазволіла значна павысіць іх абарончыя якасці³¹. Разам з тым у артыкуле “Волынские башни” няма інфармацыі пра жылое прызначэнне аб’ектаў даследавання. Слова “данжон” аўтар увогуле не ўжывае.

У 1962 г. у польскім гістарычным штогодніку “Swiatowit” з’явіўся невялікі артыкул П.А.Рапапорта “Оборонительные сооружения западной Волыни 13 – 14 вв.”³², у якім аўтар першы раз асцярожна параўнаў мураваныя валынскія вежы 13 ст. з заходнімі донжонамі. Ён пісаў: “В некоторых из каменных башен имелись довольно вместительные помещения, быть может, служившие не только для размещения, но и для жилья защитников. Поэтому возможно, что эти башни в известной мере аналогичны западноевропейским донжонам”³³. Аўтар яшчэ не называе валынскія вежы непасрэдна донжонамі. Ён не прыводзіць ніякіх канкрэтных аргументаў на карысць таго, што валынскія вежы выконвалі жылую функцыю, ці, тым больш, што хоць якая-небудзь з іх была збудавана як дом гаспадара умацавання. Ужыванне выразаў “быть может”, “поэтому возможно”, “в известной мере” у сваю чаргу не дадае парыўнанні вартасці. Ды і увогуле галоўную функцыю валынскіх вежаў даследчык, як і раней, бачыць не ў гэтым. “Волынские башни были вызваны к жизни прежде всего необходимостью активизации стрелковой обороны, в свою очередь вызванной активизацией приемов осады”, – дадае ён³⁴.

З цягам часу погляды П.А. Рапапорта змяніліся. У 1967 г. выйшла з друку яго шырокавядомая кніга “Военное зодчество западнорусских земель 10 – 14 вв.”³⁵. На яе старонках аўтар без прывядзення якой-небудзь дадатковай аргументацыі на карысць жылога прызначэння валынскіх вежаў 13 ст. неаднаразова і ўпэўнена называе іх донжонамі³⁶.

Неабходна нагадаць, што донжон – гэта жылы і абарончы будынак, частцей за ўсё, (але не заўсёды) вырашаны ў форме вежы. Менавіта так разумеў сутнасць донжона як з’явы П.А. Рапапорт. Выказванні даследчыка пераконва-

³¹ Тамсама. С. 221-222.

³² Рапапорт П.А. Оборонительные сооружения западной Волыни 13 – 14 вв. // Swiatowit. Т. XXIV, Warszawa, 1962. С. 619 – 627.

³³ Рапапорт П.А. Оборонительные сооружения... С. 625.

³⁴ Тамсама. С. 625.

³⁵ Рапапорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель 10 – 14 вв. // МИА. 1967. № 140.

³⁶ Рапапорт П.А. Военное зодчество... С. 163, 204-205.

юць у гэтым: “Повсеместное распространение башен-донжонов объясняется тем, что они отвечали как военным, так и социальным требованиям эпохи: это был идеальный тип укрепленного жилища феодала”³⁷. Пра валынскія вежы даследчык пісаў наступнае: “Очень возможно, что их внутренние помещения были приспособлены для жилья на случай осады. Таким образом башни эти по существу и были донжонами”³⁸. Аднак пры параўнанні двух апошніх цытатаў розніца ў трактоўцы П.А.Рапапортам заходненеўрапейскіх і валынскіх “данжонаў” становіцца відавочнай. Даследчык нават не ставіў пытання пра сталае жылое прызначэнне валынскіх вежаў, але палічыў аргументаваным называць іх донжонамі на падставе некарэктна сформуляваных дапушчэнняў. У выпадку алогі, ва ўмовах рэальнаі пагрозы для жыцця і здароўя можна прыстасаваць пад часовае жыллё любое памяшканне, але гэта сама па сабе не з’яўляецца дастатковым для залічэння яго да данжонаў. Падчас баявых дзеянняў здараецца рознае, але данжон па сваёй сутнасці з’яўляецца не прытулкам для тых, каму няма дзе жыць ці праста скавацца “на случай осады”, а сталым жыллём гаспадара ўмацавання.

Гаворачы пра досьць вольнае абыходжанне П.А.Рапапорта з акрэсленем заходненеўрапейскіх і заходнебеларускіх вежаў, неабходна адзначыць, што ён быў добра знаёмы з працамі яго сучаснікаў – польскіх даследчыкаў сядзеня-вечнага абарончага дойлідства³⁹. Верагодна, што тэрмін “вежа-дунжон” аўтар мог запазычыць менавіта з польскай навуковай гісторычнай літаратуры, у якой у тых часах гэтае слова таксама неафрантована выкарыстоўвалася для абазначэння розных тыпаў вежаў⁴⁰.

П.А.Рапапорт займаўся старажытнарускім перыядам развіцця абарончага дойлідства на ўкраінскіх і беларускіх землях. Верхній храналагічнай мяжой яго даследаванняў з’яўляецца першая палова 14 ст. – час значных палітычных і грамадскіх пераменаў у Еўропе. У другой палове 13 ст. на Валыні ўзводзіліся толькі асобныя мураваныя вежы, якія адзінока ўзвышаліся сярод драўляна-земляных умацаванняў градаў. Цалкам мураваныя замкі, якія будаваліся ў 14 – 15 стст. на беларускіх і ўкраінскіх землях, у якіх вежы, у тым ліку і жылля, уключаліся ў пасаборнічыя сценаў і выкарыстоўваліся пры вядзенні фланкуючага агню, не ўваходзілі ў храналагічныя і тэматычныя рамкі яго даследаванняў.⁴¹ У выніку для многіх гісторыкаў абарончага дойлідства Беларусі, якія ў сваіх даследаваннях абапіраліся на публікацыі і навуковы аўтарыгэт П.А. Рапапорта, менавіта асобнае размяшчэнне стала галоўнай падставай пры аднясенні той ці іншай вежы да ліку дунжонаў.

³⁷ Рапапорт П.А. Военное зодчество... С. 205.

³⁸ Тамсама. С. 163.

³⁹ Тамсама. С. 205.

⁴⁰ Maikowska-Holcerowa T., Holcer Z. Указ. твор. S. 669-670; Bogdanowski J., Holcer Z., Kornecki M., Swaryczewski A. Указ. твор. S. 6.

⁴¹ Рапапорт П.А. Военное зодчество... С. 206.

У 1970 – 80-я гг. вывучэннем абарончага дойлідства Беларусі актыўна займаўся Міхась Ткачоў. У 1978 г. выйшла з друку яго кніга “Абарончыя збудаванні заходніх земель Беларусі 13 – 18 стст.”⁴², у якой аўтар прысвяціў “вежам-данжонам” цэлы раздзел. Даследчык знаходзіўся пад уплывам погляду П.А.Рапапорта і фармальнае разуменне сэнсу слова “данжон”, несумненна, запазычыў ад апошняга. Ён пісаў: “Такое шырокое распаўсюджанне веж-данжонаў тлумачыцца тым, што яны цалкам адпавядалі як ваенным, так і сацыяльным патрабаванням эпохі: гэта быў ідэальны тып умацаванага жылля феадала”⁴³. На жаль аўтар, як і П.А. Рапапорт, рэальна не карыстаўся гэтым вызначеннем. Ізноў жа ўслед за П.А. Рапапортам М.А. Ткачоў палічыў абрэзкім парадуаць мураваныя валынскія вежы 13 ст. з данжонамі на падставе дапушчэння, што ў некаторых з іх “меліся памяшканні, якія служылі не толькі для размяшчэння, але і для жылля абаронцаў”⁴⁴. На тэрыторыі Беларусі даследчык залічыў да данжонаў “стайпы” 13 ст. у Камянцы, Гародні і Бярэсці, вежу 13 ст., якая папярэднічала наваградскай Шчытгайцы, вежу канца 13 – пачатку 14 ст., якая існавала на наваградскім Малым Замку, дзівіе вежы, 16 ст., вядомыя з малярнку Полацку, зробленага ў 1579 г. С. Пахалавіцкім, і вежу, якая існавала ў Тураве і была разбурана ў 30-я гг. 19 ст.⁴⁵ Такая падборка можа тлумачыцца выключна тым, што асобнае размяшчэнне, а не жылая функцыя вежы з’яўлялася для даследчыка падставаю пры аднісенні яе да данжонаў. У канцы раздзела аўтар змясціў наступную выснову: “Як бачым, у другой палове 13 – 14 ст. на землях Заходній Беларусі былі распаўсюджаны ўмацаванні з адзіночнымі мураванымі вежамі-данжонамі”⁴⁶.

Яшчэ ў адной кнізе М.А.Ткачова “Замкі Беларуссии” (1987 г.) таксама ёсьць раздзел, цалкам прысвечаны “данжонам”⁴⁷. У парадунні з папярэднім публікацыямі даследчык дадаў да спісу беларускіх “данжонаў” асобна размяшчыны абарончыя вежы ў Мсціслаўлі, Радашковічах (16 ст.), Шклове (17 ст.) і вежу 15 ст. у Мядзелі. Ён таксама не выключаў мажлівасць існавання асобна размешчаных вежаў на Горскім гарадзішчы і ў Пінску. Але пры азnamленні з раздзелам “Башни типа “данжон” в Беларуссии” складваецца ўражанне, што ў другой палове 1980-х гг. М.А. Ткачоў ужо не быў так глыбока, як у 1978 г., упэўнены ў слушнасці выкарыстання тэрміну “данжон” у дачыненні да кожнай асобна размешчанай вежы і, у прыватнасці, вежаў, сабраных ім пад гэтым загалоўкам. Нягледзячы на тое, што раздзел прысвечаны менавіта данжонам, пра што сведчыць яго назва, аўтар так і не вызначыўся, з якім тыпам вежаў — “данжон” ці

⁴² Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні заходніх земель Беларусі 13 – 18 стст. Мінск, 1978.

⁴³ Таксама. С. 18.

⁴⁴ Таксама. С. 17.

⁴⁵ Таксама. С. 18, 23-34, 26.

⁴⁶ Таксама. Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні... С. 26.

⁴⁷ Ткачев М.А. Замкі Беларуссии. Минск, 1987. С. 5-12.

“бергфрид” — “в определенной степени схожи” аб’екты яго даследавання. Ён пазбягаў ўжывання слова “данжон” у тэксце раздзелу і непасрэдна называў так чамусыці толькі драўляную вежу, рэшткі якой былі вывучаныя падчас археалагічных даследаванняў у Мсціслаўлі⁴⁸.

М.А.Ткачоў вывучаў абарончае дойлідства Беларусі 13 – 18 стст. і добра ведаў некаторыя вежы, якія былі спецыяльна пабудаваныя як жыллё. Напрыклад, Княская вежа Крэўскага замку адначасова выконвала абарончыя функцыі і з’яўлялася вялікакняскім палацам, пра што пісаў і сам даследчык. М.А.Ткачоў ведаў, што данжон па сваёй сутнасці — гэта “ідэальны тып умацаванага жылля феадала”, і мог парашуць рэальныя вежы-палацы з “данжонамі” П.А.-Рапапорта. Але заўчастная смерць перапыніла творчы пошук даследчыка. Для М.А. Ткачова данжон так і застаўся “одиночнай башней”⁴⁹.

На працягу 15 палявых сезонаў з 1959 па 1981 гг. (з перапынкамі) Леанід Васільевіч Аляксеев праводзіў археалагічныя раскопкі на Замкавай гары ў Мсціслаўлі⁵⁰. У ходзе даследаванняў аўтарам былі вывучаны рэшткі пяці пабудоў: першай згарэўшай, XIV–23, XVI–23, XIV–16, XIII –5, якія змянялі адна другую на адным і tym же месцы і стаялі ад самага пачатку і да канца функцыянавання ўмацавання. Пабудовы XIV–23 і XIV–16 былі зробленыя з дубовых бярвенняў, а XIV–16 нават з трохсценных зрубаў. Гэта прывяло Л.В.Аляксеева да высновы, што пабудовы XIV–23 і XIV–16, як і XIII–5, ніжняя частка якой была забіта глінай, служылі мэтам абароны. Для даследчыка стала відавочным, “что постройки, начиняя со сгоревшей первой, затем XIV–23; XIV–16 и XIII–5 – все это были последовательно возникшие в северной части мстиславской крепости башни-донжоны”⁵¹. Увогуле аб жылым прызначэнні данжона як з’явы аўтар нават не згадвае. Ён механічна залічвае да данжонаў усе вядомыя яму рэшткі асобна размешчаных вежаў⁵², паўтарае за Анатолем Кірпічнікам тое, што данжоны з’яўляліся “узлами дальнобойной обороны” і дадае ад сябе, што “донжон внутри крепости был последним убежищем осажденных...”. Далей на падставе вывучэння археалагічных знаходак і пісьмовых крыніцаў аўтар прыходзіць да наступнай высновы: “... башни-донжоны, и раньше и позднее возникшие на этом месте, сами служили местом отправления религиозного культа”. “... Я пришёл к заключению, что это церковь-донжон...”, дадае даследчык⁵³. Аргументы, прыведзеныя Л.В.Алексеевым на карысць выканання гэтымі пабудовамі абарончай і кульгавай функцыі выглядаюць цалкам пераканаўча, але, на вялікі жаль, сам тэрмін створаны даследчыкам, выглядае недарэчным. Данжон — гэта заўсёды

⁴⁸ Ткачев М.А. Замки Белоруссии. С. 5,12.

⁴⁹ Ткачев М.А. Замки Белоруссии. С. 34, 35, 18, 12.

⁵⁰ Алексеев Л.В. Указ. твор. С. 120.

⁵¹ Алексеев Л.В. Указ. твор. С. 166.

⁵² Алексеев Л.В. Указ. твор. С. 168.

⁵³ Алексеев Л.В. Указ. твор. С. 167, 171,166.

дом, а царква калі і з'яўляецца домам, то хіба што домам Божым, таму вызначэнне “царква-данжон”, калі разумець данжон у яго сапраўдным (“французскім”) значэнні, пазбаўлена сэнсу.

Яшчэ М.А. Ткачоў заічыў дзве асобна размешчаныя вежы чыста ваеннага прызначэння, якія існавалі ў 16 ст. у сістэме фартыфікацыйных збудаванняў Палацка, да данжонаў⁵⁴. Неаднаразова паўтараў гэта і Сяргей Тарасаў⁵⁵. Відавочна, даследчык таксама разглядае данжон выключна як асобна размешчаную вежу.

Трохі па-іншаму падыходзіў да пытання азначэння данжону гісторык архітэктуры Юрый Якімовіч. Для гэтага аўтара данжон – “главная многоэтажная башня феодального замка, которая служила местом последней защиты и укрытием при нападении врага, наблюдательным и командным пунктом”⁵⁶. Аб жылым прызначэнні данжону аўтар не ўзгадвае. Ю.А. Якімовіч разглядаў данжон як архітэктурную дамінанту ў сістэме замка, а замак, у сваю чаргу, як твор архітэктуры, як “средневековый комплекс оборонительных сооружений, жилых, хозяйственных, культовых построек, объединенных линией укрепления ...”⁵⁷. Таму з ліку вядомых яму помнікаў на тэрыторыі Беларусі даследчык заічыў да данжонаў Берасцейскі і Гарадзенскі “стаўпы” 13 ст., дзве полацкія вежы 16 ст. і, нарэшце, цалкам слушна, вежападобны палац князя Альгерда 14 ст., які існаваў на Верхнім замку ў Віцебску⁵⁸.

Памылковая трактоўка данжона як асобна размешчанай вежы не была выключна праблемай беларускай гістарычнай навукі. У 1970-я гг. яна замацавалася на ўсёй тэрыторыі былога СССР. Напрыклад, “Большая советская энциклопедия” паведамляла пра гэта наступнае: “Донжон (франц. donjon), главная, отдельно стоящая башня феод. замка, четырёхугольная или круглая в плане, поставленная в самом недоступном месте и служившая убежищем при нападении неприятеля.”⁵⁹

Цяпер неабходна разгледзець пытанне пра мэтазгоднасць ўжывання тэрміну “данжон” у дачыненні да канкрэтных вежаў 13 – 14 стст. на тэрыторыі Беларусі. Пачнём з так званых валынскіх вежаў, якія ў беларускай навуковай гістарычнай літаратуры часцей за ўсё называюцца данжонамі.

Пра існаванне ў Гародні ў другой палове 13 ст. мураванага “стаўпа” вядома з наступнага паведамлення Іпацьеўскага летапісу, датаванага 1277 годам: “столпъ бо бе камень высокъ стоя перед вороты города, и бяхоу в немъ заперлися Проузи и не бысть имъ мимо нь поити к городоу, побиваоуть бо со столпа того, и тако пристоупиша к немоу и взяша и, Страхъ же велись и оужасть паде

⁵⁴ Ткачев М.А. Замки Белоруссии. С. 11.

⁵⁵ Тарасаў С.В. Указ. твор. С. 9, 12, 13, 45, 50.

⁵⁶ Якімович Ю.А. Указ. твор. С. 356.

⁵⁷ Якімович Ю.А. Указ. твор. С. 357.

⁵⁸ Якімович Ю.А. Указ. твор. С. 43, 60, 87, 269 – 270.

⁵⁹ Большая Советская Энциклопедия. Изд. 3. Москва, 1972. Т. 8. С. 448.

на городе и быша аки мертвe стояще на забролехъ города о взятыи столпа, зане то бысть оупование ихъ”⁶⁰.

Мікалай Варонін у кнізе “Древнее Гродно” прапанаваў лакалізаць летапісны “стоўп” 13 ст. на тэрыторыі Старога замку. Ён пісаў, што гэтая вежа знаходзілася “не буквальno “перед воротами”, но в ближайшем соседстве с ними, выступая за линию стен так, что с башни можно было защищать и стены (“город”), и ворота”⁶¹. Даследчык выказаў меркаванне, што пазней “стоўп” быў уключаны ў склад умацаванняў мураванага замку Вітаўта. Аўтар атаясамліваў яго з высокай круглай вежай на гравюры 16 ст. Мацея Цюндта з выявай гарадзенскага Старога замку⁶². Погляды М.М.Вароніна падтрымалі П.А.Рапапорт⁶³, М.А.Ткачоў⁶⁴, Ю.А.Якімовіч⁶⁵, Аляксандар Краўцэвіч⁶⁶, Алег Трусаў, Валянцін Собаль, Ніна Здановіч⁶⁷.

Але не ўсе даследчыкі пагадзіліся з такой лакалізацыяй гарадзенскага “стаўпа”. У 1956 г. ў рецензіі на кнігу М.М.Вароніна “Древнее Гродно” польскі гісторык Станіслаў Александровіч уважліва прааналізаваў узгаданы ўрывак з Іпацьеўскага летапісу і прыйшоў да высновы, што згодна з тэкстам гэтай кропініцы “стоўп” мог знаходзіцца толькі па-за межамі града. Даследчык прапанаваў лакалізаць вежу на суседнім пагорку так званага Новага замку перад маством⁶⁸. Да падобных высноваў прыйшоў і беларускі археолаг Юрый Заяц. Ён пісаў: “Калі “стоўп” знаходзіўся на Замковай гары, то ўмацаваньні дзядзінца павінны былі праходзіць не па краю яе пляцоўкі, што проблематычна з увагі на патрэбы абароны і невялікія памеры пляцоўкі гары. Мы лічым, што “стоўп”-вежа хутчэй за ўсё магла знаходзіцца на суседнім узвышшы, побач з ровам.”⁶⁹.

Калі ў 1954 г. М.М.Варонін выказаўся супраць мажлівасці размяшчэння гэтай вежы на тэрыторыі пазнейшага Новага замку, ён кіраваўся не паведамленнямі гістарычных кропініцаў, а фармальнай логікай. Даследчык проста не мог уяўіць такую вежу па-за межамі асноўнага ўмацавання, “так как стоило противнику сжечь мост, как башня оказалась бы отрезанной и бесполезной”⁷⁰. Але, напрыклад,

⁶⁰ Ипатьевская летопись. ПСРЛ. Т. 2. Москва, 1998. стб. 878.

⁶¹ Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. 1954. № 41. С. 153.

⁶² Воронин Н.Н. Указ. твор. С. 153, 189-190.

⁶³ Рапапорт П.А. Оборонительные сооружения... С. 622.

⁶⁴ Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні... С. 24.

⁶⁵ Якімович Ю.А. Указ. твор. С. 88.

⁶⁶ Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння 14 – 18 стст. (планіроўка, культурны слой). Мінск, 1991. С. 72.

⁶⁷ Трусаў А.А., Собаль В.Е., Здановіч Н.І. Стары замак у Гродне 11 – 18 стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс. Мінск, 1993. С. 24.

⁶⁸ Alexandrowicz S. Początki Grodna // Kwartalnik historii kultury materialnej. Warszawa, 1956. № 1. S. 142-147. (рец. на кн. Воронин Н.Н. Древнее Гродно). С. 146.

⁶⁹ Заяц Ю. Новае даследаванне па археалёгіі Старога Замка ў Горадні // Кругура. № 1. Мінск, 1996 (Рец. на кн. Трусаў А.А., Собаль В.Е., Здановіч Н.І. Стары замак у Гродне 11 – 18 стст. Мінск, 1993.) С. 100.

⁷⁰ Воронин Н.Н. Указ. твор. С. 153.

умацаванні замка Казімеж Дольны (Польшча) таксама складаюцца з дзвюх частак: уласціва замка і аддаленай ад яго высокай, круглай асобна размешчанай вежы⁷¹.

Адзіным сведчаннем існавання ў Гародні ў 13 ст. мураванага “стаўпа” з’яўляецца тэкст Іпацьеўскага летапісу. Згодна з яго паведамленнем, абаронцы гарадзенскага града падчас штурму не маглі аказаць ніякай дапамогі прусам у “стаўпе”, хоць добра разумелі значэнне апошняга ў сістэме абароны ўмацавання. Пасля захопу гэтай вежы абаронцы Гародні “аки мертвe, стояще на забро-лехъ города”. Калі б “стоўп” стаяў у лініі абарончых сценаў града, там, дзе яго размяшчае М.М.Варонін, пасля яго падзення яны проста не мелі б ужо такой мажлівасці. Захоп “стаўпа” не прывёў аўтаматычна да захопу града і атакую-чыя “городу не въспеша ничего же тако возвратиша во свояси.”⁷² Гэта свед-чыць не на карысць размяшчэння яго на Замкавай гары. Аргументы С.Алек-сандровіча і Ю.Зайца, такім чынам, з’яўляюцца больш абрэгунтаванымі. Пы-танне пра лакалізацыю гарадзенскага “стаўпа” вывучана яўна недастаткова, але на сучасны момант няма надзейных падставаў звязваць яго з круглай вежай на гравюры з выявай Старога замка 16 ст.

Яшчэ П.А.Рапапорт пісаў, што асноўнай функцыяй гарадзенскай вежы з’яўляўся абстрэл наваколля⁷³. Версія пра выкарыстанне яе пад жыллё можа існаваць толькі ў якасці дапушчэння.

Яшчэ меней вядома пра “стоўп” 13 ст. у Бярэсці. Іпацьеўскі леапіс паве-дамляе пра яго наступнае: “В Берестии же създа стльпъ камень высоотою яко и Каменецкыи”⁷⁴. М.А.Ткачоў адзначыў, што вежа была разбураная ў пачатку 30-х гадоў 19 ст. пры ўзвядзенні земляных бастыёнаў Берасцейскай крэпасці. Даслед-чык прааналізаваў планы Бярэсця за 1798, 1800, 1803 і 1830 гады і прыйшоў да выисновы, што вежа была чатырохкутнай у плане са знешнімі памерамі блізкімі да 5,9 x 6,3 м. Ён меркаваў, што ў якасці бліжэйшай аналогіі берасцейскаму “стаўпу” можна разглядаць вежу ў Стоўп’і на Валыні⁷⁵. Дарэчы, з усіх валынскіх вежаў 13 ст. вежа ў Стоўп’і найменей нагадвае данжон. Яе ўнутраныя памяш-канині занадта мізэрныя (тры акруглыя ў плане пакойчыкі дыяметрам каля 3 м), каб размісціць тут жыллё. Акрамя таго частку прасторы мусілі займаць між’я-русныя драўляныя лесвіцы, якія на сучасны момант не захаваліся⁷⁶.

У адрозненне ад астатніх валынскіх вежаў на тэрыторыі Беларусі камя-нецкі “стоўп” цалкам захаваўся да нашых дзён. Іпацьеўскі летапіс пад 1289 г. з

⁷¹ Guerquin B. Zamki w Polsce. Warszawa, 1974. S. 151-153.

⁷² Ипатьевская летопись. стб. 878.

⁷³ Рапапорт П.А. Волынские башни. С. 221.

⁷⁴ Ипатьевская летопись. стб. 927.

⁷⁵ Ткачев М.А. Замки Белоруссии. С. 10-11.

⁷⁶ Рапапорт П.А. Волынские башни. С. 217, мал. 11, 218.

нагоды смерці Уладзіміра Васількавіча пералічвае ўсе найважнейшыя падзеі з жыцця гэтага князя, сярод якіх пабудову Камянца і ўзвядзенне “стайпа” ў ім: “създа въ нем столпъ камень высоотою 17 сажней, подобенъ оудивлению всем зрящим на нь”⁷⁷.

Паўтараць апісанне вежы, якое неаднаразова зроблена ў навуковай гісторычнай літаратуры⁷⁸, няма патрэбы, але варта засяродзіць увагу на некаторых асобных момантах. У першую чаргу гэта пытанне аб тым, дзе размяшчаўся першапачатковы ўваход у вежу. Калі ў пачатку 1950-х гг. П.А.Рапапорт рабіў апісанне вежы, ён адзначыў: “В I ярусе башни одна из разрушенных амбразур первоначально, быть может, была дверным проемом. Вход в башню на уровне II яруса (до снятия нарочшего слоя земли) представлял собою бесформенный пролом в стене, пробитый на месте древней бойницы, часть амбразуры которой сохранилась на боковой стороне этого пролома. В IV ярусе башни, кроме бойниц, имеется дверной проём со стрельчатым завершением … снаружи у низа этого проема имеются два довольно больших и глубоких отверстия от балок, поддерживавших какую-то площадку или балкон”⁷⁹.

У сярэднявеччы ўваходы на ўзровені I і II ярусаў (разбураная амбразура і бясформенны пралом) хутчэй за ўсё не існавалі, а на іх месцах знаходзіліся вузкія байніцы. На наш погляд, на момант узвядзення вежы ў ёй быў усяго адзін дзвірны праём на ўзроўні IV яруса. Такое высокое размяшчэнне адзінага ўваходу характэрна для германскага бергфрыда⁸⁰ і польскай wieży obrony ostatecznej⁸¹.

Другое вельмі важнае пытанне – ці прызначаўся Камянецкі “стойп” пад жыллё. Даследчык абарончага дойлідства Беларусі Ігар Чарняўскі, які, дарэчы, прызнае вежу данжонам на падставе дапушчэння аб выкананні ёю жылой функцыі, піша на гэты конт наступнае: “характар аконных праёмаў Камянецкай вежы дазваляе размисціць памяшканні гэтага тыпу (жылля – М.М.) на пятym ярусе. Аднак ніякіх рэшткаў ацяпляльных прыстасаванняў тут не выяўлена. На падставе гэтага можна меркаваць, што жыллё ў вежы было часовым, відаць толькі ў выпадку аблогі”⁸². Дадаць да гэтага што-небудзь цяжка. У даным артыкуле ўжо адзначалася, што вежа, якая выкарыстоўваецца абаронцамі пад часовая жыллё на час аблогі ўмацавання, толькі на падставе гэтага не можа быць аднесена да данжонаў.

Камянецкі “стойп” хутчэй нагадвае германскі бергфрыд, але ні ў якім выпадку не данジョン. Дарэчы, да такога разумення “галоўнага беларускага данжону” у апошнія гады жыцця вельмі блізка падышоў М.А.Ткачоў.⁸³

⁷⁷ Ипатьевская летопись. стб. 925.

⁷⁸ Рапапорт П.А. Волынские башни. С. 205-208, Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні... С. 18-23.

⁷⁹ Рапапорт П.А. Волынские башни. С. 207.

⁸⁰ Kajzer L. Указ. твор. S. 101.

⁸¹ Krassowski W. Указ. твор. S. 273.

⁸² Чарняўскі І.М. Грамадзянскае мураванае дойлідства Беларусі ў 12 – 15 стст. // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. Мінск, 1989. С. 111.

⁸³ Ткачев М.А. Замки Белоруссии. С. 6.

Пра вежы ў Наваградку і Тураве наогул вядома вельмі мала, што не дазваляе з упэйненасцю разважаць аб іх функцыянальным прызначэнні. Вежы 16 ст. у Палацку і Радашковічах, 17 ст. у Шклове і Мсціслаўская “царква-данжон” Л.В.Алексеева былі заічаныя да данжонаў выключна праз іх асобную размешчанасць.

Аднак у 14 ст. на беларускіх землях існавалі вежы, якія можна называць данжонамі. Яны спецыяльна будаваліся як жыллё гаспадара замку і разам з абарончай выконвалі функцыі палацаў. Гэта, у першую чаргу, Княская вежа Крэўскага замка, якая захавалася да нашых дзён у руінах.

Крэўскі замак быў узведзены ў пачатку 14 ст. каля сучаснай вёскі Крэва Смаргонскага раёну Гарадзенскай вобласці. У плане ён мае форму няправільнага чатырохкутніка. Даўжыня паўночнай сцяны – 85 м, усходній – 108, 5 м, паўднёвай – 71,5 м, заходній – 97,2 м. Першапачаткова вышыня муроў дасягала 12 – 13 м пры таўшчыні 2,5 – 3 м. Замак меў дзіяве вежы, якія былі ўзведзены праз 5 – 10 гадоў пасля будаўніцтва сценаў і размяшчаліся ў кутах па дыяганалі⁸⁴.

Паўночная Княская вежа памерамі 18,65 x 17 м выступала за перыметр замковых муроў і фланкавала заходнюю, а таксама паўночную (у якой знаходзілася брама) сцены ўмацавання. Вежа пры таўшчыні муроў ад 2,5 – 2,6 м на ўзоруні трэцяга паверху да 3 м ўнізе мела вышыню больш за 25 м. Вышыня паверху дасягала 4,8 – 5 м, першапачатковыя перакрыцці паміж імі былі зробленыя на драўляных бэльках⁸⁵. У сярэдзіне 15 ст. у цэнтры вежы быў узведзены слуп, на які абастраліся нервюрныя скляпенні. Будынак меў не менш як чатыры паверхі і склеп-турму ўнізе, пераходы паміж якімі знаходзіліся ў тоўшчы сцен. Трэці і чацвёрты паверхі вежы мелі вялікія вокны са спічастымі завяршэннямі, адкосы якіх былі размаліваны фрэскамі. На гэтых паверхах размяшчаліся жылія княскія пакоі, іх сцены і столь таксама былі аздобленыя фрэскамі⁸⁶.

На думку І.М. Чарняўскага, важныя звесткі, на аснове якіх можна меркаваць пра грамадзянскі, жылыя характеристики Княскай вежы ёсць у беларуска-літоўскіх летапісах. Даследчык анализуе летапісны матэрыял і адзначае: “Назвы памяшканняў “комната” і “камора”, супрацьпастаўленне назвам турэмных цямніц “твэржа”, “тверза”, “вежа”, сведчаць пра наяўнасць у замку жылых памяшканняў, дзе можна было змясціць, хай сабе і зняволенага, вялікага князя з жонкай”⁸⁷.

Княская вежа, якая яшчэ ў пачатку 20 ст. знаходзілася ў адносна добрым стане, была разбураная падчас першай святойвой вайны. На сучасны момант яе ацалелыя рэшткі дасягаюць вышыні каля 17,5 м⁸⁸.

⁸⁴ Ткачоў М.А., Чарняўскі І.М. Крэўскі замак // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1993. С. 352.

⁸⁵ Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні... С. 35.

⁸⁶ Ткачоў М.А., Чарняўскі І.М. Крэўскі замак. С. 352; Чарняўскі І.М. Указ. твор. С. 111; Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні... С. 35.

⁸⁷ Чарняўскі І.М. Указ. твор. С. 111.

⁸⁸ Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні... С. 38, 35.

Даследчыкі сярэднявечнага абарончага дойлідства Беларусі за паслявленныя дзесяцігоддзі назапасі і багаты фактычны матэрываў як па асобных помніках, так і ў пытаннях тэорыі развіцця фартыфікацыі на беларускіх землях. Асобныя недакладнасці не памяншаюць навуковай вартасці іх працаў. У заключэнні хочацца адзначыць, што неабходнасці ў запазычанасці і перанясенні ў беларускую рэчаіснасць прыгожага, але малазразумелага для большасці чытачоў замежнага слова “данжон” (donjon) не існуе. Аднак, калі сталася так, што яно з’явілася і трывала замацавалася ў беларускай гістарычнай тэрміналогіі, пажадана прытрымлівацца яго першапачатковага значэння.

Макараў Максім Дзмітрыевіч

- ✓ нарадзіўся 31.12.1976 г. у г. Віцебску
- ✓ аспірант (дактарант) Універсітэту імя Мікалая Каперніка ў Торуні (Польшча)
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Сярэднявечная гісторыя Беларусі
- ✓ *E-mail:* makarau@cc.uni.torun.pl

**НЕСКАРЫСТАНАЯ АЛЬТЭРНАТЫВА РАЗВІЦЦЯ
БЕРАСЦЕЙСКАЙ і КОБРЫНСКАЙ ЭКАНОМІЙ
У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ 18 СТ.**

Праблема неабходнасці рэфармавання дзяржаўных уладанняў неаднойчы паўставала ў Рэчы Паспалітай у сярэдзіне 18 ст. Падчас сеймавых дэбатаў 1746, 1748 і 1752 гг. гучала шмат крытыкі наконт раздавання каралеўшчын^{*} у трыманне і дрэннага гаспадарання ў іх¹. Аднак агульны парламенцкі крызіс часоў панавання Аўгуста III (1733–1763 гг.) не садзейнічаў станоўчаму вырашенню гэтага пытання. Пачатак эфектуўнай рэфарматарскай дзейнасці быў пакладзены толькі на канвакацыйным сейме 1764 г., сярод галоўных пастановаў якога для земляў Вялікага Княства Літоўскага можна вылучыць заснаванне Эканамічнай Рады Літоўскага скарбу (Скарбазай камісіі ВКЛ), а таксама разшэнне аб правядзенні рэвізіі і навядзенні парадку ў каралеўшчынах².

Канстытуцыйнымі пастановамі канвакацыйнага форуму шмат увагі надавалася сталовым эканоміям^{**}, як асноўнай крыніцы даходаў каралеўскага скарбу. З мэтай атрыманці “дасканалую вядомасць аб стане каралеўскіх эканомій” у іх былі прызначаны камісары з Сенату і ад рыцарскага (шляхецкага) стану, у абавязкі якіх уваходзіла фіксацыя ўсіх даходаў у эканоміях, высвятленне агульнага іх стану (“ці ёсьць якія недахопы і разбурэнні і ў чым дапамога была б патрэбная”), праверка правоў і прывілеяў пасэсараў³.

Аналагічныя пастановы прымаліся і раней, напрыклад, на сеймах 1717, 1736 гг.⁴ Але ніколі яшчэ каралеўская ўлада не ўскладала такіх спадзяванняў на даходы са сталовых маёнткаў, як пасля абрання каралём Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Паводле польскага даследчыка Вітальда Кулі, павелічэнне даходаў каралеўскага скарбу для яго сапраўды з’яўлялася пытаннем “быць альбо не быць”⁵. Паколькі распараджэнне прыбылкамі ад саляных шахтаў, выкарыстаннне гіберны і іншых дзяржаўных падаткаў рэгулявалася законамі, якія дазвалялі ўжываць гэтыя грошы толькі на дзяржаўныя патрэбы, то сталовыя эканоміі, па сут-

* Каралеўшчыны — пашыраная пасля Люблінскай уніі (1569 г.) назва вялікакняскіх (дзяржаўных) уладанняў у ВКЛ.

¹ Lustracja dobr królewskich województwa Krakowskiego. 1765. Warszawa – Kraków, 1973. S. XIII–XIV.

² Volumina Legum. Petersburg, 1860. T. VII. S. 75–85.

^{**} Сталовыя эканоміі — зямельныя ўладанні ў ВКЛ, выдзелены ў канцы 16 ст. з дзяржаўных зямель для задавальнення патрэбаў непасрэдна караля (вялікага князя).

³ Volumina Legum. Petersburg, 1860. T. VII. S. 85.

⁴ Volumina Legum. T. VI. S. 143, 328.

⁵ Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Warszawa, 1956. S. 310.

насці, заставаліся адзінай крыніцай, якая магла даць грашовыя паступленні ўласна каралю. Таму відавочна, што ў выпрацоўцы новых падыходаў да эканамічнага развіцця быў зацікаўлены асабіста кароль, які імкнуўся да павелічэння даходаў і хуткага атрымання грошай.

На развіццё каралеўскіх сталовых добраў у другой палове 18 ст. выключнае значэнне, безумоўна, аказала рэформа, аўтарам і арганізатарам якой выступіў надворны падскарбій ВКЛ, генеральны адміністратар эканоміі Антоні Тызенгаўз. Яго дзейнасць па арганізацыі каралеўскіх мануфактураў, аднаўленню фальваркаў у эканоміях і пераводу сялянаў з чыншу на паничыну атрымала асвятленне ў працах польскіх і айчынных гісторыкаў⁶. Але пад увагу даследчыкаў не трапіў іншы, альтэрнатыўны праект рэформы, які быў складзены каморнікам Віленскага ваяводства Людвікам Кройцам (Ludwik Kreutz) і датычыўся Берасцейскай і Кобрынскай эканоміі.

Наогул згадку пра гэтую асобу ўдалося знайсці толькі ў працы вядомага польскага даследчыка Станіслава Касцялкоўскага “Антоні Тызенгаўз. Падскарбій Надворны Літоўскі”: “Рэвізію ў Берасцейска-Кобрынскай і Шавельскай эканоміях (у 1765 г. – I. K.) праводзіў каморнік Я[го] К[аралеўскай] М[ілас]ці Людвік Кройц, відаць, чалавек інтэлігентны і кемлівы, які напрыканцы 1769 г., калі бліжэй пазнаёміўся з тэрыторыяй сваёй працы, склаў цікавы мемарыял пад назвай “Данясенне пра стан Шавельскай эканоміі Я[го] К[аралеўскай] М[ілас]ці”. Ведаю, што ў 1772 г. ён зрабіў і прадставіў эканамічнай адміністрацыі карту Шавельскай эканоміі, на якой адзначыў фарбамі межы гарадскіх, шляхецкіх грунтаў і ключоў у той эканоміі. У 1773 г. ужо не жыў”⁷.

Выяўленыя намі ў фондах Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве дакументы сведчаць пра тое, што рэфарматарская планы ў Кройца існавалі значна раней. Так, 5 сакавіка 1765 г. Скарбовая камісія ВКЛ склала данясенне каралю, з якога вынікае, што каморнік Віленскага ваяводства Людвік Кройц заявіў перад ёй, што “без усялякага абцяжарвання падданых” Берасцейская і Кобрынская эканоміі, якія зараз даюць даходу 135 000 тынфаў, могуць прыносіць 324 383 тынфы⁸. Камісары Скарбовай камісіі, у функцыі якіх уваходзіў нагляд за эканамічным становішчам, у тым ліку і ў сталовых добрах, прапанавалі Кройцу скласці і прадставіць свой праект у пісьмовым выглядзе, што і было зроблена апошнім 5 сакавіка 1765 г.

Прадстаўлены каморнікам Віленскага ваяводства праект умоўна можна падзяліць на тры часткі. У першай, якая пачынаецца са звароту да караля, тлумачыцца неабходнасць пераўтварэння іх асноўны змест. Па словах самага Кройца, “фундаментам гэтага праекту з’яўляецца адмена павіннасцей, якія абцяжар-

⁶ Гл.: Кітурка І. Эканамічна і палітычна дзеяньніца Антонія Тызенгаўза ў польскай і беларускай гісторыяграфіі // Polsko-Białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe. Materiały VII Międzynarodowej Konferencji Naukowej «Droga ku wzajemności». Białystok, 2000. S. 317–324.

⁷ Kościałkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. London, 1970. T. 1. S. 606.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Kameralne, III/26, a. 242.

ваюць падданых, а замест таго – павелічэнне агульнага чыншу”⁹. Сваю прапанову Кройц абгрунтаваў тым, што ў Берасцейскай і Кобрынскай эканоміях “падданства вельмі размножылася, а недахоп грунтаў часта прымушае іх (сляняў – I. K.) выходзіць у земскія добры”¹⁰. Таму, згодна з праектам, прапаноўвалася неадкладна ліквідаваць усе фальварачныя грунты і раздаць іх падданым. З першых радкоў свайго праекта Кройц хашеў пераканаць карала, што ў выніку правядзення гэтага мерапрыемства каралеўскі скарб “ніколі страты цярпець не будзе”¹¹.

Далейшы аналіз дакумента паказвае, што яго аўтар добра ведаў становішча ў згаданых эканоміях і ўжо некаторы час сур’ёзна займаўся распрацоўкай праекта, аднак прадставіў яго толькі якім тоўсту 1765 г., “жадаючы зразумець яшчэ некаторыя звесткі, якіх мне (Кройцу – I. K.) не хапала”. У сувязі з гэтым дзеля ўдакладнення і ўдасканалення свайго праекту ён ускладаў вялікі надзеі на веснавую рэвізію 1765 г. у сталовых добрах. Таму другая частка праекту толькі схематычна паказвае магчымую колькасць атрымання гатовых грошай у выніку яго рэалізацыі. Кройц падлічыў суму даходаў з кожнага ключа Берасцейскай і Кобрынскай эканомій, улічыўшы колькасць валок, аренду з воласці і горада, а таксама пратаксаваўшы іншыя інвентарныя падаткі. Дадзеныя прадстаўлены ў выглядзе двух табліц.

Табліца 1. Магчымая сума даходаў скарбу з Берасцейскай эканоміі ў выніку рэалізацыі гаспадарчага праекту Л.Кройца

Эканомія	Ключы	Колькасць валок	Чынш (тынф.)	Арэнда з воласці (тынф.)	Чынш і аренда з горада (тынф.)	Інвентарная падаткі (тынф.)	Агульная сума (тынф.)
Берасцейская	Рэчыцкі	280	13 900	5 000	6 500	—	25 400
	Рудскі	511	20 440	8 000	3 000	4 000	35 440
	Крыва-вербскі	153	7 650	5 000	1 000	2 000	15 650
	Ламазскі	241	12 050	5 000	403	—	17 453
	Воінскі	383	19 150	5 000	3 000	3 000	30 150*
Падсумаванне Берасцейской эканоміі	5	1 568	73 190	28 000	13 903	9 000	124 093

Табліца складзена аўтарам паводле AGAD, Archiwum Kameralne, III/26, a. 238–239.

⁹ Тамсама, а. 237.

¹⁰ AGAD, Archiwum Kameralne, III/26, a. 237.

¹¹ Тамсама.

* У дакументце, відаць, памылка, паколькі агульная сума з Воінскага ключа вызначаецца ў памеры 20 150 тынфаў.

Адзначым, што ў 1765 г. у склад Берасцейской эканоміі ўваходзіла 7 ключоў. Кройц выключыў са свайго праекта Кіявецкі і Мялечыцкі ключы, якія на той час знаходзіліся ў трываліні па контракту, аднак пры гэтым заўважыў, што калі б іх падданыя былі пераведзены на чынш, то прыбытак з гэтых ключоў склаў бы 40 000 тынфаў пры цяперашніх 25 000¹².

Табліца 2. Магчымая сума даходаў скарбу з Кобрынскай эканоміі ў выніку рэалізацыі гаспадарчага праекту Л. Кройца

Эканомія	Ключы	Коль- касць валок	Чынш (тынф.)	Арэнда з воласці (тынф.)	Чынш і арэнда з горада (тынф.)	Агульная сума (тынф.)
Кобрынская	Кобрынскі	360	14 520	5 000	10 000	29 520
	Чараваціцкі	427	17 080	6 000	4 000	23 080
	Вяжэцкі	314	12 560	7 000	—	19 560
	Пружанскі	553	22 120	—	15 000	37 120
	Гарадзецкі	185	7 400	4 000	2 000	13 400
Падсумаванне Кобрынскай эканоміі	5	1 839	73 680	21 000	27 000	122 680

Табліца складзена аўтарам паводле даных Л. Кройца: AGAD, Archiwum Kameralne, III/26, a.239.

Гэтыя падлікі праводзіліся Кройцам у адпаведнасці з даунейшымі (больш 20 гадоў таму) інвентарамі эканомій. Аднак аўтар праекту быў упэўнены ў tym, што новы перамер грунтаў ававязкова пакажа большую колькасць ворыўнай зямлі, чым гэта было засведчана ў апошнім інвентары 1742 г. Так, ён лічыў, што ў Берасцейской эканоміі такіх “новых” валок будзе 573, якія на палегчаным чыншу (30 тынфаў з валокі) дадуць дадаткова 17 190 тынфаў прыбытку, а ў Кобрынскай эканоміі — 521 валока пры чынши па 20 тынфаў прынясе ў каралеўскі скараб 10 420 тынфаў¹³.

На жаль, недахоп звестак пра самага Людвіка Кройца, пра яго сувязь з эканоміямі не дазваляе нам зразумець, адкуль ён чэрпаў гэту інфармацыю. Але праўдзівасць яе часткова была пацверджана ў Генеральным табелі Берасцейской і Кобрынскай эканомій, складзеным камісарам Грушэўскім у снежні 1765 г. Згодна гэтаму дакументу, колькасць валок у пяці ключах Берасцейской эканоміі па выніках рэвізіі складала 2262,25, а ў Кобрынскай — 1988 валок¹⁴. Такім чынам, агульная колькасць ворыўнай зямлі, згодна з “Табелем” Грушэўскага, складала 4250,25 валокі, што, праўда, было менш за разлікі Кройца (4501 валока).

¹² AGAD, Archiwum Kameralne, III/26, a. 240.

¹³ AGAD, Archiwum Kameralne, III/26, a. 240.

¹⁴ AGAD, Archiwum Kameralne, III/32, a. 243.

І нарэшце, для павелічэння даходаў каралеўскага скарбу Кройц прапанаваў браць кварту з данатарыюшаў^{*}: “У тых абедзvух эканоміях данатарыюшы найменш 80 000 тынфаў інтраты трymаоць. Калі, Найяснейшы Кароль, Реч Паспалітая са старостваў бярэ кварту, то і ад іх, В[аша] К[аралеўская] М[іла]сць, справядліва яе выбіраць можаш”, што складаў 20 000 тынфаў¹⁵.

Такім чынам, паводле падлікаў аўтара праекту, сума даходаў з эканомій павінна быць наступнай:

з Берасцейской эканоміі	124 093 тынфы;
з Кобрынскай эканоміі	122 680 тынфаў;
з новага перамеру грунтаў	27 610 тынфаў;
ад данатарыюшаў	20 000 тынфаў
агульны даход	294 383 тынфы

З 1742 г. гэтыя две эканоміі знаходзіліся ў трыманні графа Юрыя Флемінга. Згодна з астатнім кантрактам, яны давалі арэнды ўсяго 110 000 тынфаў. Таму, відавочна, што Кройц прапаноўваў каралеўскаму скарбу дадаткова 184 383 тынфаў прыбылку.

У заключнай частцы свайго праекту Людвік Кройц палічыў сваім абавязкам даказаць, што вызначаны ім чынш з валокі не з'яўляецца вельмі цяжкім для падданых. У прыватнасці, ён адзначыў, што “паводле астатнія інвентара, падданыя павінны быті з кожнай валокі ад досвітку да змроку з чым скажуць што-тыдзень паншчыну ў фальварках адбываць, што складала на год 208 дзён (4 дні ў тыдзень — I. K.) і дадаткова яшчэ два тынфы *in parates*^{**} заплаціць, старожы і іншыя павіннасці па чарзе адбываць. Калі палічыць кожны дзень паншчыны па 15 грошаў, то атрымаеца 116 злотых, або больш за 50 тынфаў”¹⁶. Таму ачыншаванне скарбавых сялянаў Кройц лічыў найбольш мэтазгодным з пункту гледжання як эфектыўнасці гаспадарання, так і адносіна падданства да гэтага мэрапрыемства. Напрыканцы ён з надзеяй звяртаўся да караля, падкрэсліваючы, што ў выніку зацікаўленасці даным праектам, не адкладваючы дэталёва апішаспособ яго правядзення.

Зразумела, што любыя эканамічныя ідэі і праграмы цесна звязаны з сацыяльна-еканамічным характарам эпохі і з'яўляюцца тэарэтычным асэнсаваннем яе супярэчнасцей. Хутчай за ўсё Л. Кройц быў прыхільнікам найбольш распаўсюджанай эканамічнай тэорыі другой паловы 18 ст. — тэорый фізіякраітай. У яе аснову быў пакладзены наступны тэзіс Франсуа Кенэ: “Гаспадар і народ ніколі не павінны забываць, што зямля ёсьць адзіная крыніца багацця і

* Данатарыюш — уладальнік данатывы — каралеўскага пажалавання за службу.

¹⁵ AGAD, Archiwum Kameralne, III/26, a. 240.

^{**} Parates — харчовы падатак, які плацілі скарбавыя падданыя падчас знаходжання ў іх мясцовасці каралеўскіх ураднікаў.

¹⁶ AGAD, Archiwum Kameralne, III/26, a. 240.

¹⁷ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. Москва, 1960. С. 433.

што адно толькі земляробства памнажае апошнія”¹⁷. Згодна з вучэннем фізіяк-ратай, “чысты прадукт” або дадатковая вартасць ствараецца толькі сельскагас-падарчай працай і знаходзіцца не ў сферы звароту, а ў сферы вытворчасці. Фізіяк-раты шмат увагі надавалі паляпшэнню земляробства, развіццю фермерства, адмене ўсялякай рэгламентациі гандлю і прамысловасці з боку дзяржавы¹⁸. Вядома, што гэтыя погляды падзяляў і сам кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст, таму на яго падтрымку і разлічваў Людвік Кройц.

Іншыя дакументы, якія знаходзяцца ў фондах Варшаўскага архіва стара-жытных актаў, паказваюць, які рэзананс выклікаў гэты праект і дазваляюць пра-сачыць яго далейшы лёс. Ужо 18 сакавіка Скарбовая камісія накіравала на імя караля яшчэ адно данясенне, з якога становіцца зразумелым, што праект Вілен-скага каморніка абурыў графа Флемінга. Апошні, як асоба зацікаўленая (у праек-це Кройца ўтрымліваліся наступныя радкі: “Такога прыбытку пан граф Флемінг ніякім спосабам пры найлепшым гаспадарстве даць не зможа, а таму ад контрак-ту трэба адступіць”¹⁹), 14 сакавіка 1765 г. паклаў на стол Скарбовай камісіі папе-рпу, у якой спрабаваў пераканаць камісараў і караля ў tym, што рэалізацыя праек-ту Кройца немагчыма. Падмацоўваючы свае словаў апошнім інвентаром Берас-цейскай і Кобрынскай эканомій за 1742 г., Флемінг вызначыў стан развіцця да-ных каралеўшчын як вельмі нізкі. Асноўныя яго аргументы тычыліся наяўнасці ў кожным ключы валок, непрыдатных для ўжывання; няздольнасці падданых выплочваць такія вялікія чыншы і самае галоўнае – немэтазгоднасці скасавання паншчыны, паколькі “у цэлай эканомії рэдка ў якой вёсцы не засталося пустога ґрунту, а калі рабаціну скасаваць, то і той, які ўжываюць фальваркі, парожнім застанецца”²⁰. Паказальным для развіцця каралеўшчын наогул быў той факт, што часта падчас доўгатэрміновага трывання пасэсары не былі зацікаўленыя ў скла-данні новых інвентароў, з прычыны чаго скарб губляў частку даходаў. Так было і ў выпадку з графам Флемінгам, які намаляваў Скарбовай камісіі карціну раз-віцця эканомій не на 1765 г., а як мінімум дваццацігадовай даўнасці.

Ужо 21 сакавіка 1765 г. Кройц даў ґрунтоўны адказ на заўвагі Флемінга, дзе паказаў сябе больш дасведчаным у гаспадарчым стане Берасцейскай і Кобрынскай эканомій, чым іх арандатар. Ён прывёў факты, якія паказвалі неадпаведнасць інвен-тара 1742 г. рэальному стану эканомій. Наконт заявы Флемінга, што “вёскі чыншу ніколі больш за 20 тынфаў не плацілі і падвышаць яго нельга”²¹, Кройц з некаторай долей іроніі заўважыў: “Калі той чынш з валокі 20 або 25 тынфаў быў устаноўле-

¹⁸ Кітурка І. Уплыў французскага Асветніцтва на рэфарматарскую дзейнасць Антонія Тызенгаўза (другая палова XVIII ст.) // Французская рэвалюцыя і лёсы свету. Матэрыялы Міжнароднай навуко-ва-практычнай канферэнцыі, прысвечанай гадавіне Французскай рэвалюцыі (1789–1799). Мінск, 1999. С. 48–52.

¹⁹ AGAD, Archiwum Kameralne, III/26, a. 240.

²⁰ AGAD, Archiwum Kameralne, III/27, a. 127.

²¹ AGAD, Archiwum Kameralne, III/27, a. 132.

ны ў 1679 годзе, то ўжо 86 гадоў праішло, а ўсе пазнейшыя інвентары да старых устаў звязтаюцца. Праект жа, пададзены мною, вызваляе ад усялякай паншчыны і павіннасцей, якія з валокі пры чыншу [падданыя] павінны выконваць”²². Пры гэтым аўтар праекту падкрэсліў, што падданыя эканомій, якія ў земскія добры павінны наймацца на работу, “за вольнасць”²³ (выдзелена намі — I. K.) і больш заплацяць. Пад вольнасцю ў даным выпадку Кройц разумеў адмену паншчыны. Таксама ён паставіў пад сумненне і вялікую, па словах Флемінга, колькасць пустых валок у эканоміях. Гэта ж пацвердзіў і згаданы ўжо “Табель” Грушэўскага, які паказаў, што з агульнай колькасці валок 4250,25 пустымі заставаліся 180,5 валокі (4,3 %), з іх выключная большасць знаходзілася ў Пружанскім ключы — 141,5 валокі, а Рэчыцкі, Рудскі, Ламазскі, Воінскі ключы Берасцейскай эканоміі і Кобрынскі і Вяжэцкі ключы Кобрынскай эканоміі наогул пустых грунтаў не мелі²⁴.

Гэты адказ Флемінгу з’яўляецца важным дакументам, паколькі больш дакладна тлумачыць некаторыя працэдурныя моманты прапанаванай рэформы, якія адсутнічаюць у першапачатковым схематычным праекце. Так, аўтар звязнуў увагу, што “як у некаторых вёсках з-за подласці грунтаў чынш павінен быць зменшаны, так у іншых, бяручу пад увагу добрасць грунтаў, чынш павінен быць павялічаны. І нідзе без слушнай рацыі падвышэнне або памяншэнне рабіць не будзем”²⁵.

Важным падаеща і той факт, што Кройц пропанаваў спачатку правесці апрабацыю праекту. Ён лічыў мэтазгодным прызначыць Генеральную камісію на 1 чэрвеня 1765 г. і па яго разліках ужо да Святога Яна (24 чэрвеня) была б вядома рэзалюцыя — “або праект, або даунім звычаем кіраваць павінны”²⁶. Паказальна, што напрыканцы дакумента віленскі каморнік, аддаючы даніну традыцыі, падкрайсліў, што сваім дакументам ён нічога новага не прыдумляе, бо “гэты праект у названых эканоміях ужо практыкаваўся”. З наступных радкоў вынікае, што для пацверджання гэтых слоў Кройц прыклала Уставу 1657 г., якая вызваляла ад усялякіх павіннасцяў вёскі Карапцінку, Дабрынку і Дамбровіцу: “Павінны былі тыя людзі з ласкі найяснейшага караля Яна Казіміра ў найвышэйшым пашанаванні плаціць з кожнай валокі толькі 43 тынфы”²⁷. У даным выпадку Кройц звязтаўся да мэтанакіраванай палітыкі дзяржавы па пераводу сялянаў сталовых эканомій з адпрацовачнай рэнты на грошовую ў другой палове 17 ст.²⁸ Яна ў многім вырата-

²² AGAD, Archiwum Kameralne, III/27, a. 132–133.

²³ Тамсама, a. 133.

²⁴ AGAD, Archiwum Kameralne, III/32, a. 243.

²⁵ AGAD, Archiwum Kameralne, III/27, a. 134.

²⁶ Тамсама, a. 135.

²⁷ Тамсама.

²⁸ Гл.: Kościałkowski St. Ze studjów nad dzejami ekonomii królewskich na Litwie // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wilno, 1911–1914. №5. S. 72–168; Похілевич Д.Л. Перевод государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработочной ренты на денежную в XVII в. // Исторические записки. Т. 37. Москва, 1951. С. 144–168.

вала эканоміку дзяржавы ад канчатковага разбурэння падчас “патопу” і спрыяла аднаўленню гаспадаркі падданых. Паколькі аснову эканомікі Рэчы Паспалітай складала сельская гаспадарка, Людвік Кройц не сумніваўся, што менавіта пераvod скарабавых сялянаў на “голы чынш”, які заўсёды разглядаўся падданымі як вольнасць і не выклікаў адмоўнай рэакцыі, прынясе больш карысці і прыбытку ў каралеўскі скарб.

Відавочна, што і Скарбовая камісія, і кароль зацікавіліся прапановамі віленскага каморніка. У маі 1765 г. ён прадставіў яшчэ адзін праект, які на гэты раз датычыўся зменаў у гарадах даных эканомій. Для павелічэння прыбыткаў каралеўскага скарбу ён лічыў мэтазгодным пабудаваць у Берасці новы замкавы бровар і цагельню, якія давалі б гадавога даходу як мінімум 8 400 тынфаў. Важным падаецца і той факт, што Кройц вызначаў і крыніцы, з якіх, на яго думку, маглі паступаць сродкі для рэалізацыі новаўядзенняў. Так, на пытанні Скарбовай камісіі “адкуль фундуш мог бы быць узяты на залажэнне той замкавай фабрыкі (цагельні — I. K.) без абцяжарвання касы Я[го] К[аралеўскай] М[ілас]ці, адказаў пан Кройц, што праз назначэнне чыншаў з гарадскіх валок шасці гарадоў Берасцейскай і Кобрынскай эканомій: Кобрына, Воіна, Ламаз, Пешчац, Мялечыц і Пружан. Сама менш даходу з іх у год будзе 25 000 тынфаў, і праз тры гады сума для той фабрыкі будзе сабраная”²⁹. Аднак у выпадку не прыніцця гэтай прапановы Кройц адзначыў, што “знайшліся б такія асобы, якія сваім коштам узяліся б такую фабрыку падніць за атрыманне паводле дамовы вольных гадоў і за плату невялікага чыншу”³⁰.

Больш за тое, віленскі каморнік прапанаваў заснаваць у Кобрынскай эканоміі новы горад і назваць яго Станіславаў Карабеўскі, каб у tym горадзе праходзілі ярмаркі і таргі, былі пабудаваны саліны склад, скрабавая крама, рудня, бровар, дзягільня і інш., што дасць гадавога даходу як мінімум 38 000 тынфаў. Грошы для гэтай справы абавязаўся прадставіць сам у выпадку, калі кароль дасць яму ў трываленне Рудскі ключ на шэсць гадоў і дазволіць весці там гаспадарку згодна з яго праектам³¹. Пры гэтым Кройц чарговы раз падкрэсліў, што толькі “ўядзенне новай эканомікі пры раздачы фальварковых грунтаў на чынш” можа прывесці да парадку ў эканоміях.

Такая рэфарматарская ініцыятыва не магла не звярнуць на сябе ўвагу ўлады. Ужо ў красавіку 1765 г. Людвік Кройц “за практычныя здольнасці” быў прызначаны Генеральным мэрнічым у сталовых добрах Вялікага княства Літоўскага³². А хуткасць, з якой развіваліся падзеі вакол праекта Кройца ў сакавіку 1765 г., сапраўды паказвае жаданне дзяржаўнай улады знайсці ап-

²⁹ AGAD, Archiwum Tyzenhauzów, D-1/XIV, a. 244.

³⁰ Тамсама, а. 245.

³¹ Тамсама.

³² AGAD, Archiwum Kameralne, III/27, a. 217.

тымальны варыянт для рэфармавання сталовых эканомій. Як сведчаць дакументы Скарбавай камісії, 16 сакавіка з гэтым праектам быў азнаёмлены генеральны адміністратар усіх каралеўскіх эканомій у ВКЛ Антоні Тызенгаўз³³. Яго афіцыйнае рэзюмэ нам невядома, аднак у сваім лісце да карала я ад 15 мая 1765 г. Тызенгаўз выказаўся наступным чынам: “Разбураць фальваркі і чыншаваць хлопаў — я ніколі не прытрымліваўся такога меркавання, асабліва ў Берасцейскай, Кобрынскай і Оліцкай эканоміях. Гэта можа быць хіба толькі там, дзе з-за недахопу грунтаў або з-за адлегласці вёсак ад ключоў не магла б існаваць скарбавая крэсцэнцыя*. А паколькі гэты праект паказвае толькі даход у гатовых грошах і не паказвае цяжкасцей гаспадарання то, бяручы пад увагу стан краю і сялян, такі падыход лічу небяспечным”³⁴.

Хутчэй за ўсё, меркаванне генеральнага адміністратара мела рашаючае значэнне. Па-першае, прадстаўлены Кройцам праект, патрабаваў некаторага часу для рэальнага павелічэння даходаў, асабліва тая яго частка, якая датычылася зменаў у гарадах. А каралеўская ўлада спадзявалася на хуткае атрыманне грошай. А па-другое, сам Тызенгаўз меў уласны план рэфармавання сталовых эканомій на прынцыпах поўнасцю супрацьлеглых прапановам Кройца, а менавіта, на аднаўленні ў эканоміях фальваркаў і пераводзе скарбавых сялянаў на адпрацовачную рэнту. Такая розніца ў поглядах глумачылася тым, што ў аснове рэфарматарскай дзейнасці Тызенгаўза быў “вялікі мануфактурны план”³⁵, менавіта, стварэнне ў эканоміях мануфактураў, заснаваных на дармавой працы дзяржаўных сялянаў, і за кошт павелічэння таварнасці фальварковай гаспадаркі. Прывізначенне Тызенгаўза надворным падскарбіем ВКЛ надзяліла яго па сутнасці неабмежаванымі магчымасцямі і ўладай у эканоміях Вялікага Княства і тым самым пазбавіла Кройца мажлівасці ажыццяўіць свой праект.

Аднак само з’яўленне розных, нават супрацьлеглых праектаў па рэфармаванню эканомій у гэты час сведчыць пра існаванне шырокіх магчымасцяў для павелічэння даходаў каралеўскага скарбу. Таксама падзеі, якія разгарнуліся ва-ко-лу праекту Людвіка Кройца, паказваюць, што ў яго абмеркаванні маглі прымець удзел розныя зацікаўленыя асобы. Але відавочна, што канчатковое рашэнне на карысць тых ці іншых прапановаў залежала ад розных, пераважна суб’ектыўных прычынаў, галоўнымі з якіх не заўсёды былі клопат пра эфектыўнасць і далейшую перспектыву развіцця, а наяўнасць улады і магчымасць упłyваць на карала. Менавіта тому ў сталовых добрах Вялікага Княства быўлі ажыццяўлены мэрпрэымствы, прапанаваныя не віленскім каморнікам, а надворным падскарбіем і генеральным адміністратарам эканомій Антоніем Тызенгаўзам.

³³ Тамсама, а. 63.

* Крэсцэнцыя — высей зборжка на фальварковых землях.

³⁴ AGAD, Archiwum Kamerale, III/28, а. 88.

³⁵ Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. S. 424.

Цікава, што і Тызенгаўз, і Кройц пры падрыхтоўцы сваіх праектаў карысталіся матэрыяламі папярэдніх рэформаў дзяржаўных уладанняў, у прыватнасці, аграрнай рэформы сярэдзіны 16 ст., сярэдзіны 17 – пачатку 18 ст., пра што сведчаць звесткі аб атрыманні імі адпаведных матэрыялаў з Камеральнага архіву³⁶. Высновы кожны зрабіў свае, магчыма, у адпаведнасці з паставленымі задачамі. Кройцу трэба было даказаць магчымыя прыбыткі ў перспектыве, а Антоній Тызенгаўз аваязаўся даць каралю многа грошай і адразу.

Праведзеныя Тызенгаўзам аграрныя пераўтварэнні згодна з яго планам хоць і павялічылі на пачатку даход у каралеўскі скарб, але разам з тым выклікалі моцны пратэст сялянства. Паддане насельніцтва, якое на працягу даволі доўгага часу мела пэўную эканамічную свабоду (за карыстанне зямлі плаціла толькі чынш), успрыняла як цяжар перавод на паншчыну. Такая перамена спосабу гаспадарання не стала стыmulам для эканамічнага развіцця сталовых маёнткаў у другой палове 18 ст.

Кітурка Ірына Фёдараўна

- ✓ Народз. 1.07.1970 г. у в. Чарнаўчыцы Берасцейскага раёну
- ✓ Старши выкладчык Інстытуту паслядышломнай адукацыі Гарадзенскага дзяржуніверсітэта
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:* Сацыяльна-еканамічная гісторыя Беларусі другой паловы 17-18 ст.
- ✓ *E-mail:* i_kiturko@mail.ru

³⁶ AGAD, Archiwum Kameralne, III/1484, a. 3–4.

З ГІСТОРЫІ ГАРАДЗЕНСКІХ МАСОНАЎ

Літаратура і крыніцы

Першыя даследаванні, прысвеченныя гісторыі масонскага руху на землях былога Вялікага Княства Літоўскага, былі праведзеныя на мяжы 19 - 20 стст. Адной з першых гэтую праблематыку закранула Фелікс Эгер, якая асвятліла старонкі мінулага “вольных муляроў” Рэчы Паспалітай, паказваючы гэты ліберальны ў сваёй істоце рух у абсалютна чорных колерах¹. Адначасова з працамі Эгер пытанне гісторыі масонаў узняў Станіслаў Залэнскі². Аднак пачынальнікам доследаў гісторыі масонскіх ложаў ВКЛ другой паловы 18 - пачатку 19 ст. трэба лічыць С.Дабранскага³, які ў сваіх працах засяродзіў увагу на пытаннях адносінаў грамадской думкі да руху франкмасонаў, іх стаўлення да праблемы аднаўлення незалежнасці Рэчы Паспалітай, адмены прыгоннага права, да спробаў масонскіх рэформаў Якуба Шымкевіча. Нягледзячы на відавочны недахоп дакументальных матэрыялаў, Дабранскі паспрабаваў высвятліць пытанне адносінаў гарадзенскіх масонаў да рэфармавання дзейнасці масонскага руху на пачатку 19 ст.⁴ Пытанне гісторыі масонаў у Рэчы Паспалітай уздымаў Станіслаў Малахоўскі-Лэмпіцкі. Асаблівую каштоўнасць маюць змешчаныя ў яго працах цікавыя дадзеныя аб складзе гарадзенскай масонскай арганізацыі пачатку 19 ст.⁵ Пытаннем гісторыі гарадзенскіх масонаў займаўся таксама Юзаф Ядкоўскі⁶. Малалікія, але досьць важныя звесткі па вышэйзгаданай тэматыцы можна напаткаць у працах Людвіка Хас⁷. Урэшце гісторыю гарадзенскіх масонаў раскрыў Вячаслаў Швед⁸.

¹ Eger F. Historia masonerii i innych towarzystw tajnych. Warszawa, 1904; Яна ж. Żydzi i masoni we wspólnej pracy. Warszawa, 1908.

² Załęski S. O masonii w Polsce od roku 1742 do 1822. Kraków, 1889; ён жа. O masonii w Polsce od roku 1738 do 1822. Wyd. 2, Kraków 1908. Cz. 1.

³ Добрянский С. Масонские ложи в Литве // Записки Северо-западного отдела Императорского Русского географического общества (далей ЗСЗОИРГО). Вильно, 1911. Кн. 2. С. 231-262; ён жа. Очерки из истории масонства в Литве // ЗСЗОИРГО. Кн. 4. Вильно 1914. С. 103-145.

⁴ Добрянский С. Масонские ложи... С. 252.

⁵ Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776-1822 // Rozprawy Wydziału Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wilno, 1930. T. IV. Z. 1; ён жа, Wolnomularstwo polskie za Stanisława Augusta (1784-1795) // Wiedza i Życie. 1927. Nr 21. S. 1-18; ён жа. Wykaz polskich lóż oraz ich członków w latach 1738-1821 // Archiwum Komisji Historycznej. Kraków, 1930. T. II. S. 112-430.

⁶ Jodkowski J. Loża masońska w Grodnie i Białymstoku w latach 1781-1782 // Głos Ziemi Grodzieńskiej. 9. IX. 1931.

⁷ Hass L. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-wschodniej w XVIII i XIX w. Wrocław, 1982.

⁸ Швед В. Гродзенская масонская ложы (канец XVIII - пач. XIX ст.) // Гарадзенская запісы. Гародня, 1997. С. 64-77.

Нешматлікасць захаваных крыніцаў па гісторыі гарадзенскіх масонаў, на жаль, не дазваляе даць разгорнутую характарыстыку гэтай цікавай старонкі мінулага Гародні. Таму ў прадстаўленым матэрыяле ўвага будзе засяроджана галоўным чынам на пытаннях заснавання, дзейнасці, структуры і ўнутраным складзе гарадзенскіх масонскіх ложаў.

Масонскі рух ў Рэчы Паспалітай і гарадзенскія масоны 18 ст.

Як вядома, рух “вольных муляроў” нарадзіўся на брытанскіх астравах у першай чвэрці 18 ст. Адсюль масонскія ідэі праніклі на ёўрапейскі кантынент, а першая ложа ў Рэчы Паспалітай была заснавана ў Варшаве ў 30-х гадах 18 ст.⁹ У склад ложаў спачатку ўваходзіла пераважна арыстакратыя¹⁰. Папулярнасць масонскіх ідэяў значна пашыралася ў часы гаспадарання Станіслава Аўгуста. Ложы пропагандавалі і рэалізавалі ліберальныя прынцыпы палітычнай і рэлігійнай талеранцыі, свабоды, роўнасці, разумовага развіцця грамадства, якія былі “выйўленнем асветніцкай веры ў разум і прагрэс”¹¹.

У 1781-1784 гг. сфармаваўся Вялікі Ўсход Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага¹². Факт з’яўлення гэтай структуры сведчыць пра тое, што масонскія погляды даволі хутка распаўсюдзіліся на тэрыторыі ВКЛ, напярэдадні канчатковага фармавання Вялікага Ўсходу¹³. Масонскія павевы не абмінулі Гародню, якая ў другой палове 18 ст. была важным асяродкам палітычнага жыцця ВКЛ. Тут збіраліся сеймы, сваю працу праводзіў Літоўскі Трыбунал і Літоўская Асэзорыя. Таму абсолютна заслужана падарожнік Уільям Кокс назваў яе галоўным горадам Літвы¹⁴.

Пра гарадзенскіх масонаў канца 18 ст., як зрэшты пра большасць іншых ложаў ВКЛ, захаваліся надзвычай рэдкія звесткі. Малахоўскі-Лэмпіцкі тлумачыць гэта знікненнем архіваў ложаў гэтага часу¹⁵.

Першае ўпамінанне пра з’яўленне масонаў у Гародні адносіцца да 1779 г., калі сюды з мэтаю заснавання “loge de deputation” быў накіраваны суддзя Гурке з віленскай ложы “Добры Пастырь”¹⁶. Прывезд віленскага сябра наводзіць на думку пра тое, што ў фармаванні сеткі масонскіх ложаў галоўная роля належала ложкам вышэйшай інстанцыі. Таму, каб больш поўна асвятліць ход з’яў-

⁹ Добрянский С. Масонские ложи... С. 232.

¹⁰ Małachowski-Łempicki S. Wykaz polskich lóz... S. 117.

¹¹ Małachowski-Łempicki S. Wolnomularstwo polskie... S. 1; Chmielowski P. Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi // Biblioteka Dzieł Wyborowych. Warszawa, 1898. Nr 21. S. 21-26; Siewierski J. Dzieci wdowy czyli opowieści masońskie. Milanówek, 1992. S. 8, 12.

¹² Małachowski-Łempicki S. Wykaz polskich lóz... S. 117.

¹³ Добрянский С. Масонские ложи... С. 233.

¹⁴ Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców. Warszawa, 1963. T. 1. S. 681.

¹⁵ Małachowski-Łempicki S. Wolnomularstwo polskie... S. 1.

¹⁶ Małachowski-Łempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach... S. 167.

лennenя ложы “вольных муляроў” у Гародні, варта нагадаць пра характар арганізацыйнай структуры масонаў у Рэчы Паспалітай. Паводле масонскай канстытуцыі 1784 г. вялікапольскую, малапольскую і літоўскую правінцыі масонаў узначальвалі намеснікі Вялікага Майстра. У 1786 г. намеснікам літоўской правінцыі быў Людвік Гутакоўскі, майстар кафедры ў Гародні¹⁷. Кожная правінцыя мела правінцыйную ложу, якая карысталася правам заснавання сімвалічных ложаў (ці структураў ніжэйшай інстанцыі) і нагляду за ложамі ў сваёй правінцыі. У 1781 г. правы правінцыйной атрымала вялікая ложа “Дасканалая Лучнасць”¹⁸. У гэтым жа годзе была заснавана гарадзенская ложа “L'heréuse Delivrance”¹⁹. Малахоўскі-Лэмпіцкі інфармаваў, што першым майстрам ложы ў Гародні быў Людвік Гутакоўскі, а потым каралеўскі дарадчык Аўгуст Бэкю. Аднак вядома, што апошні нарадзіўся ў 1771 г., а ў 1787 г. скончыў Галоўную Літоўскую Школу. А таму ў 1784 г. ён не мог займацца пасаду майстра гарадзенскай ложы²⁰. Можна меркаваць, што на чале арганізацыі стаяў Ян Людвік Бэкю, вядомы дзеяч адміністрацыйнага апарата на Гарадніцы з асяроддзя падскарбія надворнага літоўскага Антонія Тызэнгаўза.

У невялікай ступені раскрыць гісторыю гарадзенскай ложы канца 18 ст. дазваляе адшуканы масонскі прывілей, датаваны чэрвенем 1781 г., які падае яе персанальны склад (Мал.1). Паводле зместу дакумента ложа “L'heréuse Delivrance” перадала паўнамоцтвы сваіго прадстаўніцтва перад вышэйпастаўленымі масонскімі інстанцыямі Антонію Гадэну, майстру кафедры віленскай ложы “Добры Пастыр”. Дакумент багата аздоблены масонскай сімволікай: калонамі, цыркулямі і г.д.

Склад гарадзенскай ложы ў нач. 80-х гадоў 18 ст.²¹

1. Жан Эмануэль Жильбер	майстар кафедры	батанік і прафесар медыцыны з
Ліёна, заснавальнік Медычнай
Акадэміі на Гарадніцы ²² .
2. Якуб Бэкю	майстар рытуалаў	кіраўнік працы гарадзенскіх мануфактур
і дырэктар мануфактурнага
кантару (бюро) (1780 г.), наглядаль-
нік мануфактур на Гарадніцы
(1780-1787 гг.) ²³ .
3. Ян Людвік Бэкю	скарbnік	бухгалтар мануфактурнага кантару
(1771 г.), дыспанент гандлёвага кан-

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Добрянский С. Масонские ложи... S. 234.

¹⁹ Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo polskie... S. 9.

²⁰ Ibidem; Polski Słownik Biograficzny (далей PSB). Kraków, 1935. T. 1. S. 392.

²¹ Аддзел Рукапісаў Цэнтральнай Бібліятэкі Акадэміі навук Летувы (далей АР ЦБАН Летувы). F 1-318.

²² Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. Londyn, 1970. T. 1. S. 383, 393.

²³ Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz ... Londyn, 1971. T. 2. S. 382; PSB. T. 1. S. 392-393.

4. Францішак Нарвайш прамоўца

тару на Гарадніцы (1776 г.), кантралёр Літоўскай Скарбовай Камісіі (1778 г.), дырэктар мытнай каморы ў Гарадні²⁴. былы езуіт, у 1769-1772 гг. кіраваў працамі па ачышчэнню рэчышча Нёмана, прафесар Віленскай Акадэміі, праводзіў астронамічныя доследы і меў стаць дырэктарам гарадзенскай астронамічнай абсерваторыі²⁵.

5. Фрыдэрык Шрайбэр сакратар

харунжы надворнай міліцыі Антонія Тызенгаўза²⁶.

6. Гэмбоўскі

майстар рытуалаў

7. Ян Гімель

першы дазорца

8. Й. Х. Мюнц (Müntz)

другі дазорца

9. Ян Віръён

захавальнік пячаткі

10. Кааль Готліб

купец з Эльблонга, каторы ў 1788 г. атрымаў гарадзенскае грамадзянства³⁰ бухгалтар гандлёвага кантару на Гарадніцы³¹.

11. Эфраім Готліб²⁹

ксёндз, прэфект гарадзенскай школы Эдукацыйнай Камісіі.

12. Хрысціян Эрнест Фэхнер

архітэктар, гарадзенскі гараднічы, з 1774 г. працаваў у Тызенгаўза³².

13. Ян Гадэфрой Вальтэр

уладальнік нерухомасці, касір гарадзенскай эканоміі³³.

14. [Тадэуш] Юрэвіч

адзін з кіраўнікоў фабрыкі золата на Гарадніцы.

15. Юзаф Сака

карапеўскі маёр³⁴.

16. Захары Бютнэр**17. Зігфрыд Шмідт****18. Людвік Вянзоўскі**

²⁴ Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz ... T. 2. S. 89, 342; PSB. T. 1. S. 393; Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі ў Менску (далей НГАБ у Менску) Ф. 1761, вол. 1, спр. 14, арк. 1232.

²⁵ Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz ... T. 1. S. 321, 408.

²⁶ Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz ... T. 1. S. 496.

²⁷ Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz ... T. 2. S. 98.

²⁸ Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz ... T. 1. S. 497.

²⁹ Пра “рахункавода мануфактурнага кантару” на Гарадніцы Хрысціяна Готліба і Ёгана Готліба (на пэўна свечніку) захаваліся згадкі ў гарадзенскіх гарадскіх книгах 80-х гадоў 18 ст.: НГАБ у Менску, Ф. 1761, вол. 1, спр. 13, арк. 412; спр. 14, арк. 214; гл. таксама: Spis mieszkańców Grodna z 1794 r. [w:] Grodno w XVIII w. Miasto i ludność. Białystok, 1997. S. 81.

³⁰ НГАБ у Менску. Ф. 1761, вол. 1, спр. 14, арк. 544.

³¹ Там жа. С. 352.

³² Там жа. С. 459; Łoza S. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954. S. 266.

³³ НГАБ у Менску. Ф. 1761, вол. 1, спр. 13, арк. 564; спр. 14, арк. 214; Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі ў Гарадні (далей НГАБ у Гарадні). Ф. 1, вол. 19, спр. 1469, арк. 2.

³⁴ Kościałkowski S. Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz ... T. 1. S. 247, 484.

Як бачым, майстрами кафедры гарадзенскай ложы ў 1781 г. быў добра вядомы доктар Жан Эмануэль Жыльбер, а да сябровой ложы належалі асобы, блізка звязаныя з Антоніем Тызенгаўзам, а таксама гарадзенскія мяшчане пераважна нямецкага паходжання.

Страна незалежнасці Рэчы Паспалітай прычынілася да закрыцця ложаў. Усе капіталы і масонскія архівы зніклі³⁵. Таму ўявіць сабе формы дзейнасці масонаў у 18 ст. даволі няпроста. Не выключана, што яны складаліся з традыцыйных дабрачынных ініцыятываў: падтрымкі адкрыцця шпіталяў, бязплатнага раздавання супа і супрацівіфекцыйных прыг驰пак. Гарадзенскія масоны не маглі абмінуць падобных чыннасцяў. Сябрамі ложы была тагачасная эліта з асяроддзя Антонія Тузенгаўза: дактары, архітэкторы, прамыслоўцы, вайскоўцы і гарадзенскія мяшчане. Менавіта дзякуючы некаторым з іх у другой палове 18 ст. узнікла і даволі дынамічна развівалася гарадзенскае прадмесце Гарадніца.

Л.Хас, пішучы пра дзейнасць масонаў у Гарадні, упамінае аб працах у 80-х гадах 18 ст. “нерэгулярнай ложы [...] св. Яна” (St. Jacques de la parfaite Egalite)³⁶. Інфармацыя гэтая падаецца даволі сумніўнай, таму што існаванне ложы, якая б не ўваходзіла ў склад структуры французскага Вялікага Ўсходу, пакуль што дакументальна не зацверджана.

Масонская ложа ў Гарадні ў 1817-1821 гг. Заснаванне.

Адраджэнне масонскага руху на землях былога ВКЛ распачалося на пачатку 19 ст. Заснаванне новых ложаў адбылося са згоды расейскага імператара Аляксандра I, які таксама быў масонам. Дадатковым фактам, які спрыяў вышэйзгаданаму працэсу, стала існаванне розных патрыятычных арганізацый, такіх як “Саюз Сяброў” у Варшаве, мэтай якога была рэстаўрацыя Рэчы Паспалітай у межах 1772 г., шубраўцаў ці Таварыства Філаматаў у Вільні³⁷.

У 1816 г. утварыліся ложы “Паходня Поўначы” у Менску і “Добры Пастыр” у Вільні, а ў 1817 г. началі сваю дзейнасць яшчэ тры ложы: “Вузел Лучнасці” у Наваградку, “Палемон” у Расенях і “Сябры Чалавечтва” у Гарадні³⁸.

Першыя крокі гарадзенскай ложы былі наступныя. 5 красавіка 1817 г. правінцыйная ложа “Дасканалая Лучнасць” выдала “дыплом” пра стварэнне ложы ў Гарадні³⁹. У наступным месяцы, а дакладней 20 мая, правінцыйная ложа атрымала ад гарадзенскіх “вольных муляроў” просьбу пра зацверджанне ложы. Зварот пачынаюць слова: “Мы, майстар, чыноўнікі і работнікі той ложы сведчым гэтым лістом, што WW\ вольныя муляры на Ўсходзе Гарадні сабраныя ў

³⁵ Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach... S. 53.

³⁶ Hass L. Wolnomularstwo... S. 53; Рябінін И. Польское масонство // Масонство. Москва, 1991. С. 234.

³⁷ Добрянский С. Очерки из истории масонства... С. 105.

³⁸ Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach... S. 33, 50, 54; Załęski S. O masonii w Polsce od roku 1742 ... S. 188.

³⁹ АР ЦБАН Летувы. F 75-265, арк. 87.

дастаратковай колькасці, звярнуліся да Нас з патрабаваннем, каб мы [...] выдалі Даўпламат законнай Канстытуцыі пра заснаванне новага храма на tym жа Ўсходзе пад назвой “Сябры Чалавецтва”⁴⁰.

Структура ложы

Галоўным ініцыятарам і стваральнікам ложы, а таксама яе першым майстрам, быў маршалак берасцейскага павету Калікст Межаеўскі⁴¹. Заснавальнікамі ложы сталі: палкоўнік былога літоўскага войска Ігнацы Ляхніцкі⁴², доктар Бернард Міхельсон, вядомы грамадскі дзеяч Ігнацы Эманіэль Ляхніцкі⁴³. Да ліку заснавальнікаў арганізацыі належалі: асэкар Гарадзенскага губернскага ўпраўлення Грыгоры Бялоцкі, сакратар Гарадзенскай шляхецкай палаты Міхал Вітаноўскі, дарадчык Віленскай скарбнай палаты Ануфры Крыдэль, капітан былога польскага войска Юзаф Бжазіна і гарадзенскі злотнік Філіп Майнे.

Унутраная структура гарадзенскай сімвалічнай ложы складалася з трох узроўняў: вучня, чалядніка і майстра. Акрамя таго існаваў падзел на дзеисных і ганаровых сяброў. Штогод 1 сакавіка адбываліся перавыбары на ўсе пасады. Крыніцы паведамляюць пра асабовы склад ложы “Сябры Чалавецтва” 1819 і 1821 гг. Функцыі кіраўнікоў былі наступныя:

- 1) *майстар кафедры* займаўся адміністрацыяй і фінансамі. Першым майстром ложы “Сябры Чалавецтва”, як вядома, быў Калікст Межаеўскі⁴⁴, а ў 1819 г. - гарадзенскі грамадзянскі губернтар Міхал Бутаўт Анджеіковіч (1812-1824 гг.)⁴⁵.
- 2) *намеснікам майстра* былі: рэгент Галоўнага гарадзенскага суда Вінцэнты Яноўскі (1819 г.) і прэзідэнт 2-га дэпартаменту гэтага ж суда Антоні Елец.
- 3) *дазорцы* дапамагалі майстру праводзіць “працы” ў ложы. Першым

⁴⁰ АР ЦБАН Летувы. РК 2-43 (F 5-43).

⁴¹ Калікст Межаеўскі – уладальнік шэрагу маёнткаў у Пружанскім і Берасцейскім паветах Гарадзенскай губерні. Памёр у красавіку 1854 г.; Maiachowski-Jempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach ... S. 53; НГАБ у Гародні. Ф. 1, вол. 28, спр. 713, арк. 1; Ф. 6, вол. 1, спр. 197, арк. 87.

⁴² Ігнацы Ляхніцкі – сябры каралеўскага Варшаўскага Сельскагаспадарчага Таварыства. Гл.: Malachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach ... S. 53; НГАБ у Гародні. Ф. 6, вол.1, спр. 162, арк. 13, 37; Lachnicki J.E. Statystyka gubernii Litewsko-Grodzieńskiej. Wilno, 1817. S. 1.

⁴³ Ляхніцкі І. Э. быў аўтарам “Statystyki gubernii Litewsko-Grodzieńskiej” (1817 г.), выдаўцам “Pamiętnika Magnetycznego” (Вільня, 1816-1818 гг.). Стой ініцыятарам накіравання геалагічнай партыі ў этах даследавання пакладаў каменны солі на Гарадзеншчыне, Віленшчыне і Беласточчыне ў 1824-1826 гг. Дзякуючы яго намаганням у Друскеніках былі знайдзены водныя крыніцы (1824 г.), белая крэйда ў Пышках пад Гародні, маргель, крэйда і белая глина ў Панямуні. У 1825 г. - міністар скарбу Расейскай імперыі звярнуўся да цэсарэвіча Канстанціна з просьбай узнагароджання Ляхніцкага орденам св. Уладзіміра IV класа ці св. Ганны III класа. Гл.: Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach... S. 53; Pamiętnik Magnetyczny Wileński. 1816. Nr 1. S. 6-8; Chmielowski P. Liberalizm i obskuryzm... S. 85-94, 152; НГАБ у Гародні. Ф. 6, вол. 1, спр. 111, арк. 19, 32-33.

⁴⁴ Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach ... S. 53.

⁴⁵ Орловскій Е. Гродненская старина. Ч. 1. Гродна, 1910. С. 235; НГАБ у Гародні. Ф. 6, вол. 1, спр. 9, арк. 5 ; Аддзел Рукапісаў Бібліятэкі Вільнюскага Універсітэту (далей АР БВУ), F 4 A 458, арк. 24 адв.

дазорцам у 1819 г. стаў Міхал Вітаноўскі, а потым дарадчык Гарадзенскай Скарбовай Палаты Вінцэнты Стычынскі (1821 г.). Другім дазорцам ў гэтых гадах быў выбраны прэзідэнт г. Гародні Казімір Крэйбіх⁴⁶.

4) у складзе ложы знаходзіўся *прамоўца*, у функцыі якога ўваходзіла архівізацыя матэрыялаў паседжанняў і авбяшчэнне расшэнняў па асабліва складаных спраўах. Гэтую пасаду займалі асэсар Галоўнага гарадзенскага суда Дамінік Вітаноўскі (1819 г.) і адвакат Бенэдыкт Паўлоўскі, бацька пісьменніцы Элізы Ажэшкі (1821 г.).

5) *падскарбі* кіраваў фінансамі. З захаваных крыніцаў вядома пра Рыгора Бялоцкага (1819 г.) і скарbnіка гарадзенскага Камітэту грамадскай апекі Юзафа Нелюбовіча (1821 г.).

6) суддзя рыхтаваў прысуды вінаватым братам. Яго функцыі выконвалі Антоні Елец (1819 г.) і Вінцэнты Яноўскі (1821 г.).

7) *ялмужнік* займаліся фінансамі, прызначанымі для ўбогіх, наведваў хворых сяброў ложы і размяркоўваў грошовую міастыню без абавязку фінансавай справаздачы. Ялмужнікам гарадзенскай ложы былі скарbnік гарадзенскага павета Ян Заха (1819 г.) і суддзя Рамуальд Данкевіч (1821 г.).

8) пасады *сакратара*, якія рэдагаваў рабочыя пратаколы, займалі Бенедэкт Паўлоўскі і пісар магістрата Гародні Антоні Жышкевіч (1819-1821 гг.).

9) *майстрамі рытуалаў*, якія кантролівалі рассаджванне братоў у ложы паводле іх ступеняў, былі падкаморы гарадзенскага павету Юзаф Эйсмант і Станіслаў Далінскі (1819-1821 гг.).

10) *сцюарт* дапамагаў ялмужніку ў правядзенні дабрачынных спраў і майстру рытуалаў падчас банкетаў. Першым сцюартам ў 1819 г. быў Філіп Майне, потым у 1821 г. Мікалай Робі (у 1819 г. ён з'яўляўся другім сцюартам). У 1821 г. другім сцюартам быў гарадзенскі мяшчанін Ян Міхаэліс⁴⁷.

11) асоба, якая захоўвала пячатку (захавальнік пячаткі).

12) *архівіст* вёў архіў і ўсялякія рээстры. Гэтую пасаду займалі сакратар Гарадзенскага губернскага праўлення Казімір Сядлецкі (1819 г.) і судовы рэгент Ян Нелюбовіч (1821 г.).

13) *будаўляны рахмістр* правяраў усе спісы (1819 г. - Антоні Жышкевіч, 1821 г. - палкоўнік былога польскага войска Ян Згурскі)⁴⁸.

⁴⁶ Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach... S. 53; АР БВУ. F 4 A 458, арк.24 V.

⁴⁷ Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach... S. 54; АР БВУ. F 4 A 458, арк. 28 адв. Сядрод згаданых прозвішчаў асаблівую ўвагу звяртае на сябе род Міхаэлісаў, які упамінаецца ў Гародні ўжо ў 16 ст. Юзаф Ядкоўскі знайшоў ў архівах Літоўскай Метрыкі звесткі пра будаўніка, які паходзіў з гэтага роду. У 19 ст. нашчадкамі сямейных традыцый быў Юзаф Міхаэліс, вядомы архітэктар Гарадзенскай губерні. У 1830 г. ён правёў паяндрэнную працы па направе будынку Дома Дабрачыннасці ў Гародні. Гл.: НГАБ у Гародні. Ф. 1, вол. 1, спр. 1342, арк. 249; Ф. 2, вол. 37, спр. 1037; Ф. 8, вол. 1, спр. 672; Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923. S. 82.

⁴⁸ Małachowski-Lempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach... S. 54; АР БВУ. F 4 A, 458 арк.24 адв.

Агульная колькасць сяброў ложы перавышала 150 чалавек⁴⁹. Раз у год складалася справаздача, якая высыпалася да сімвалічнай ложы. Ложа мела ўласны суд. Парушэнне масонскага статута каралася спагананнем з сяброў грашоў кары, якая папаўняла дабрачынную касу.

Гарадзенскія масоны праводзілі паседжанні ложы ў “гмаху масонскай ложы”, размешчанай ва ўсходній частцы Гародні. Пазней гэты будынак быў перададзены гарадскому Таварыству дабрачыннасці⁵⁰. Сустрэчы адбываліся таксама ў маёнтку мясцовага губернатара Анджэйковіча ў Бобры, пабудаваным у 1818 г. Паасобныя элементы двара (“святы вяз” з унутранай капліцай, лямус, які не функцыянуваў як гаспадарчы аб’ект) мелі выконваць месца рытуальных чыннасцяў⁵¹. Нешматлікія актавыя матэрыялы дазваляюць сцвярджаць, што Будаўнічыя Кнігі і іншыя дакументы складаліся па-польску і па-нямецку⁵².

Дзейнасць

У этычна-маральны кодэкс сяброў сімвалічных ложаў былі залічаныя наступныя якасці харктару: давер, шчырасць, міласэрнасць, паслухмяннасць, рахманасць, адвага і маўчанне. На кожным паседжанні шмат часу прысвячалася пытанню фінансавых выдаткаў на дабрачынныя мерапрыемствы. Таму з дзейнасцю масонаў можна звязваць некаторыя філантрапійныя акцыі пачатку 19 ст., звяртаючы асаблівую ўвагу на асобу гарадзенскага губернатара Міхала Бутаўта-Анджэйковіча і іншых актыўных вольнамуляроў.

Масоны напэўна прычыніліся да заснавання ў Гародні 12 снежня 1820 г. Таварыства дабрачыннасці. Гарадзенскі грамадзянскі губернатар Міхал Анджэйковіч, які, як вядома, быў майстрам ложы “Сябры Чалавецтва”, загадаў размісціць Таварыства ў будынку былога шпіталя св. Духа на Дамініканскай (даўній Віленскай) вуліцы⁵³. У 1824 г. у адпаведнасці з распараджэннем Анджэйковіча быў складзены праект перабудовы часткова знішчанага шпітальна-га будынку, прызначанага пад Дом дабрачыннасці. Напярэдадні рамонтных работ архітэктар Юзаф Міхаліс павінен быў праверыць тэхнічны стан гмаху⁵⁴.

Гарадзенскія масоны ахвяравалі і збіралі дабрачынныя фундушы. У 1820 г. Анджэйковіч ахвяраваў на часопіс “Dzieje Dobroczynności” 100 рублёў. Фінан-

⁴⁹ Załęski Z. O masonii w Polsce od roku 1738... S. 204-210; Małachowski-Lempicki S. Wykaz... S. 112-430; АР БВУ. F 4 A, 458, арк.24 V-28 адв.

⁵⁰ Летувіскі Дзяржаўны Гістарычны Архіў (далей ЛДГА). Ф. 1135, вол. 12, спр. 283.

⁵¹ Maroszek J. Bobra Wielka. Dzieje dworu i parku // Rocznik Białostocki. 1991. S. 285.

⁵² АР ЦБАН Летувы. F 75-134, nr 9-11.

⁵³ Dzieje Dobroczynności. Wilno, 1820. Nr 1. S. 37; Шпіталь св. Духа быў заснаваны ў сярэдзіне 16 ст. каралевай Бонай. Нягледзячы на тое, што ў другой палове 18 ст. будынак знаходзіўся ў пашкоджальным стане, асяродак працягваў сваю працу. На пачатку 19 ст. у ім пасяліліся марыяўкі, якія падтрымлівалі даўнія дабрачынныя традыцыі.

⁵⁴ НГАБ у Гародні. Ф.1, вол.1, спр.1342, арк. 249; Ф. 259, вол. 2, спр. 32, арк. 6; Квітніцкая Е. Особенности средневековых храмов Белоруссии // Архитектурное наследство. Москва, 1975. № 23. С. 80.

савую падтрымку гэтаму выдавецтву аказалі таксама такія вядомыя гарадзенскія масоны як Ігнацы Ляхніцкі і Юзаф Бжазіна. У 1818 г. прэзідэнт Гародні Казімір Крэйбіх для тых жа мэтаў сабраў даволі значную суму 509,2 злотых і 130 рублёў асігнацыямі. Здаралася, што масоны былі пасярэднікамі ў справе выдаткавання фінансавых сродкаў на дабрачынныя мерапрыемствы. Такім чынам, былі выдаткаваныя 200 рублёў асігнацыямі, прысланыя жыхаркай Гародні Хацішэўскай на імя гарадзенскага пракурора Юзафа Гарыгляда⁵⁵.

Масоны прымалі ўдзел у працы кіраўнічага органа гарадзенскага Таварыства дабрачыннасці. У 1820 г. сярод 13 выпущаных кандыдатаў на кіруючыя пасады 6 належалі да ложы “Сябры чалавечтва”. На пасаду прэзідэнта таварыства кандыдатуру высунуў губернатар Анджэйковіч, сяброў – чыноўнікі губернскіх установаў Юзаф Гарыгляд, Антоні Елец, Дамінік і Міхал Вітаноўскія і Казімір Крэйбіх⁵⁶.

У дабрачынных акцыях прымалі ўдзел не толькі самыя вольныя муляры, але таксама і іх родныя. Тагачасная прэса інфармуе пра дабрачынны канцэрт 11-гадовай дачкі губернатора Анджэйковіча Меланіі, які адбыўся ў доме яе бацькі. Меланія “...у час цяперашняга карнавала і шляхецкіх выбараў дала фартэпіянны канцэрт, з прымеркаваннем даходу на гарадзенскі дом дабрачыннасці...”⁵⁷. Пасля канцэрту было сабрана 57 чырвоных злотых, 232 рублёў і 10 капеек серабром, 195 рублёў асігнацыямі.

Адносіны гарадзенскіх масонаў да рэформы Якуба Шымкевіча.

Крызіс і закрыццё ложаў.

У 1816 г. Вялікі Ўсход працаўваў над рэформай канстытуцыі 1784 г. Аднак разнастайныя падыходы і меркаванні прычыніліся да таго, што рэформа расцягнулася на чатыры гады. Асабліва гэта тычылася літоўскай правінцыі. Рэфарматараў тут узнічальваў Якуб Шымкевіч, які прадставіў салідную праграму пераўтварэння ложаў ў навукова-філантрапійныя таварысты⁵⁸. Становішча масонскіх структураў значна ўскладнілася. 16 сакавіка 1818 г. на паседжанні віленскай ложы “Руплівы Літвін” Шымкевіч паведаміў прысутным пра тое, што літоўская правінцыя налічвае 10 ложаў (дакладна іх было 12), а колькасць сябраў дасягае лічбы 700. Шымкевіч пропанаваў радыкальным чынам змяніць механізмы функцыянавання масонскай арганізацыі. Згодна яго меркаванню, канспірацыя ўскладняе далейшае існаванне і прыносіць празмерную шкоду масонству, якое не можа разлічваць на патрымку як народу, так і ўраду. Таму

⁵⁵ Dzieje Dobroczynności. Wilno, 1820. Nr 1. S. 37; НГАБ у Гародні. Ф. 6, вол. 1, спр. 198.

⁵⁶ Dzieje Dobroczynności. Wilno, 1820. Nr 1. S. 39.

⁵⁷ Dzieje Dobroczynności. 1821. Nr 15. S. 307-308.

⁵⁸ Siewierski J. Dzieci... S. 35.

Шымкевіч прапанаваў аздаравіць адносіны ў масонскім асяроддзі наступнымі крокамі: правядзеннем падзелу масонаў на незалежныя таварыстыбы без абавязковых сяброўскіх складак, выдаткаванне якіх у масонаў не кантраблявалася. Ложы павінны функцыянуваць легальна, а кожная з іх будзе мець асобны статус і самастойна праводзіць грамадскую дзеянасць, якая падлягае справаздачы. Трэба дазволіць братам з іншых ложаў прымаць удзел у паседжаннях кожнай ложы, але толькі ў якасці гасцей⁵⁹.

Майстар гарадзенскай ложы “Сябры чалавечства” Міхал Анджэйковіч ацаніў праект Шымкевіча як малазначны і пазбаўлены магчымасці ажыццяўлення. На яго думку, старая арганізацыйная структура павінна застацца нязменнай. Для ўзмацнення сваіх пазіцый праціўнікі Шымкевіча 23 сакавіка 1818 г. стварылі раду, на паседжанні якой былі выпрацаваныя накірункі далейших дзеянняў і складзены ліст Анджэйковіча антырэфарматарскага зместу. Канстытуцыя, ухваленая 31 сакавіка 1820 г., у значнай ступені супярэчыла ідэям Шымкевіча. Па ёй ўводзілася цэнтралізацыя ў выглядзе сэмптывірата на чале з Вялікім Майстром. Правы правінцыйных і сімвалічных ложаў абмяжоўваліся. Аднак 21 сімвалічная ложа, у тым ліку і гарадзенская, не прынялі канстытуцыі⁶⁰.

Хвала паширанага масонскага руху выклікала занепакоеннасць расейскага імператара Аляксандра I, і ягоным указам ад 1 жніўня 1821 г. ложы былі зачынены⁶¹. 30 лістапада гэтага ж года віленскі генерал-губернатар Андрэй Рымскі-Корсакаў выдаў падобнае распараджэнне ў падначаленых яму губерніях. 25 верасня 1822 г. Найвышэйшы сход масонаў у Варшаве атрымаў ад князя-намесніка ліст з наступнымі словамі: “...тайныя сходы могуць узбуджаць падазронасць нават тады, калі яны маюць на мэце найлепшыя намеры. Па гэтай прычыне прапаноўваем Найвышэйшаму сходу франкмасонаў у Польшчы і загадваем усім прытрымаць работы ва ўсіх іншых ложах на неакрэслены час...”⁶². 28 верасня таго ж года Найвышэйшы сход на сваім паседжанні пастановіў скаваць у бяспечным месцы свае архіви і рэгаліі. Адказнымі за выкананне пастановы былі прызначаныя Станіслаў Класоўскі, Фрыдрых Пласт і Карл Гофман.

⁵⁹ Добрянский С. Масонские ложи... С. 237; ён жа. Очерки... С. 117-120; “Traktat Jakuba Szymkiewicza o znaczeniu towarzystwa wolnomularzy i obowiązkach członków tego towarzystwa” сведчыў пра супярэчнасці паміж намерамі рэфарматарскага крыла і Вялікім Усходам: “Dopraszamy się reformy dla tego ażeby było zniesione wyznanie tajemnictwa wolnomularskiego [...] Cele wolnomularstwa w oświeceniu dobroczynności poczytujemy za bardzo chwalebne i świetne, zatem chcemy zostać w dążeniu do tychże celów przez związek wolnomularski beztajemni-czy. Gdy zaś takowa reforma wymaga odmiany ustaw przeto w tym celu życzymy aby wolno było každemu podawać projektu i uwagi podług wewnętrznego najszczerszego przekonania [...] bo za najpierwszy sobie obowiązek cudze przekonanie szanować i nie gniewać się, że kto inszy czuje, pojmije i myśl...”: АР ЦБАН Летувы. F 17/237/2, арк.4, 41.

⁶⁰ АР ЦБАН Летувы. BF 9-3112, арк.11 адв-12.

⁶¹ Добрянский С. Масонские ложи... С. 253.

⁶² НГАБ у Гародні. Ф. 1, вол. 1, спр. 2860, арк. 1, 4, 5.

5 верасня 1822 г. гарадзенскі губернатор Анджэйковіч атрымаў распараджэнне пра закрыццё ложаў у губерні. Згодна лісту кіраўніка Міністэрства ўнутраных справаў графа Качубея загадвалася “закрыць усе ложы і іншыя тайныя таварысты, а іх заснаванне адгэтуль не дазваляць [...] абвясціць пра гэта ўсім сябрам таварыстваў і аваязапць іх да падпісання авяцяння не прымаць удзелу ў іншых таварыствах вольных муляроў”. Чыноунікі дзяржустанаваў былі змушаныя падпісаць аваязацельсты наступнага зместу: “Я, ніжэйпадпісаны, будучы сябрам таварыства былога масонскай ложы, называнай NN, гэтым авяшчаю: што ад гэтага часу ні ў якім выпадку не буду сябрам ні масонскіх, ні якіх-небудзь тайных таварыстваў, арганізаваных з якімі-небудзь высакароднымі намерамі”⁶³. Падобныя аваязацельсты ў Гародні склалі каля 30 чыноунікаў.

З ліста тайнага саветніка Навасільцева да губернатара Анджэйковіча, датаванага 24 мая 1823 г. вынікае, што нягледзячы на шматлікія забароны масонскія ложы працягвалі свае працы яшчэ ў 1823 г. У тым жа месяцы, на масонаў абрыйнуўся апошні ўдар. 25 мая ў Вільні былі спаленыя масонскія дэкарацыі і абрарадавыя прадметы (зоркі, чарапы, падсвечнікі). 29 мая презідэнт Гародні Казімір Крэйбіх атрымаў аналагічнае распараджэнне і рэшткі атрыбутаў масонскіх арганізацый таксама былі спаленыя. Архіўныя дакументы вольных муляроў напаткаў той жа лёс, што і архівы ў 18 ст.⁶⁴

Закрыццю ложаў паспрыяла існуючая розніца поглядаў у асяроддзі масонскіх структураў. Аднак, як падаецца, існавалі больш важныя прычыны іх ліквідацыі. Пропановы Шымкевіча па легалізацыі працы ложаў узбуджалі абрүнтаваную боязь часткі масонаў. Яны непакоіліся выяўлення сваіх поглядаў і дзеянняў, якія б выглядалі ў вачах расейскіх ўладаў даволі падазронымі, напрыклад, ліквідацыя прыгонніцтва ці аднаўлення незалежнасці Рэчы Паспалітай. Не выключана, што гарадзенскія масоны на чале з Анджэйковічам разумелі, што легальныя ўмовы дзеянасці ложаў нават пад прыкрыццём навукова-дабрачынных працаў маглі прывесці да іх поўнага кантролю з боку царскай адміністрацыі. Гэта пацягнула б за сабой раскрыццё пагаемных палітычных намераў масонаў. Можна меркаваць, што пропановы Шымкевіча былі адкінутыя менавіта па гэтай прычине.

Метады ажыццяўлення масонскіх планаў у асяроддзі розных ложаў істотна адрозніваліся. Гарадзенскія масоны схіляліся да эвалюцыйнага вырашэння важных сацыяльных пастулатаў. Так, палкоунік Ігнацы Ляхніцкі ў сваёй кнізе *“Biografia włościanina nad brzegami Niemna powyżej Łosośnej mieszkającego”* ў пытанні ліквідацыі падданства сялянаў ускладаў надзею на расейскага імператара. У сваіх разважаннях Ляхніцкі кіраваўся дэкэрэ-

⁶³ Там жа. арк. 7, 15, 17, 18, 20, 21, 25, 26, 34, 37, 38.

⁶⁴ Там жа. арк. 67-68, 71, 94; Добринский С. Масонские ложи... С. 26-27; Рябинин И. Польское ... С. 244. Паасобнія выпіскі актаў гарадзенскай ложы “Сябры чалавецтва” захоўваюцца ў фондах Аддзела рукапісаў ЦБАН Летувы. F 75-134, nr 9-11.

тамі саксонскага караля і вялікага князя варшаўскага 21 снежня 1807 г. пра вызваленне польскіх сялянаў⁶⁵. Аднак пецярбургскі двор холадна ўспрыняў ініцыятыву Ляхніцкага, якога залагодзілі “ў форме кампенсацыі” ўзнагародай за ўзорнае кіраванне ўласнай гаспадаркай.

Калікт Межаўскі, першы майстар ложы “Сябры Чалавецтва”, як, зрэшты, і некаторыя іншыя масоны, меў падобныя памяркоўныя, стрыманыя погляды. Ён не падтрымліваў радыкальных метадаў дасягнення палітычных мэтаў. Найлепей даводзіць гэта ягоныя пасіўныя адносіны да паўстання 1830-1831 гг. З 1816 г. Межаўскі жыў у Варшаве, дзе даведаўся пра пачатак паўстання. Да яго, аднак, не далучыўся, ад'ехаўшы ў Кракаў⁶⁶.

Пагадзіўшыся з фактам падзелаў краіны, масоны спадзяваліся на іншыя формы дзяржаўнага ладу, напрыклад, аўтаномны статус былых земляў ВКЛ у складзе Расейскай імперыі. Гэтым можна патлумачыць удзел у напалеонаўскай кампаніі на расейскім баку некаторых сяброў будучай ложы “Сябры чалавецтва”: Грыгорыя Бялоцкага, Людгарда Бухавецкага і Казіміра Сядлецкага.

Масонскі рух аказаў значны ўплыў на студэнцкую моладзь. Вядома, напрыклад, што філамат Тамаш Зан быў сябрам віленскай ложы “Школа Сакраты”, на паседжаннях якой дэкламаваў вершы⁶⁷. Блізкія контакты з філаматамі падтрымліваў таксама Ігнацы Ляхніцкі⁶⁸.

Такімі былі заключныя, хаця не да канца спазнаныя, старонкі гарадзенскага масонства першай паловы 19 ст. Аднак, згодна меркаванню выдатнага знаўцы масонскай гісторыі Людвіка Хаса, нават пасля афіцыйнага закрыцця некаторыя ложы працягвалі сваю дзейнасць нелегальна. Да іх Хас зацічвае канстытуцыйную ложу “Сябры Чалавецтва”⁶⁹. Ягоны пункт погляду знаходзіць пэўнае, хаця і даволі хісткае, аргументаванне. Даводзіць гэта цікавы факт гісторыі горада канца 30-х гадоў 19 ст. У лістападзе 1838 г. Пётр Сіманоўскі, актыўны калісці сябра масонскага руху, парыў вучню 7 класа гарадзенскай гімназіі Карлу Бернарду, далучыцца да ложы. Праўда, гімназіяльныя ўлады так і не даказалі спробу (калі, на самой справе яна мела месца) завербаваць Бернарда. Галоўным доказам віны падавалася кніга, якую Бернард атрымаў ад старога масона. Аказалася, праўда, што яна была толькі зборнікам одаў і песняў на французскай мове, якія ўсхвалялі “вольных мульяроў”⁷⁰.

⁶⁵ Lachnicki I. Biografia włościanina nad brzegami Niemna powyżej Łosośnej mieszkającego. Warszawa, 1815. S. 4, 135.

⁶⁶ НГАБ у Гродні. Ф. 4, вол. 1, спр. 87, арк. 6, 7.

⁶⁷ Małachowski-Łempicki S. Wolnomularstwo na ziemiach... S. 44, 187.

⁶⁸ Korespondencja filomatów (1817-1823). Warszawa, 1989. S. 359, 447.

⁶⁹ Hass L. Wolnomularstwo... S. 318.

⁷⁰ Летувіскі Дзяржаўны Гістарычны Архіў. Ф. 567, вол. 2, спр. 4462, арк. 1, 2, 8.

Малюнак 1. Масонскі прывілей, датаваны чэрвенем 1781 г.

Малюнак 2. Дом масонаў XVIII ст. (здымак Васіля Абчынца)

СПІС УДЗЕЛЬНІКАЎ ГАРАДЗЕНСКАЙ ЛОЖЫ “СЯБРЫ ЧАЛАВЕЦТВА”*

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
1. Адамовіч Якуб	выв[адовы] дэп[утат] Гарадзенскага павету.	2
2. Адынец Геранім	жыхар Слуцкага павету.	
3. Алізар Нарцыз	вучыўся ў Крамянецкай гімназіі, у Віленскім універсітэце, афіцэр Напалеонаўскай армії, сакратар-кашталян Польскага каралеўства. 1831 г. - старшыня Грамадзянска-вайсковой рады Валынскай губерні, дзеяч арыстакратычнага асяроддзя Вялікай Эміграцыі. Публіцыст, сябра Віленскага тапаграфічнага таварыства, Таварыства капіталаў падтрымкі “Dziennika Wileńskiego”. 1843 г. - узнічальваю Манархічнае Таварыства “Трэцяга Мая”.	† (нябожчык)

* НГАБ у Гародні. Ф. 1, вол. 1, akt 95 k. 1; вол. 2, akt 246, k. 104, akt 271, k. 1; Ф. 2, вол. 3, akt 152, k. 1, 2, 8, 10, 13, 22, 26, 27, 31, 34-37, 39, 40, 46, 49, 51-53, 58-60, 67, 68, 73, 74, 78, 79, 83, 84, akt 1309, арк. 1, 3, вол.4, akt 247, k. 47, вол. 37, akt 30, k. 1,2, 4, akt 176, k. 1, 2, 4, akt 1820, k. 63, 77, 95, 100, 111, 125, 127, 159, 161, 166, 176, 180, 203-205, akt 1822, k. 1, 2, 6, akt 1256, k. 1, 6, akt 1399, k. 1-4, akt 1841, k. 1, akt 1700, k. 6-8, akt 1839, k. 5-7, akt 1850, k. 1, akt 1854, k. 67-68, akt 1857, k. 20, 23, 38-39, akt 1861, k. 1-4, akt 1971, k. 218; Ф. 6, вол. 1, akt 406; Ф. 9 вол. 7, akt 86, k. 39, 81, 455-456; Ф. 92, вол.1, akt 258, k. 99; Ф. 1144, вол. 2, akt 2, k. 7, 16, 29, 31, 36, 76, вол. 3, akt 34, k. 15, 20, 21, 23, 37; Ф. 1168, вол. 1, akt 3, k. 136; НГАБ у Менску. Ф. 1761, вол. 1, akt 14, k. 1004; akt 15, k. 434, 436, 438; AP БВУ. F 4 A 458, k. 24-28; Encyklopedia powszechna. Warszawa, 1862. T. 10. S. 741-743; 1864. T. 16. S. 600-601; 1865. T. 19. S. 878; Słownik artystów polskich. Warszawa, 1975. T. 2. S. 377; PSB. Kraków, 1936; T. 2. S. 192-193; Kraków, 1939. T. 5. S. 193-195; Wrocław, 1954. T. 8. S. 59-60; Wrocław, 1976. T. 21. S. 729-730; Wrocław, 1978. T. 23. S. 819-822; Wrocław, 1981. T. 26. S. 679-682; Wrocław, 1984-1985. T. 28. S. 159-170; Wrocław, 1988. T. 31. S. 652-653; Wrocław, 1989. T. 32. S. 457-464; Wrocław, 1992. T. 34. S. 95-96, 106-107; Chmielowski P. Liberalizm i obskurnantyzm na Litwie i Rusi // Biblioteka dzieł wyborowych. Warszawa, 1898. Nr 21. S. 85-94, 98, 107, 152; Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803-1832. Lublin, 1991. T. 1. S. 77, 92, 101, 104, 121, 148, 157, 195, 256, 264, 308; Lublin, 1991. T. 2. S. 67, 418, 419; Załęski S. O masonii w Polsce od roku 1738 do 1822. Wyd. 2. Kraków, 1908. Cz. 1. S. 204-210; Małachowski-Lempicki S. Wykaz polskich lóž oraz ich członków w latach 1738-1821 [y:] Archiwum Komisji Historycznej. Kraków, 1930. T. II. S. 112-430; Sidorowicz-Czerniewska K. Sprawa emisariusza Michała Wołłowicza z r. 1833. Grodno, 1934. S. 92; Дробов Л. Живопись Белоруссии XIX -начала XX вв. Минск, 1974.

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
4. Аляшкевіч Юзаф	мастак, вучыўся ў Смуглевіча ў Вільні, у Дрэздэне і Парыжы. 1811 г. - сябра Імператарскай Акадэміі Мастацтва аўтар партрэтаў А.Чартарыскага, А.Міцкевіча, Л.Сапегі і Г.Жавускага.	33
5. Анджэйковіч Фелікс	1805 г. - маршалак Кобрынскага павету. 1817 г. - суддзя апеляцыйна-межавага суда Кобрынскага павету, маршалак кобрынскі. 1821 г. - старшыня апеляцыйна-межавага суда Гарадзенскай губерні. 1824 г. - займаў тую ж пасаду.	31
6. Анджэйковіч Ян	1819 г. - флігель-ад'ютант Яго Імператарскай Мосці, палкоўнік расейскай гвардыі, генерал-маёр расейскіх войскаў.	5
7. Анджэйковіч Міхал Бутаўт	1794 г. - удзел у кампанії, маёў кавалеры, “прысутнічаў” падчас захопу Прагі і Вільні. 1813 г. - гарадзенскі віце-губернатар. 1815, 1817, 1819 гг. - выконваючы абавязкі гарадзенскага губернатора. 1819 г. - гарадзенскі губернатар. 1824 г. - валынскі губернатар. З 30-х гадоў жыў у Пецярбурзе. Майстар кафедры ложы.	5
8. Багурскі Пётр	касцюшкавскі афіцэр, паручнік польскіх войскаў. 1805-1808 гг. - прысяжны 2-га дэпартаменту гарадзенскага галоўнага суда, апеляцыйны суддзя Кобрынскага павету. 1812 г. - удзел у кампаніі на баку Напалеона, радца кобрынскай падпрэфектуры.	33
9. Бжэзіна Юзаф	капітан былога польскага войска, заснавальнік ложы.	3
10. Блахаеўскі Банавентура	генеральны зборшчык Польскага каралеўства прадстаўнік гарадзенскай ложы у Польскім нацыянальным W.: W.:	†
11. Бліоре Карл Артур	служачы ложы.	3
12. Блоцкі Станіслаў	1814 г. - межавы суддзя Кобрынскага павету.	1
13. Брадоўскі Антоні	1798 г. - чыноўнік скарбавай палаты Лідск. павету. 1800 г. - бухгалтар скарбавай палаты Гарадзенскага павету. 1807 г. - скарбнік Ваўкавыскага павету. 1817 г. - страпчы (судовы абаронца) Ваўкавыскага павету.	2

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
14. Бухавецкі Людгард	1811 г. - юнкер 2-ой запасной брыгады артилерии. 1812 г. - харунжы расейскіх войскай. 1813 г. - падпаручнік, удзел у кампаніі ў Сілезіі, у Саксоніі і Францыі. 1816 г. - паручнік. 1818 г. - кандыдыт на пасаду прысяжнага гарадзенскага галоўнага суда, асэспэр гэтага ж суда.	5
15. Бучынскі Ян	сакратар Сенату.	5
16. Быкоўскі Канстанцін	харунжы Ковельскага павету.	5
17. Быстыры Каспар	музыкант.	2
18. Бялоцкі Грыгоры	1795 г. - пісар валынскага губернскага упраўлення. 1802 г. - рэгістратар гарадзенскай скарабавай палаты і перакладчык гарадзенскага галоўнага суда. 1816 г. - сакратар гарадзенскага губернскага упраўлення. 1823-1824 гг. - радца віленскага губернскага упраўлення.	4
19. Вайніловіч Фларыян	генерал былых польскіх войскай.	5
20. Вайніловіч Юзаф	1805 г. - харунжы Наваградскага павету. 1814 г. - маршалак Наваградскага павету.	4
21. Валовіч Яхім	дзяржрадца. 1816 г. - маршалак Беластоцкай вобласці, кіраўнік Беластоцкай вобласці.	3
22. Валовіч Ян	былы капітан польскіх войскай.	1
23. Вальтэр Багуміл	1811 г. - суддзя ваўкавыскага межавага суда. 1817 г. - прэзідэнт ваўкавыскага межавага суда. прэзідэнт ваўкавыскага гродскага суда.	1
24. Вейсанхоф Францішак	вількамірскі падкаморы, маршалак Вількамірскага павету.	3
25. Верашчака Юзаф	1814 г. - депутат шляхты на губернскіх выбарах [гарадзенскіх]. 1817 г. - харунжы Наваградскага павету.	3
26. Відацкі Якуб	1809 г. - дазорца вісковых складаў (Гарадзенская губерня). 1813 г. - прысяжны кобрынскага ніжняга земскага суда. 1818 г. - кобрынскі земскі іспраўнік. 1837 г. - прысяжны кобрынскага павятовага суда. 1840 г. - кобрынскі павятовы суддзя.	1
27. Вірыён Ян	1813 г. - сябра камісіі секвестраваных маёнткаў. 1814 г. - старшыня гарадзенскага гродскага суда. 1817 г. - старшыня гарадзенскагамежава-апеляцый- нага суда, гарадзенскі падкаморы.	3

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
28. Вітаноўскі Дамінік	1808 г. - канцылярыст крамянецкай камісіі па пытаннях школьніх фундушаў Валынскай, Падольскай і Кіеўскай губерняў. 1811 г. - памочнік ст. настаўніка літаратуры Валынскай гімназіі. 1813 г. - настаўнік лаціны і польскай мовы Луцкай павятовай школы. 1815 г. - сакратар маршалка [гарадзенскай] вывадовай дэпутацый. 1818 г. - архівіст па пытаннях шляхецкіх сходаў і вывадовых дэпутацый, прысяжны гарадзенскага галоўнага суда. 1820 г. - страпчы па скарбовых пытаннях Гарадзенскай губерні.	4
29. Вітаноўскі Міхал	сакратар шляхецкай палаты Гарадзенскай губерні. 1812 г. - генеральны сакратар французскай адміністрацыі Гарадзенскага павету, намеснік майстра ложы.	4
30. Галіцкі Рожыш Якуб	1797 г. - "люстратар харчавання, дэпутат па пытан- ніях геаграфічнага апісання". 1808 г. - межавы, земскі дэкрэтавы і актавы рэгент Лідскага павету. 12. 1812 г. - на працягу тыдня в. а. лідскага маршалка на падставе ліста генерала Ажароўскага. 1815 г. - лідскі земскі пісар.	2
31. Гарабурда Адам	старшыня слуцкага земскага суда	4
32. Гарыгляд Юзаф	1804 г. - чыноўнік канцылярыі Сената (перапісчык, канцылярыст, памочнік метрыканта). 1806 г. - вучоба - Віленская Юрдычная Школа. 1810 г. - перакладчык Статуту ВКЛ на расейскую мову. 1817 г. - пракурор Гарадзенскай губерні.	3
33. Гарэцкі Юзаф	Капітан былога польскага гвардіі.	†
34. Герс Аляксандр	1819 г. - паручнік расейскіх войскаў падпалкоўнік расейскіх войскаў.	3
35. Гетиш (Hetsch) Францішак		
36. Главацкі Юзаф	мастак, літограф, дэкаратор Менскага, Варшаўскага і Віленскага тэатраў, аўтар выяў св. Пятра і св. Паўла ў віленскім кафедральным касцёле, дэкаратор палаца Паша ў Варшаве.	3
37. Глашка Юліян	да 1821 г. - гарадзенскі земскі суддзя.	3

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
38. Глінскі Аўгустын	1782 г. - чыноўнік канцылярыі маршалкоўскай юрызыдкцыі. 1791 г. - сакратар Камісіі Паліцыі Абодвух Народаў. 1793 г. - генеральны сакратар Кароннай Камісіі. 1794 г. - асэспар Паліцыі Часовай Рады, сакратар Аддзелу Бяспекі Найвышэйшай Нацыянальнай Рады. 1807 г. - чыноўнік Паліцыі ў перыяд Варшаўскага каралеўства, кіраўнік міністэрства паліцыі. 1812 г. - член урадавай Дырэкцыі Нацыянальнага Тэатру. 1818 г. - рэферэндарый. 1823 г. - дзяржаветнік. Перакладчык 14 тэатральных твораў.	†
39. Гофман Карл	генеральны кантралёр манетнага двара, грамадзянін Польскага каралеўства.	†
40. Гродэк Эрнест Годфрыд	1804 г. - прафесар і бібліятэкар Віленскага універсі- тэту, выкладчык лацінскай і грэцкай моў. Сябра Каралеўскага таварыства ў Гетынгдзе, майстар ложы “Zum Guten Hirten” .	†
41. Грыгаровіч Карл б.	паручнік польскіх войскаў.	1
42. Губарэвіч Станіслаў	1810 г. - чыноўнік канцылярыі гарадзенскага галоўнага суда. 1814 г. межавы суддзя Лідскага павету. 1823 г. - дэлегат у межавы суд Гарадзенскай губерні. 1829 г. - асэспар 1-га дэпартаменту гал. межавога суда.	3
43. Даўжанскі Вінцэнты	сакратар галоўнага віленскага Суда.	6
44. Далянскі Станіслаў	чыноўнік гарадзенскай скарбовай палаты. майстар абрадаў ложы.	3
45. Дамбровіцкі Міхал	1814 г. - гарадзенскі горадскі суддзя.	2
46. Дамбровіцкі Хрыз.	слуцкі межавы суддзя.	†
47. Данкевіч Рамуальд	1815 г. - сакратар апеляцыйна-межавога суда Гарадзенскай губерні. 1817 г. - пісар гарадзенскага горадскага суда. 1821 г. - межавы суддзя [Гарадзенскага павету], межавы суддзя Гарадзенскай губерні. Ялмужнік ложы	3
48. Даўнаровіч Казімір	маршалак Сакольскага павету	3
49. Дзежыц Ян	суддзя ваўкаўскага горадскага суда	2

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
50. Дзяконскі Юзаф	прэзідэнт ваўкаўскага гродскага суда (яшчэ ў 1819 г.).	3
51. Длускі Міхал	віленскі пралат і архідыякан. 1795 г. - дэпутат духоўнага tryбуналу ў Гарадні. 1797 г. сябра Літоўскай Адукацыйнай Камісіі. 1801 г. - доктар тэалогіі, сябра масоніі на працягу 37 гадоў, майстар ложаў “Дасканалая Еднасць” і “Шкода Сакрата”	† (1819)
52. Дмахоўскі Міхал	судовы пісар Адукацыйнай Камісіі.	3 (1819)
53. Елец Адам	да 1821 г. - межавы суддзя Гарадзенскай губерні.	3
54. Елец Антоні	1794 г. - прысяжны надворнага літоўскага суда. 1801 г. - рэгент галоўнага літоўскага суда. 1805 г. - судовы чыноўнік у Гарадні. 1812 г. - земскі ісправнік (камісар) Лідскага павету. 1818 г. - старшыня 2-на дэпартамента галоўнага межавога суда. 11. 1818 г. - в. а. гарадзенскага губернатара, намеснік майстара і суддзя ложы.	4
55. Ельскі Плацыд	дэп. Ваўкаўскага павету.	1
56. Ельскі Юзаф	1816 г. - ваўкаўскі земскі спраўнік.	2
57. Жукоўскі Шымон	прафесар Віленскага ўніверсітэту.	3
58. Жышкевіч Антоні	пісар гарадзенскага магістрату, сакратар і будаўнічы рахмістр ложы.	3
59. Жэвускі Адам	польскі пасол у Парыжы. 1804 г. - сябра Варшаўскага Таварыства Сяброў Навук. 1809-1812 г. - маршалак Кіеўскай губерні, сенатар. 1818-1819 г. - майстар ложы “Белы Арол на Ўсходзе Пецярбурга”. 1819-1820 г. - вялікі майстар ложы “Астрэа” камер-юнкер Імператарскага двара	†
60. Жэвускі Генрых	1841-1844 г. - жытомірскі маршалак. 1858 г. - правадзейны дзяржрадца, публіцыст і пісьменнік.	5
61. Завадскі Юзаф	Віленскі кнігар і друкар.	3
62. Загурскі Ян	б. палкоўнік польскіх войскаў.	3
63. Задарноўскі Станіслаў	адвакат гарадзенскага галоўнага суда.	3
64. Заха Ян	1802 г. - перапісчык гарадзенскай скарбовай палаты памочнік канцэлярыста лідскага скарабавага камітэту. 1803 г. - бухгалтар. 1804 г. - кіраўнік аддзелу гарадзенскай скарбовай палаты. 1812 г. - скарбнік Гарадзенскага павету, ялмужнік ложы.	4

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
65. Іваноўскі Юзаф	Надворны саветнік.	3
66. Івашкевіч Ян	Сакратар аддзелу спр[аў] Кам. Ураду Польскага каралеўства.	†
67. Казлоўскі Міхал	Чыноўнік Кар. Польскага.	3
68. Кайсараў (Kajsaroff) Пётр	шамбелян расейскага двара, дзяржрадца.	5
69. Камароўскі Балтазар	старшыня магілёўскага галоўнага суда.	5
70. Камінскі (Каменскі) Казімір	б. лідскі земскі суддзя.	†
71. Камінскі (Каменскі) Людвік	1819 г. - прэзідэнт Менскага галоўнага суда. менскі віцэ-губернатар.	†
72. Камінскі (Каменскі) Юзаф	да 1819 г. - асэсар гарадзенскага галоўнага суда.	3
73. Камінскі (Каменскі) Ян	міравы суддзя Польскага каралеўства.	3
74. Канюшэўскі Ян	адвакат гарадзенскага галоўнага суда.	3
75. Капрóўскі Юзаф	кандыдыйт філасофіі.	1
76. Кашуба Адольф	1814 г. - рэгент гарадзенскага межавага суда. 1817 г. - ваўкаўскі межавы суддзя.	
77. Котвіч Ян	адвакат віленскага галоўнага суда.	3
78. Крыдэль Аляксандр	1819 г. - асэсар 2-га дэпартаменту гарадзенскага галоўнага суда. 20-я гады 19 ст. старшыня лідскага гродскага суда. 1829 г. - лідскі межавы суддзя. 1834 г. - чыноўнік гарадзенскай скарбавай палаты да межавых спраў.	3
79. Крыдэль Ануфры	радца гарадзенскай і віленской скарбавай палаты. 1834 г. - чыноўнік па специдаручэннях пры генерал-інфантце расейскіх войскаў, заснавальнік ложы.	3
80. Крэйбіх Казімір	прэзідэнт Гародні, другі дазорца ложы.	4
81. Кузімовіч Тамаш	тытулярны саветнік.	3
82. Кунцэвіч Юзаф	1809 г. - сяржант 17-га пяхотнага палка. 1811 г. - падафіцэрскі ад'юнкт. 1812 г. - падпаручнік. 1813 г. - паручнік, удзел у кампаніі 1809, 1812-1813 гг., атрымаў польскі залаты ордэн і ордэн французскага ганаровага легіёну за ўдзел у бітве пад в. Панкратовіцы над Беразіной.	2

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені у ложы (1821)
83. Кунцэвіч Юры	1802 г. - мецэнас у Лідзе, падкаморскі. 1808 г. - лідскі гродскі пісар.	3
84. Ланскі Сяргей	камер-юнкер расейскага двара дзяржаўны расейскі радца.	†
85. Ласковіч Станілаў	1812 г. - ліостратар Лідскага павету паручнік кавалерыі польскіх войскаў. 1814 г. - лідскі межавы суддзя. 1815 г. - лідскі земскі суддзя, прыблізна да 1829 г. - презідэнт лідскага межавога суда.	
86. Лыкаў Тэадор	каледжскі асэспар.	3
87. Любэцкі-Друцкі Францішак Ксаверы	віленскі грамадзянскі губернатар. 1812 г. - сябра варшаўскага Часовага ўраду, міністар скарбу. Уладальнік м. Шчучын. 1830 г. - міністар скарбу Польскага каралеўства, дапамагаў у заснаванні Польскага Банку, сябра Дзяржаўнай Рады Рัสіі.	†
88. Ляхніцкі Ігнацы	б. палкоўнік літоўскіх войскаў. 1790-1792 гг. - вількамірскі лоўчы. 1793 г. - камісар Літоўскай Скарбавай Камісіі. 1794 г. - сябра гарадзенскай парадкавай камісіі, віцэ-презідэнт г. Гародні, аўтар <i>Biografiі włościanina...</i> (1815 г.) Ганаровы дазорца школаў Гарадзенскай губерні. Заснавальнік ложы.	5
89. Ляхніцкі Ігнацы Эмануэль	вучыўся ў Віленскім універсітэце, доктар філасофіі, рэдактар і выдавец “Pamiętnika Magnetycznego”, “Dziejów Dobroczyńscy”, “Wiadomości Brukowych”, аўтар шэрагу прац у галіне хіміі, медыцыны і статыстыкі камер-юнкер расейскага двара, заснавальнік ложы.	4
90. Майніе (Meine) Філіп	жыхар Гародні, заснавальнік ложы і сцюарт.	3
91. Малеўскі Антоні	рэгент Урадавай Камісіі.	4
92. Мараўскі Карл	палкоўнік літоўскіх войскаў, генерал-маёр паўстання 1794 г. 1812 г. - генерал брыгады галоўнага штабу Напалеона. Майстар ложы “Шчаслівае Вызваленне” (Нясвіж), каралеўскі шамбелян.	†
93. Марачэўскі Казімір	1806 г. - пружанскі гродскі суддзя. 1809 г. - асэспар 2-га дэпартаменту гарадзенскага галоўнага суда. 1811 г. - пружанскі межавы суддзя. 1814 г. - пружанскі межавы суддзя і маршалак.	2

Імя і прозвішча Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
94. Марачэўскі Тэафіл	б. асэспар гарадзенскага галоўнага суда б. падкаморы Лідскага павету.
95. Маркіяновіч Міхал	доктар права, рэдактар часопісу “Русский Инвалид”.
96. Маркіяновіч Юзаф	кіраўнік архіву Літоўскай Метрыкі.
97. Мацкевіч Міхал	1819 г. - маршалак Наваградскага павету.
98. Межаеўскі Калікт	б. маршалак Гарадзенскай губерні, першы майстар кафедры і заснавальнік.
99. Межаеўскі Фелікс	б. асэспар магілёўскага галоўнага суда.
100. Міхаэліс Ян	гарадзенскі злотнік, другі сцюарт ложы.
101. Міхельсон Бернард (Берэндт)	паходзіў з купецкай сям'і, вучыўся ў Берлінскай і Віленскай Акадэмії, а таксама ў Карапеўцы. 1786 г. - доктар медыцыны. 1797 г. - доктар Берасцейскага павету, сябра віленскай лекарскай управы. канец 18 і пач. 19 ст. - удзел у кампанії генерала Нунсена і Кутузава. 1808 г. - заснавальнік вайсковых шпіталяў у Менску і іншых гаратах. 1821 г. - сябра Віленскай Акадэмії, ст. інспектар гарадзенскай лекарскай управы, заснавальнік ложы.
102. Мусін-Пушкін Брус Базыль	расейскі тайны радца.
103. Мухлінскі Ігнацы	жыхар Наваградскага павету.
104. Насажэўскі Юліян	жыхар Берасцейскага павету.
105. Невядомскі Якуб	кіраўнік аддзелу ў Ваенным міністэрстве.
106. Незабітоўскі Стэфан	паручнік польскіх войскаў.
107. Нелібовіч Юзаф	1847 г. - маршалак Гарадзенскай губерні
	скарbnік камітэту грамадскай апекі Гарадзенскай губерні падскарбі ложы.
108. Нелібовіч Ян	рэгент гарадзенскага галоўнага суда, архівіст і пічатнік ложы.
109. Непакайчыцкі Адам	маршалак Слуцкага павету.

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
110. Нёфель (Noeffel) Фрыдрых	прафесіяналіст.	
111. Нямцэвіч Ян	былы берасцейскі маршалак.	3
112. Патоцкі Костка Станіслаў	1784-1790 г. - вялікі прамоўца Вялікага Нацыянальнага Ўсходу. 1807 г. - сябра Урадавай Камісіі Польскага каралеўства, старшыня Адукацыйнай палаты. 1812 г. - старшыня дзяржрады і рады міністраў, кіраўнік асветніцтва. Вялікі майстар Вялікага Нацыянальнага Ўсходу ў Варшаўскім княстве. 1815 г. - старшыня сенату.	†
113. Паўлоўскі Бенедэкт	1819 г. - канцылярист і перакладчык гарадзен- скага апеляцыйна-межавага суда. 1833 г. - адвакат гарадзенскай палаты. грамадзянскага суда, прамоўца ложы.	3
114. Пахнеўскі Антоні	1805 г. - кобрынскі гродскі пісар. 1811 г. - кобрынскі земскі суддзя. 1817 г. - презідэнт кобрынскага апеляцыйна-межавага суда.	2
115. Плятэр Людвік	удзельнік паўстання Касцюшкі, дыр[ектар] урадавай камісіі прыхода і скарбу, сенатар-канцлер Польскага каралеўства, сябра Варшаўскага Таварыства Сяброў Навук. 1805 г. - візітатар школ Віленскай губернії, арганізатар польскага лясніцтва. 1807-1811 гг. - інспектар дзяржаўнага ляснога фонду ў восьмі заходніх губерніях Расейскай імперыі, аўтар шэрагу працаў у галіне лясной гаспадаркі. 1815 г. - дзяржрадца ў часовым урадзе Польскага каралеўства. 1816 г. - генеральны дырэктар дзяржаўнага ляснога фонду. Майстар ложы “Казімір Вялікі”, аднавіў пасаду вялікага намесніка літоўскай правінцыі.	†
116. Пуцілоўскі Бенэдыкт	адвакат віленскага галоўнага суда.	3
117. Пярфільев Павел	чыноўнік мытні.	2
118. Ражнечкі Аляксандр	генерал польскай кавалерыі ў расейскай арміі. 1807 г. - генерал брыгады французскіх войскаў, генеральны інспектар польскай кавалерыі. 1810 г. - намеснік вялікага майстра Людвіка Гутакоўскага. 1821 г. - старшыня ўрадавай дырэकцыі варшаўскіх тэатраў	†

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
	1826 г. - кіраўнік тайной паліцыі і жандармерыі Польскага каралеўства.	
119. Рдултоўскі Казімір	б. маршалак Наваградскага павету.	5
120. Робі Мікалай	грамадзянін Гародні, сцюарт ложы.	4
121. Розэн Фрыдрых	тытулярны радца, дырэктар паштампаў ў Вільні.	5
122. Ромер Міхал	1808 г. - камісар віленскай судовай адукацыйнай камісіі. 1803-1813 гг. - прэзідэнт 2-га дэпартаменту віленскага галоўнага суда. 1812 г. - прэзідэнт Вільні. 1814 г. - віцэ-прэзідэнт віленскай судовай камісіі. 1820-1821 г. - адзін з заснавальнікаў і старшыня Віленскага таварыства дабрачыннасці, адзін з заснавальнікаў Віленскага друкарскага таварыства, кіруючы правінцыйнай ложай "Дасканалае еднасьць". 1816-1817 г. - прыхільнік вызвалення сялянаў на землях былога ВКЛ. 1820 г. - правадзейны дзяржрадца.	†
123. Ронгэ Карл	нясвіжскі аптэкар.	6
124. Рымовіч Міхал	падпалкоўнік расейскіх войскаў.	2
125. Рымскі-Корсакаў Андрэй	віленскі генерал-губернатар.	†
126. Рэвель Юзаф	служачы ложы.	3
127. Рэмбелінскі Віктар	1819 г. - дэпутат сэйму, прадстаўнік гарадзенскай ложы пры Вялікім Нацыянальным Усходзе.	5 (1819)
128. Рэмбелінскі Райманд	старшыня мазавецкай вайсковай камісіі.	†
129. Сержпітоўскі Ян	б. асэспар Слуцкага павету, адвакат гарадзенскага галоўнага суда.	4
130. Сіманоўскі Пётр	1813 г. - чыноўнік канцылярыі севастравай камісіі. 1814 г. - чыноўнік гарадзенскага губернскага ўпраўлення, архівіст гарадзенскага маршалка. 1815 г. - пісар гарадзенскага маршалка. 1824 г. - сакратар гарадзенскай шляхты. 1828 г. - пісар маршалка Гарадзенскай губерні.	4
131. Сіпайла Юзаф	камісар Грамадзянска-Вайсковага суда Пінска-Берасцейскага павету. 1814 г. - пружанскі межавы суддзя, транслятар сенату.	3
132. Скіндэр Ігнацы	вывучаў права ў судовых ўстановах. 1809 г. - падкаморы Лідскага павету.	3

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
	1814 г. - маршалак лідскі.	
133. Стычынскі Вінцэнты	<p>вучыўся ў Віленскім Універсітэце.</p> <p>1808 г. - доктар філасофіі, чыноўнік шляхецкага лідскага сходу, каморнік Мінскага павету.</p> <p>1808 г. - настаўнік віцебскай гімназіі.</p> <p>1811 г. - настаўнік беластоцкай гімназіі.</p> <p>1812 г. - памочнік дырэктара школ Беластоцкай вобласці.</p> <p>1815 г. - драгічынскі гродскі суддзя.</p> <p>1819 г. - радца гарадзенскай скарбавай палаты, кантралёр.</p> <p>1827 г. - радца упраўлення Гарадзенскай губерні.</p> <p>1827-1838 гг.- штогод на працягу 2 месяцаў в. а. гарадзенскага віцэ-губернатора.</p> <p>Дазорца ложы.</p>	3
134. Суда[к]оўскі Пётр		
135. Сядлецкі Казімір	<p>1803 г. - чыноўнік слонімскага земскага суда.</p> <p>1807 г. - кіраунік аддзела гарадзенскага губерн- скага упраўлення.</p> <p>1812 г. - сакратар ваўкаўскага земскага суда.</p> <p>1812 г.- удзел у вайсковай кампаніі на расейскім баку.</p> <p>1813 г. - сенатар Гарадзенскай губерні.</p> <p>1814 г. - прысяжны ваўкаўскага і наваград- скага земскага суда.</p> <p>1815 г. - наваградскі спраўнік.</p> <p>1816 г. - сакратар гарадзенскага губерн- скага упраўлення.</p> <p>Архівіст і пячатнік ложы.</p>	4
136. Сядлец Фелікс	каморнік Пружанскага павету.	1
137. Фаленскі (Фалінскі) Антоні	скарbnіk скарбavай палаты Гарадзенскай губерні.	2
138. Філ'ян (Filsjaen) Ян	настаўнік, уладальнік жаночага пансіянату ў Гародні (да 1831 г.).	1
139. Хабжынскі Юзаф	маёр былога польскага войска.	5
140. Хлевінскі Адам	былы наваградскі харунжы.	4
141. Хмялеўскі Ян		
142. Ходзька Ян	<p>1808 г. - судовы чыноўнік, падкаморы Віленскага павету, прэзідэнт Трыбунала Менскага павету.</p> <p>Заснавальнік ложы “Школа Сакрата”, майстар ложы “Паходня Поўначы” (Менск),</p>	+ -

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
	сябра Таварыства шубраўцаў. 1820 г. - на старонках прэсы патрабаваў адкрыцця летніх школаў для вясковых дзяцей. Аўтар граматыкі польскай мовы (Парыж). 1822 г. - візітатар і дырэктар школ Віленскай губерні 1823 г. - візітатар і дырэктар школ Магілёўскай і Віцебскай губерні. З 1829 г. - сасланы ў глыб Рассеі.	
143. Чачкоўскі Міхал	адвакат берасцейскіх судовых установаў.	3
144. Шукевіч	1806 г. - земскі лідскі суддзя.	3
Алойзы	1812 г. - камандзір эскадрана польскіх войскаў, капітан. 1817 г. - лідскі падкаморы.	
145. Шуліпнікаў (Schoulipnikow) Раман	калецкі асэспар.	5
146. Шыц Карл	палкоўнік кам[ендантуры] г. Гародні.	3
147. Шышка Леапольд	1793 г. - падпаручнік польскай кавалерыі. 1799 г. - прысяжны лідскага ніжняга земскага суда. 1806 г. - лідскі гродскі суддзя. 1808 г. - межавы суддзя Лідскага павету. 1834 г. - межавы суддзя Гарадзенскай губерні. 1840 г. - прысяжны гарадзенскай палаты грамадзянскага суда.	22
148. Шэдэ (Schede) Фрыдрых	гарадзенскі алтэкар.	3
149. Эйсмант Карл	адвакат галоўнага гарадзенскага суда.	2
150. Эйсмант Юзаф	падкаморы Гарадзенскага павету.	3
151. Ягмін Павел	1815 г. - падкаморы Берасцейскага павету. 1817 г. - берасцейскі маршалак.	2
152. Ягмін Станіслаў	суддзя апеляцыйна-межавага суда Кобрынскага павету. 1815 г. - суддзя апеляцыйна-межавага суда Гарадзенскай губерні. 1817 г. - прысяжны 2-га дэпартаменту гарадзен- скага галоўнага суда. 1823 г. - маршалак кобрынскі. 1832 г. - камер-юнкер імператарскага двара. 1835 г. - сябра берасцейскага камітэту да справаў апісання грамадзянскай нерухомасці.	3
153. Яноўскі Вінцэнты	вывучаў права пры канцылярыі гарадзенскага гродскага суда.	4

Імя і прозвішча	Сацыяльны статус і пасада ў ложы	Ступені ў ложы (1821)
	1810 г. - адвакат. 1815 г. - сакратар межавага суда Гарадзенскага павету. 1819-1821 гг. - рэгент гарадзенскага галоўнага суда. Суддзя ложы.	
154. Ятэйка Палікарп	вучыўся ў Рустэмі, настаўнік малюнку ў нясвіжскай і менскай гімназіях.	2

Гардзееў Юры

- ✓ Нар.2.07.1967 г. у Гародні
- ✓ Старшы бібліятэкар Навуковай бібліятэкі Польскай Акадэміі Навук і Акадэміі Мастацтваў у г. Кракаве
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Гарады ВКЛ
- ✓ *Адрас:*
Polska Akademia Umiejętności. Biblioteka
Ul. Sławkowska 17
31-016 Kraków
Polska

Сувязі Агінскіх з пратэстанцтвам у першай палове 17 ст.*

Род князёў Агінскіх слынны не толькі ў мінулым Рэчы Паспалітай, але і ў гісторыі праваслаўнай царквы на тэрыторыі гэтай дзяржавы, асабліва ў цяжкім для яе 17 ст. Разам з некалькім іншымі арыстакратычнымі родамі Агінскія заставаліся вернымі грэцкай веры яшчэ ў другой палове гэтага стагоддзя, калі большасць вялікіх беларускіх і украінскіх родаў, а таксама сярэдній і заможнай шляхты значна раней перайшла ў каталіцтва. Агінскія доўгі час задавальняліся нязначнымі пасадамі, што напрамую было звязана з іх веравызнаннем. Сітуацыя змянілася пасля ўступлення на трон Уладзіслава IV, які праводзіў больш ліберальную рэлігійную палітыку чым ягоны бацька. У гэты час матэрыяльнае становішча рода значна ўзмацнілася, а ягоныя прадстаўнікі, яшчэ як праваслаўныя, дасягнулі годнасці сенатараў. Толькі ў другой палове 17 ст., пасля войнаў з некаталіцкімі дзяржавамі, непрыяцце іншаверцаў у Рэчы Паспалітай так узмацнілася, што Марцін Агінскі, сын Аляксандра і ўнука Багдана, каб стаць сенатарам, мусіў адмовіцца ад веры продка.

Юзаф Лукашэвіч у сваёй “Гісторыі гельвецкіх касцёлаў у Літве”, выданай у першай палове 19 ст., напісаў адноса трэцій чвэрці 16 ст., што “да найслыннейшых літоўскіх родаў, прыняўшых ў той час кальвінізм і прынёсшых свайму новаму веравызнанню перавагу ў той краіне, належала Кішкі, Хадкевічы, Хлебовічы, Сапегі, Слушкі, Завішы, Вішнявецкія, Войны, Пацы, Абрамовічы, Валовічы, **Агінскія** (выдзелена мною - М.Л.), Зяновічы, князі Пруньскія, Галаўчынскія, Нарушэвічы, Талвошы, Дарагастайскія, Пузыні, Шэмety, Грушэўскія, Горскія і г.д.”¹ Залічэнне да кальвіністаў у 16 ст. сям’і, якая мянен цікавіць, выглядала, як мінімум, інтыгующим. Тому харектар сувязяў Агінскіх з пратэстанцтвам выдаўся вартым вывучэння. Насуперак сцвярджэнню даследчыка з 19 ст. мне дагэтуль невядомыя крыніцы, якія б выразна пацвярджалі прыналежнасць каго-небудзь з Агінскіх да гельвецкай канфесіі. Таксама пра гэта не ведалі аўтары біографіі Агінскіх у Польскім Біографічным Слоўніку: Тадэвуш Васілеўскі, Генрык Люлевіч і Анджэй Рахуба². Чаму ж тады ў працы, праўда, ужо моцна састарэлай, яны залічаны да пратэстантаў?

Паводле Юзафа Вольфа Агінскія паходзяць ад князя Дзмітра Іванавіча Глушонка са Смаленшчыны, які атрымаў ад вялікага князя Аляксандра прывілей на Агінты ў былым Жыжморскім павеце (Ковеншчына)³. Значыць, яны ад

* Пераклаў з польскай мовы Аляксандар Краўцэвіч.

¹ Lukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. Poznań, 1842. T. I. S. 17.

² Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1978. T. XXIII. (далей - PSB).

пачатку былі праваслаўнымі патомкамі смаленскіх князёў. Унуکі князя Дзьмітра - Матвей і Фёдар Багданавічы, пачалі дзъве галіны роду: княскую і шляхецкую⁴. Менавіта прадстаўнікі першай падтрымлівалі ўсходнюю царкву ў цяжкім для яе перыядзе канца 16 і пачатку 17 ст.

Сын Матвея Багдан - троцкі падкаморы, добры жаўнер Рэчы Паспалітай, ваяваўшы з казакамі Налівайкі і са шведамі, аказаўся руплівым абаронцам праваслаўя. Ён быў старастам Віленскага праваслаўнага брацтва і разам з яго сябрамі (сярод якіх знаходзіліся ягоныя сыны Ян і Аляксандар) падпісаў у 1608 г. пратэст супраць уніятаў, рабіўшых крыўды праваслаўным⁵. У 1612 г. разам з сынамі Янам і Аляксандрам ён падпісаў пратэст праваслаўнай шляхты супраць пераходу ў унію праваслаўнага духавенства⁶. Ягоная падтрымка праваслаўнай царквы, якая з фармальна гаўкоўнага пункту гледжання дзейнічала ў тым часе ў Рэчы Паспалітай нелегальна, мела таксама значнае фінансавае вымярэнне. Каля 1600 г. Багдан Агінскі фундаваў у Еўі царкву і манастыр. Там ён прыняў праваслаўных манахаў з віленскага манастыра Святой Троіцы, занятага ўніятамі, а ў 1611 г. распачаў дзеянісць друкарні віленскага брацтва Святога Духа⁷. У 1612 г. Багдан разам з сынамі падпісаў фундуш шляхты на манастыр у Менску, а ў 1619 г. разам з жонкай фундаваў царкву ў Кронях, запісавшы для гэтай мэты 12 тыс. коп грошаў. Там яго і пахавалі пасля смерці ў 1625 г.⁸

Ягоная жонка Раіна - дачка смаленскага ваяводы Рыгора Валовіча пасля смерці мужа працягвала справу падтрымкі праваслаўя. Пры царкве ў Кронях яна фундавала ў 1629 г. манастыр, для якога па волі нябожчыка-мужа купіла маёнтак Стравінікі. Потым у 1633 г. пацвердзіла ранейшы запіс на манастыр у Еўі – мястечку, якое яна запісала сыну Аляксандру пад умовай ягонага апекавання манастыром і вызнання ім грэцкай веры. Калі б ён змяніў веравызнанне, то запісаныя яму маёнткі пераходзілі да іншых сыноў, прыналежных да праваслаўнай царквы⁹.

З пяці сыноў гэтай шлюбнай пары троє, якія вызначыліся ў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага - Ян, Аляксандар і Самуіл Леў, да смерці засталіся вернымі ўсходнім царкве. Усім траім як апорам праваслаўнай веры Ганна Гарадзенская са Ставенскіх паверыла ў 1636 г. апеку над манастыром у Сурдзегах¹⁰.

Аляксандар (з 1645 г. менскі ваявода, а ад 1649 г. - троцкі кашталян), які упаміналася вышэй, падпісаў разам з бацькам і братам Янам фундуш праваслаўнай шляхты на манастыр святых Пятра і Паўла ў Менску. У 1650-1653 гг.

³ Wolf J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895. S. 93.

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама. S. 295.

⁶ Wasilewski T. Ogiński Bogdan Marcjan [w:] PSB. S. 600.

⁷ Тамсама.

⁸ Wolf J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 295.

⁹ Тамсама. S. 295-296.

¹⁰ Тамсама. S. 298.

баронячы гэты манастыр, вёў судовы працэс з менскім войтам і гарадскім магістратам. Пасля шведскага патопу стараўся рэалізаваць запісы жонкі Януша Радзівіла Марыі Валошкі, дачкі малдаўскага гаспадара на праваслаўныя цэрквы¹¹. Раней, у 1648 г. Аляксандар падпісаў *racta conventa* Яна Казіміра з гарантыйяй правоў грэцкай рэлігіі (*Аляксандр Агінскі, ваявода менскі, salvis juribus religij starodawnej Greckiey*)¹². Памёр у 1667 г. як апошні сенатар некатолік¹³.

Ян, з 1633 г. - мсціслаўскі каштэлян, быў адным са старастаў віленскага братства Святога Духа. Падрымаў скаргу яго кіраўнікоў на ўніятаў з манастыра Святой Троіцы за збройны напад¹⁴. Належаў да фундатараў царквы і манастыра Зьяўлення Боскага ў Магілёве, таксама быў сярод залажыцеляў і апекуноў тамтэйшага царкоўнага брацтва. Апекаваўся жаночым манастыром у Менску. Змагаўся за вяртанне грэцкай рэлігіі правоў у дзяржаве, напрыклад, падчас сейму 1613 г.¹⁵

Самуіл Леў, троцкі стольнік, разам з жонкай Соф'яй з Бялевічаў фундаваў у Маркаве Віцебскага ваяводства манастыр, а паводле тэстаменту хацеў быць пахаваны ў фамільнym манастыры ў Кронях. Памёр у 1657 г.¹⁶

Адна з дачок Багдана Матвеявіча і Раіны з Валовічаў – Ганна, якая была замужам за прадстаўніком іншай вернай праваслаўю сям'і - Вільгельмам Стэткевичам, да ліпеня 1618 г. падаравала манастыру святых Пятра і Паўла ў Менску пляц пад царкву, а на яе дараванні ў тым горадзе паўстаў жаночы манастыр. Разам з сынам Янам у 1631 г. яна запісала трэх фальваркі на манастыр у Күцейне Аршанскага павету, а пазней фундавала манастыр у Прылуках каля Менску¹⁷.

Другая дачка Апалонія (па першаму мужу Шэмет, а па другому – Зяновіч) у 1654 г. фундавала царкву ў Маньковічах Ашмянскага павету.

Унукі Багдана Багдан і Марцян (сыны Аляксандра), Кароль і Ян (сыны Самуэля), трэба меркаваць, таксама выхоўваліся ў духу праваслаўя.

Багдан Аляксандравіч, працоўнік езуіцкага школьніцтва і па волі Пятра Магіла апякун з 1647 г. праваслаўнай кіеўскай школы, падпісаў генеральную канфедэрацыю з гарантыйяй правоў грэцкай царквы (*Багдан з Казельска Агінскі, Харунжы надворны Вял. Кн. Літ., Пасол Ваяв. Троцкага, salvis juribus veteris Ecclesiae ritus Graeci*)¹⁸, а таксама падобна як ягоны бацька з гарантыйяй правоў праваслаўя - *racta conventa* Яна Казіміра (*Багдан Агінскі, Харунжы надворны Вял. Кн. Літ.: salvis juribus Ecclesiae antiquissmae Orientalis*)¹⁹. Памёр бяздзетным²⁰.

¹¹ Lulewicz H. Ogiński Aleksander [w:] PSB. S. 596.

¹² Volumina Legum. Петербург, 1859. Т. 4. С. 96.

¹³ Lulewicz H. Ogiński Aleksander [w:] PSB. S. 596.

¹⁴ Тамсама. С. 298.

¹⁵ Lulewicz H. Ogiński Jan [w:] PSB. S. 612.

¹⁶ Wolf J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 302.

¹⁷ Тамсама. С. 296.

¹⁸ Volumina Legum. Т. 4. С. 86.

¹⁹ Тамсама. С. 96.

²⁰ Lulewicz H. Ogiński Bogdan (Toedat) [w:] PSB. S. 601.

Ягоны брат Марцян Аляксандар, троцкі ваявода, вялікі канцлер літоўскі, першыя 27 гадоў свайго жыцця таксама належалаў да праваслаўя. Валоданне немалым маёнткам, падставы якога стварылі ягоныя продкі, сувязі з Глябовічамі і Радзівіламі (жонка - Марцыбела Ганна Глябовіч) вымагалі адпаведнага афармлення ў выглядзе высокіх дзяржаўных пасадаў. У 1669 г. з'явіўся шанс стаць троцкім ваяводам, але пры ўмове пераходу да каталіцтва ці ўніяцтва. Спакуса заняць адну з найвышэйших у ВКЛ пасадаў была вялікая і ўжо ў 1660 г. Марцян быў католікам і ў сувязі з гэтым атрымаў пасаду троцкага ваяводы. Перад зменай веры паспейшчэ ў 1668 г. фундаваць царкву ў Смілавічах²¹. Пацвярдженнем пераходу ў каталіцызм быў фундацыі дамініканам у Троцах, касцёлу ў Рагонях, езуіцкага калегіума ў Менску²².

Ян Яцак, сын Самуіла, таксама даволі рана перайшоў на каталіцтва²³.

Сярод прапраўнукаў Багдана трапляюцца ўжо каталіцкія святары. Людвік Караль быў нават смаленскім біскупам, а Антон, брат біскупа, перад смерцю нават уступіў у орден езуітаў²⁴.

Такім чынам, Агінскія належалі да родаў, якія доўга супраціўляліся націску каталіцызму ў 17 ст. Яны, аднак, не ўхіляліся ад павязанняў з прадстаўнікамі іншых канфесіяў, сярод якіх хапала рыма-каталікоў. Усё ж найчасцей контактувалі з пратэстантамі.

Прыблізна ад паловы 16 ст., калі рэформацыя распачала свой бурлівы марш праз землі ВКЛ, каталіцкая і праваслаўная цэркви панеслі вялікія страты ў маёmacці і колькасці вернікаў, асабліва сярод шляхты. Найбольш радыкальныя пратэстанцкія дзеячы заядла крытыковалі абедзьве царквы, а некаторыя нават у большай ступені праваслаўе²⁵.

Толькі контррэформатарская дзейнасць каталіцкага касцёла, скіраваная як супраць евангелікаў і найбольш радыкальных пратэстанцкіх плыніяў, так і супраць праваслаўя, прывяла да спробаў паразумення паміж атакаванымі цэрквамі. Праз некалькі гадоў пасля Берасцейскай уніі ў Вільні ў 1599 г. гэтыя намаганні прывялі да іншай уніі "... паміж народам рускім і панамі евангеліцкімі ўчынёнаі..."²⁶, паводле якой праваслаўныя і пратэстанты пастановілі разам бараніцца ад захадаў каталікоў і ўніятаў, падтрыманых уладамі. Гэты абарончы саюз хоць і не адыграў спадзяванай ролі, аднак паказаў, што на мяжы 16 і 17 ст. галоўным ворагам праваслаўя ўжо не былі пратэстанцкія цэрквы.

²¹ Lulewicz H. Ogiński Marcjan Aleksander [w:] PSB. S. 618, 620.

²² Тамсама; Wolf J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 300.

²³ Rachuba A. Ogiński Jan Jacek [w:] PSB. S. 613.

²⁴ Wolf J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 308-309.

²⁵ Напрыклад, Сымон Будны у 1563 г. у лісце да Генрыха Булінгера. Гл.: Kosman M. Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej. Wrocław, 1973. S. 65.

²⁶ Biblioteka Litewska Akademii Nauk. Fond 40. Sygn. 756. K. 1.

Варта памятаць, што праваслаўныя неаднаразова шукалі падтрымкі ў прадстаўнікоў роду Радзівілаў. Тыя былі вядучай палітычнай сілай у ВКЛ і нават падчас гаспадарання Жыгімonta Вазы, непрыхільнага да кальвінскай лініі роду, прыцягвалі да сябе ў якасці кліентаў і прыхільнікаў шмат шляхецкіх родаў. Сярод апошніх было, зразумела, шмат пратэстантаў, але да Радзівілаў хілітіся таксама каталікі, архане²⁷ і праваслаўныя, як тыя ж Агінскія (асабліва Аляксандар і Ян Багданавічы²⁸), якія ў той час рабілі свае кар'еры. Тыя павязанні з магутными родамі не заўсёды прыносилі выгоды. Напрыклад, Ян Агінскі, нягледзячы на старанні, не атрымаў у 1629 г. пасады ковенскага падкаморага, бо Жыгімонт Ваза бачыў у ім гарачага прыхільніка Радзівілаў²⁹.

Пра частыя контакты з біржанскімі Радзівіламі выдатна сведчыць карэспандэнцыя Агінскіх, у якой яны дэкларуюць свою вернасць, запрашаюць на сямейныя ўрачыстасці, інфармуюць пра выкананыя заданні (Аляксандар і Самуіл Багданавічы)³⁰, просяць дапамогі ў атрыманні пасадаў і абароны праваслаўнай царквы (Ян Багданавіч)³¹. Апошні ў 1595 - 1597 гг. таварышыў Янушу Радзівілу (пазнейшаму віленскаму кашталяну) і яго стрыечнаму брату Юры ў іх падарожжы на загранічную вучобу. Разам з імі навучаўся ў Стразбургу і Базэлі. З маладым Янушам Радзівілам дабраўся таксама да Парыжу, адкуль у траўні 1597 г. пісаў да Юрыя, якія вярнуўся дадому раней³².

Відавочна, па прычыне такіх блізкіх сувязяў з Агінскімі, літоўскі польны гетман Крыштап Радзівіл прасіў іх сведчыць пры запісах дараванняў евангельскім зборам, ад чаго тыя, хоць і былі прывязаныя да праваслаўя, зусім не ўхіляліся. Трокскі стольнік Самуэль Агінскі падпісаўся 24 кастрычніка 1631 г.³³ пад пачверджаннем перадачы фальваркаў Балковічаў і Прошчыцаў на слуцкую школу, а трокскі харунжы Аляксандар Агінскі ў таварыстве князя, яго жонкі, Мікалая Абрамовіча і Мікалая Кішкі падпісаў фундуш чатырох евангельскіх збораў: двух у Кейданах і па аднаму ў Біржах і Байнарове 29 чэрвеня 1631 г.³⁴

У гістарычнай літаратуре можна спаткаць узгадкі пра паглыбленне ў 17 ст. т.зв. вызнанёвага эксклюзівізму, паводле якога пратэстанты павінны былі ўступаць у шлюб толькі з прадстаўнікамі сваёй веры. Практыка на землях ВКЛ у першай палове 17 ст. паказвае, што працэс гэты тады яшчэ прасунуўся не надта далёка. Пра гэта сведчыць сямейныя адносіны, у тым ліку і Агінскіх. Жонка

²⁷ Tazbir J. Reformacja w Polsce. Warszawa, 1993. S. 128-147.

²⁸ Lulewicz H. Ogiński Aleksander [w:] PSB. S. 594; Lulewicz H. Ogiński Jan [w:] PSB. S. 611.

²⁹ Lulewicz H. Ogiński Jan [w:] PSB. S. 612; Archiwum Główne Akt dawnzych (далей - AGAD); Archiwum Radziwiłłów (далей - AR) Dz. V. Sygn. 10704 (лісты да Крыштапа Радзівіла ад 14 студзеня і 23 лютага 1623 г.)

³⁰ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 10694. Sygn. 10722.

³¹ Тамсама. Sygn. 10704.

³² AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 10706.

³³ AGAD. AR. Dz. VIII. Sygn. 713. S. 185 v.

³⁴ AGAD. Sygn. 713. S. 179 v.

Багдана Матвеевіча Раіна, якая разам з мужам горача падтрымлівала праваслаўе, паходзіла з того ж роду, што і адзін з найважнейшых пратэстантаў у Літве Астафі Валовіч. Сын Багдана Аляксандар першы раз ажаніўся з дачкой Вацлава Шэмэта, смаленскага кашталянія³⁵, другім разам - з Кацярынай Палубінскай, якая, паводле Баляслава Гружэўскага, была пратэстанткай па маці - Соф'і Сапега³⁶. Іх дачку Тэадору у 1656 г. выдалі за Яна Гружэўскага - жамойцкага харунжага³⁷.

Сям'я Гружэўскіх прыбыла на Жамойць у 16 ст. і хутка стала тут апорай Рэфармацыі. Нашчадкі гэтага роду заставаліся пратэстантамі яшчэ ў 20 ст. Тэадора Гружэўская з Агінскіх прыняла веру мужа, верагодна, падчас шлюбу³⁸. Яна стала шчырай і шчодрай абаронцай гельвецкай царквы³⁹.

Іншы сын Багдана Матвеевіча Самуэль узяў за жонку Соф'ю Бялевіч⁴⁰, а іх старэйшая дачка Хрысціна выйшла замуж за прадстаўніка роду радзімінскіх Францкевічаў⁴¹. Дзіве дачкі Багдана і Раіны таксама парадніліся з пратэстанцкімі родамі: Барбара стала жонкай Мальхера Шэмета⁴², а Палонія - Юры Шэмета, а пазней - Міхала Зяновіча⁴³.

Нярэдкія шлюбы праваслаўных Агінскіх з пратэстантамі маглі вынікаць з розных прычынаў. Рашаючую ролю тут адыгрывалі маёмынія меркаванні і грамадскае становішча роду, таму пару шукалі між роўных сабе або вышэйших. У першай палове 17 ст. сярод сярэдняй і заможнай шляхты ўжо мала засталося праваслаўных родаў, магчыма таму Агінскія радніліся з пратэстантамі.

У выборы кандыдата на спадарожніка жыцця пэўную ролю адыгрывала тэртытарыяльная блізкасць. Напрыклад, памянёныя Гружэўскія жылі на недалёкай Жамойці.

Здаецца, пэўнае значэнне мела таксама агульная пагроза з боку каталіцтва. Усё гэта, зразумела, дапушчэнні, паколькі крыніцы не падаюць дакладнай інфармацыі пра матывацію выбару мужа ці жонкі. Аднак фактам застаецца парадненне Агінскіх з такімі стаўпамі кальвінізму як Шэметы і Гружэўскія.

Можа быць, Лукашэвіч залічыў Агінскіх да пратэстантаў па прычыне іх сувязяў з пратэстанцкімі родамі? Магчыма, ён прыняў пад увагу той факт, што Агінскія выйшлі з той самай княскай галіны, што і Пузыні, а сярод гэтых ас-

³⁵ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 299.

³⁶ Grużewski B. Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach. Rys historyczny na dokumentach urzędowych. Warszawa, 1912. S. 212.

³⁷ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 300; Grużewski B. Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach. S. 211.

³⁸ Grużewski B. Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach. S. 212.

³⁹ Напрыклад, у 1695 г. на патрэбы збору ў Кейданах запісала 4 тыс. золотых, а ў 1700 г. пацвердзіла ўсё фундацыі і запісы продкаў свайго мужа. Гл.: Grużewski B. Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach. S. 225, 228-229.

⁴⁰ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 301.

⁴¹ Тамсама. S. 302.

⁴² Тамсама. S. 296.

⁴³ Тамсама. S. 297.

татніх было шмат (акрамя праваслаўных з валынскай лінії⁴⁴) дэкліраваных рэфарматаў (упіцкая лінія), як хоць бы Пётр Пузыня - дырэктар пратэстанцкага сыноду ў 1634 г.⁴⁵ і апякун сервецкага збору, альбо Геронім Пузыня - дырэктар сыноду ў 1646 г.⁴⁶ і патрон швабіскага збору.

Магчыма, гісторык з 19 ст. меркаваў пра зацікаўленасць Агінскіх новай верай, зыходзячы з факту іх навучання за мяжой у пратэстанцкіх асяродках. Аляксандар Агінскі (як і ягоны старэйшы сын Дзмітры) вучыўся спачатку ў Каралеўцу, а пасля перапынку ў некалькі гадоў па прычыне вайны са Швецыяй накіраваўся ў Альтдорф. Вышэй я ўжо згадвала, што Ян навучаўся ў Стразбургу і Базэлі. Праўда, абодва наведалі таксама каталіцкі Інгаліштадт, падобна як Самуэль у 1606 г.⁴⁷

Увесці ў зман гісторыка маглі таксама імёны харктэрныя для рэфарматаў, напрыклад, Хрысціна або Самуэль. Трэба аднак памятаць, што імя не можа быць крытэрыем вызначэння веравызнання. У пэўных колах выбар нетыпована імя мог быць вынікам моды або ўплыву пакрывенства з пратэстантамі.

А можа, як у выпадку з Вішнявецкімі або Львом Сапегай, Агінскія выка-
залі ў другой палове 17 ст. кароткачавае зацікаўленне новай верай, а потым вярнуліся да праваслаўя (такія выпадкі здараўліся, хоць і вельмі рэдка)? Да тако-
га меркавання падштурхоўвае цікавая ўзгадка у *Геаграфічным слоўніку Польска-
га каралеўства і іншых славянскіх краёў* пра фундацыю каля 1600 г. у мястэчку Еўі тагачаснымі ягонымі ўладальнікамі Агінскімі рэфарматаў збору⁴⁸. Аднак далей *Слоўнік геаграфічны ...* падае пра падтрымку ў той самы час праваслаў-
най царквы вызнаўцам усходніяе веры Багданам Агінскім. Ці гэтая фундацыя была вынікам выхавання Яна Багданавіча пры двары пратэстантаў Радзівілаў⁴⁹, а можа замежнага падарожжа і кароткай яго цікавасці да новай веры? Наяўныя крыніцы не дазваляюць вызначыць гэта дакладна на канец 16 ст.

У першай палове наступнага стагоддзя князі Агінскія вызнавалі праваслаўе. Рашаючым тут будзе аналіз важнейшай крыніцы (Юзаф Лукашэвіч, як ён сам пісаў, не меў магчымасці карыстацца архівам Літоўскай Еднасці, а тым самым верыфікаваць свае даныя⁵⁰). Каля б прадстаўнікі такога значнага ў краіне роду належалі да рэфарматаў, то іх прозвішчы абавязкова былі б ў актах правінцыйных, дыstryктаў ці зборавых сынодаў. Яны б з пэўнасцю высту-

⁴⁴ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 408.

⁴⁵ AGAD. AR. Dz. VIII. Sygnatura 713 (пратакол віленскага правінцыйнага сыноду з 1634 г.).

⁴⁶ Таксама (пратакол віленскага правінцыйнага сыноду з 1646 г.).

⁴⁷ Żołdż-Strzelczyk D. Peregrinatio academika. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiacach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Poznań, 1996. S. 224.

⁴⁸ Паводле аўтара артыкула, пазней тут меўся паўстаць сацыяніскі збор і школа, якія заняпалі ў другой палове 17 ст. Гл.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1882. T. 3. S. 570.

⁴⁹ Lulewicz H. Ogiński Jan [w:] PSB. S. 611.

⁵⁰ Lukaszewicz J. Dzieje kościołów ... S. VII.

палі як патроны, фундатары ці дырэктары сынодаў. Аднак у захаваных (праўда, толькі з 1611 г.) актах правінцыйных сынодаў Літоўскай Еднасці прозвішча Агінскіх не сустракаецца, хоць у першай палове 17 ст. там называюцца каля 250 шляхецкіх прозвішчаў. Толькі ў пратаколах правінцыйных сынодаў, захаваных у AGAD у далучаных (пра гэта ўжо ўзгадвалася) копіях записаў Радзівілаў знаходзім Аляксандра і Самуэля Агінскіх у якасці сведкаў. Адсюль можна выводзіць меркаванне пра іх сымпатыі ці прыналежнасць да кальвінізму, але ў святле моцнай падтрымкі Агінскімі праваслаўя гэтыя меркаванні не вытрымуюць крытыкі. Маўчанне сынадальных пратаколаў (зразумела, побач з фактамі дзеяніасці ў падтрымку праваслаўя) належыць прызнаць за рашаочы аргумент.

Як ужо згадвалася, вышэйпрыведзеныя меркаванні адносяцца да 17 ст. Калі б захаваліся сынадальныя матэрыялы да 1611 г., то можна было больш дакладна ацаніць і зверыфікаваць як запіс у *Слоўніку геаграфічным...*, так і ў працы Юзафа Лукашэвіча.

Лідке Мажэна

- ✓ Нар. 27.03.1968 г.
- ✓ Магістар, асістэнт Інстытута гісторыі Універсітэта ў Беластоку
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Працэсы паланізацыі рускай шляхты ВКЛ
- ✓ *Адрас:*
Instytut Historii UB
Pl. Uniwersytecki, 1
15-420 Białystok
Polska

ПАЛІТЫКА РАСЕЙСКАГА САМАЎЛАДДЗЯ АДНОСНА ЯЎРЭЙСКАЙ*
СУПОЛЬНАСЦІ БЕЛАРУСІ (1772-1855 гг.)

Выбар храналагічных межаў даследавання вызначаны этапамі фармавання палітыкі расейскіх уладаў адносна яўрэяў. Аўтар бачыць відавочнасць упływu суб'ектыўных фактараў на фармаванне “яўрэйскага заканадаўства” і звязвае этапы афармлення юрыдычнага статусу яўрэяў Рasei з перыядамі праўлення манархаў: Кацярыны II (1762-1795 гг.), Паўла I (1796-1801 гг.), Аляксандра I (1801-1825 гг.), Мікалая I (1825-1855 гг.). Пачатковая дата - 1772 г., знаменавала ператварэнне яўрэяў у падданых Rasei ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, што мела вынікам узнікненне асаблівага напрамку ў расейскай законатворчасці і змяненні ў сацыяльна-еканамічным і палітычным становішчы яўрэяў Беларусі. Канцавая дата - 1855 г., з'яўляеца годам заканчэння праўлення Мікалая I і, разам з тым, завяршэннем асаблівай, феадальна-прыгонніцкай эпохі ў гісторыі Rasei. Цараванне яго пераемніка Аляксандра II унесла кардынальныя змены ў жыццё яўрэяў, адкрыла для іх новыя магчымасці ў адукцыі, вытворчасці і палітыцы, акрэсліла іншы падыход да вырашэння “яўрэйскага пытання” у Rasei.

З часоў сярэднявечча расейскія манархі сустрэкаліся з проблемай яўрэйскай эміграцыі з Заходняй Еўропы. Але яны знаходзіліся ў палоне негатыўных стэрэатыпаў пра яўрэяў альбо клапаціліся аб стварэнні добрых умоваў для гандлёвой дзеянасці ўласных падданых, а таму непрыхільна пазірапі на яўрэйскіх купцуў. Ім забаранялі асядаць на прасторах Rasei Аляксей Міхайлавіч (1655 г.), Кацярына I (1727 г.), Елізавета I (1743 г.) і інш. Першай імператрыцай, якая згадзілася прыняць прадстаўнікоў яўрэйскай супольнасці ў лік расейскіх падданых, стала Кацярына II (1762-1795 гг.).

“Яўрэйскае пытанне” паўстала перад ёй адразу пасля прыходу да улады, калі група вышэйшых саноўнікаў прапанавала дазволіць яўрэям у'езд у Raseю. Існавала плётка, што шлях гэтай “чалавекалюбівай думцы” у галовы царадворцаў масцілі яўрэйскія капіталы. Але, нягледзячы на іх старанні, на той час пытанне было вырашана негатыўна: Маніфест 1762 г. запрашаў у краіну ўсіх іншаземцаў, акрамя яўрэяў. Але не будзем спяшацца і адвінавачваць маладую царыцу ў спрадвечнай варожасці да яўрэяў ці то ў хрысціянскім фанатyzме, як тое робяць некаторыя гісторыкі (напрыклад, П.Джонсан¹). Разумная, добра адуга-

* На настаянні аўтаркі ў тэксце артыкула выкарыстоўваецца калька з расейскай мовы «яўрэй» замест беларускага слова «жыды» (Рэд.)

¹ Johnson P. Historia żydów. Kraków, 1994. S. 381.

ваная Кацярына, якую нават недобразычліўцы прызнавалі здольным дыпламатам, была выхаваная ў Германіі, дзе яўрэйскае прадпрымальніцтва з часоў сярэднявечча стала звычайнай справай. Насельніцтва Рәсей было пазбаўлена не-пасрэднага контакту з прадстаўнікамі яўрэйскай супольнасці і таму мела нямала забабону, звязаных з іх незвычайнім знежнім выглядам і звычаемі. Для імператрыцы гэтага забабону не існавала. Кацярыне быў вядомы вопыт суседніх Рэчы Паспалітай, дзе яўрэі, выконваючы ролю гандлёва-прамысловага саслоўя, знайшлі ўдалу нішу і сталі неабходнай часткай аграрнай эканомікі краіны.

На фармаванне рашэння Кацярыны паўпльвала яе ўласнае няпэўнае на той час становішча ў Рәсей. Немка, пратэстантка, хрышчоная ў праваслаўе, яна ішла да імператарскай кароны праз змову і палацовы пераварот. Каб утрымацца на расейскім троне, ёй трэба было набыць у народзе папуляренасць. Шлях да гэтага быў адзіны: неабходна было праводзіць палітыку, процілеглу лініі папярэдніка - Пятра III. Тому асноўнымі лозунгамі Кацярыны II сталі шанаванне нацыянальнага рускага і ўмацаванне праваслаўя. Яна не магла пачаць сваё цараванне ў краіне, дзе распаўсюджана варожае трактаванне яўрэяў, з дазволу на іх ў'езд. Гісторык 19 ст. Міхаіл Шугураў прыводзіць наступны запіс Кацярыны ў асабістым дзённіку: “Пачаць цараванне ўказам пра вольны ў'езд яўрэяў было б дрэнным сродкам для заспакаення разуму, прызнаць жа вольны ў'езд яўрэяў шкодным было немагчыма”². Тому вырашэнне “яўрэйскага пытання” было пакінута на няпэўны час.

У 1772 г. з падзелам Рэчы Паспалітай у склад Рәсей трапілі тэрыторыі з амаль 100-тысячным яўрэйскім насельніцтвам. Як адзначалася ўжо вышэй, у гаспадарцы Рэчы Паспалітай яўрэі выконвалі асаблівую ролю. Нельга не згадзіцца з М.Маўрахам, які піша: “У канцы 18 ст. яўрэй нават пры замаруджаным прагрэсе захаваў старыя і заваяваў новыя пазіцыі ў заняпалым ліхварстве, гандлі, рамястве, арэндзе, вытворчасці алкаголю. Ён прафесыйна дыферэнцыяваўся, з’яўляючыся вінакурам, дробным гандляром, ліхваром і рамеснікамі ці маклерам у адной асобе. Ён жыў сёняшнім днём, засвоіў усе прафесіі і застаўся абсолютным панам грамадскага механізму экамомікі”³. Б.Д.Вайнрыб дадае да гэтага эмацыйнага аповяду канкрэтныя лічбы: на час Чатырохгадовага сейму 3/4 экспарту і 1/10 імпарту Рэчы Паспалітай былі ў яўрэйскіх руках, у 1780 г. ўсе фабрыкі на Беларусі належалі яўрэям⁴. Эканамічная шкоднасць выгнання яўрэяў з нованабытых тэрыторый вырашила пытанне аб прыёме прадстаўнікоў гэтай супольнасці ў лік падданых Расейскай імперыі на іх карысыць.

Перад царыцай паўстала нялёгкая праблема вызначэння юрыдычнага статусу яўрэяў. З першага позірку расейскага заканадаўства адносна яўрэяў каця-

² Шутуров М. Ф. История евреев в России // Русский архив. 1894. № 2. С. 140.

³ Maurach M. Russische Judenpolitik. Berlin, 1939. S. 60.

⁴ Weinryb B. D. Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen. New Jork, 1972. S. 25, 64.

рынінскіх часоў здаецца незразумела супярэчлівым: у ім знойдзеца нямала і спрыяльных, і абмежавальных мераў. Гэткае хістанне можна растлумачыць уплывам на палітыку Кацярыны II розных грамадскіх сілаў. Вялікае ўздзейнне на светапогляд царыцы, як вядома, мелі французская асветніцкая, якія жадалі зрабіць з яўрэй "добрых грамадзянаў" коштам перавыхавання на єўрапейскі лад і адмовы ад ізаляванасці, ці, па выразу Х.Хаўмана, "каланізацыі светаўспрымання"⁵. Але і ў асветніцтва па гэтаму пытанню не было адзінства поглядаў. Вальтэр, якога Кацярына лічыла сваім настаўнікам, уласцівым яму іранічным тонам распавядаў пра яўрэйскую карыслівасць, фанатычнасць, няневісць да хрысціянства і ўсведамленне святога абавязку руйнаваць апошніх пры дапамозе ліхварства⁶.

Здаецца, вучаніца пераўзыходзіла настаўніка ў талерантнасці. З першых кроакаў Кацярыны II падкрэслівала роўнасць яўрэй з іншымі падданымі імперыі і сваё жаданне кіраваць імі згодна са справядлівым законам: "Веравызнанне гандляра не павінна служыць падставай ні для якога адрознення". Забараняеца прымушаць яўрэяў сяліцца ў гарадах, гандлярам дазволена "з горада адлучацца, толькі б яны падаткі плацілі спраўну"⁷.

Першыя заканадаўчыя акты адносна яўрэяў захавалі стан, які існаваў у Рэчы Паспалітай. Яўрэйская супольнасць была абкладзена падушным падаткам, якія, як і раней, збіралі кагалы. Яны выконвалі таксама ролю органаў мясцовага самакіравання і вырашэння канфліктаў⁸. Улада кагалаў была ўзмоцненая правам выдачи пашпарту⁹, без якіх яўрэі не маглі вольна перамяшчацца па краю. Але адначасова дзяржава пакідала сваім яўрэйскім падданым альтэрнатыўную магчымасць пазбавіцца ад уплыvu кагала, праз пераход у купецкі стан. Тады яны павінны былі ўносіць прама ў магістрат працэнтны збор, а не шматлікія кагальныя падаткі¹⁰. Акрамя таго, Кацярына II першай у Еўропе робіць крок да эманципацыі яўрэяў, дазваляючы ім удзельнічаць разам з іншымі купцамі і мяшчанамі ў мясцовым самакіраванні. У рамках асветніцкай "палітыкі перавыхавання" заахвочваўся пераход да хрысціянства. Праз хрышчэнне неафіт набываў правы, якімі карысталіся іншыя вольныя падданыя расейскай кароны¹¹.

Але раптам ситуацыя змянілася. Імператрыца ўказам 1791 г. абмежавала тэрыторыю пражывання, а з 1 ліпеня 1794 г. павялічвае яўрэйскі падаткі ўдвай¹².

⁵ Haumann H. Geschichte der Ostjuden. Munchen, 1990. S. 77.

⁶ Шутуров М. Ф. История евреев в России. С. 136-137.

⁷ Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (1649-1873); Извлечение из Полного Собрания Законов Российской империи с 1649 года: В 9 т. / II Отд. Собств. Его Императ. Величества канцелярии (далей ПСЗРИ). СПб, 1874. С. 27.

⁸ Леванда В. О. Полный хронологический сборник ... С. 27; Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1961. Т. 3. С. 33.

⁹ Тамсама. С. 25.

¹⁰ Тамсама. С. 27.

¹¹ ПСЗРИ. Т. XX. С. 436.

¹² Леванда В. О. Полный хронологический сборник ... С. 37.

Прычына ахаладжэння Кацярыны II да яе яўрэйскіх падданых вельмі простая - цік гандлёва-рамесных славё горада. Занепакоенае магчымасцю яўрэйскай канкурэнцыі маскоўскае купецтва падало ёй у 1790 г. прыгавор пра “пагрозу руйнавання ад яўрэяў” (хача, па звестках Юлія Гесэна, у 1788-89 гг. у маскоўске купецтва запісаліся толькі 3 (!) яўрэй¹³).

Такім чынам, першы перыяд у расейскім заканадаўстве адносна яўрэяў можна акрэсліць як паласу шырокага спрыяння і непарушнай аўтаноміі, якая памяняшаецца з 1790 г. пад уплывам хрысціянскага насельніцтва гарадоў.

Перыяд царавання Паўла I (1796-1801 гг.) адзначаўся пацвярджэннем рэйтынговых законуў пра яўрэяў (абмежавання перасялення мяшчанаў, падвойнага падатку, забароны запрыгоњвання яўрэяў)¹⁴, увядзеннем кантролю за кніжным рынкам¹⁵. З мэтай разгляду яўрэйска-хрысціянскіх стасункаў, а разам з тым і прычынаў голаду, ахапішага Беларусь, сюды была накіраваная камісія на чале з сенатарам, вядомым рускім паэтом Гаўрылай Раманавічам Дзяржавіным. Адначасова свае меркаванні па азначаных пытаннях павінен быў выклікаць ў дакладзе губернатар Літоўскай губерні І. Фрызель.

Схільны да лібералізму і асветніцтва Фрызель выказаўся за мягкую ўзаёмнасць інтэграцыю яўрэяў у расейскіе грамадства. У яго дакладзе мэта рэформавання акрэслена наступным чынам: “Пакласці канец няўладжанасці ў яўрэйскім народзе, прыпыніць грабежніцтвы кагальных старшиняў, засцерагчы простых яўрэяў ад прыгнёту і прывесці гэты народ у карысны для дзяржавы стан”¹⁶. Для гэтага, на думку Фрызеля, патрэбна парушыць яўрэйскую ізоляванасць і ўключыць іх у агульнарасейскія саслоўі, каб яны маглі ўдзельнічаць у мясцовым самакіраванні і дэталёвай распрацоўцы яўрэйскай рэформы.

Сенатар Гаўрыла Дзяржавін, які лічыў, што “үрады абавязаны распаўсюджваць і на яўрэяў сваё апекаванне такім чынам, каб яны і сабе, і грамадству былі карысныя”¹⁷, варожа ставіўся да яўрэйскага традыцыйнага ладу жыцця. Сярод трапных, хача і злосных заўвагаў наконт асаблівасцяў побыту, роду заняткаў і стану асветы ў яўрэяў, у яго запісцы мы знайдзем нямала бязглаздзіц, выкліканых няведаннем і забабонамі. Сярод такіх “перлаў” сцвярджэнне, што яўрэі не здымаютъ у памяшканні ярмолку (рэлігійны звычай, які забараняе вымаўляць імя Бога з непакрытай галавой) як быццам таму, што “сябе шануюць перад усімі іншымі найлепшымі”; альбо фраза: “У справе з хрысціянамі ў іх праўды быць не можа. Гэта забаронена Талмудамі”¹⁸. Галоўную мэту рэфор-

¹³ Гессен Ю. История еврейского народа в России: В 2 т. Ленинград, 1925. Изд. 2-е, перераб. Т. 1. С. 77.

¹⁴ ПСЗРИ. СПб., 1830. Т. XXIV. С. 215-216, 256-257. Тамсама. Т. XXV. С. 585.

¹⁵ Тамсама. Т. XXIV. С. 760, 816-817.

¹⁶ Бэкон Г. Положение евреев после разделов Польши // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы: В 6 ч. Иерусалим, 1995. Ч. 6. С. 217.

¹⁷ Державин Г. Р. Сочинения. С объяснительными примечаниями Я. Грота: В 9 т. СПб., 1872. Т. 7. С. 246.

¹⁸ Тамсама. С. 251.

мы Гаўрыла Дзяржавін бачыць у ліквідацыі кагалу, выкараненні “шкодных забабонаў рэлігіі”, вызваленні ад яўрэй Беларусі “без нанясення каму-небудзь шкоды”. Для гэтага прапануеца прыцягнуць іх (калі спатрэбіца, то і гвалтоўна) да рамяства і земляробства на абмежаванай тэрыторыі, забараніць гандаль, падпрадаваць агульнаму кіраванню, асвеке і інш.

На пачатку новага стагоддзя да ўлады прыйшоў Аляксандар I, які адчуваў жаданне правіць “па сэрцу сваёй мудрай бабкі”: выпрацаваць дасканалы закон і зраўняць перад ім усе саслоўі. У рамках агульнай кадыфікацыйнай па-літыкі праходзіў і разгляд яўрэйскага заканадаўства. У час царавання Аляксандра I (1801-1825 гг.) былі скліканы чатыры “яўрэйскія камітэты”, якія ўносілі на разгляд цара законопраекты па ўдасканаленню статусу яўрэяў.

Асноўнай мэтай законатворчай працы першай чвэрці 19 ст. трэба прызнаць імкненне зліць яўрэйскую супольнасць з іншымі падданымі імперыі. Гэты мантуў гучыць не толькі ў справаздачы Гаўрылы Дзяржавіна, якая наклала моцны адбітак на законы адносна яўрэяў аляксандраўскіх часоў. З патрабаваннем ліквіда-ваць яўрэйскую ізаліванасць мы сустракаемся ў прапановах саміх яўрэяў, на-приклад, у праекце Ноты Хаймавіча¹⁹. Асэнсоўваецца пытанне: шкодная ці ка-рысная дзеянасць яўрэяў. Грамадскасць хвалюе роля яўрэяў у пашырэнні віна-курэння на вёсцы, што прычынілася да масавага спойвання сялянства. Пры гэ-тым не былі прыняты да ўвагі ні выключна пасрэдніцкая роля саміх яўрэяў, ні месца ў вырабе і продажы алкаголю памешчыкаў, сапраўдных уласнікаў шын-коў і вінакурняў.

У 1804 г. было абнародавана “Усталяванне аб яўрэях” - першы агульны зборнік расейскіх законаў адносна гэтай супольнасці. Дух дакумента даволі гуманны, ў ім дэкларуюцца негвалтоўныя меры па далучэнню яўрэяў да расей-скага грамадства. Адзін з галоўных шляхоў – асвета. З гэтага часу яўрэі прыма-юцца ва ўсе навучальныя установы Рasei. Не дазваляецца рэлігійны ўціск, ву-чония яўрэі атрымалі права на набыццё навуковых ступеняў. Нежадаўшыя на-ведваць агульную навучальную ўстановы маглі адчыніць яўрэйскія школы з умовай ававязковага вывучэння расейскай, польскай ці нямецкай моваў. Паству-пова ў яўрэйскае жыццё ўводзіліся еўрапейскія культурныя нормы. Справавод-ства пераводзілася на адну з вышэйназваных моваў, яе ведання патрабавалі ад сяброў магістрату, рабінаў і кагальных. Яўрэі, што ўдзельнічалі ў працы магі-стратаў, як і вучні агульных школаў, павінны былі перамяніць вопратку на еў-рапейскую; па новаму перапісу ўсе яўрэі атрымлівалі спадчынныя прозвішчы.

Адчувалася, што ўладам спадабалася думка Гаўрылы Дзяржавіна аб “пры-вядзенні яўрэяў у карысны для дзяржавы стан”. Стымулявалася далучэнне іх да вытворчай працы. Заводчыкам і фабрыкантам, а таксама рамеснікам абяца-ліся падаткавыя ільготы, пазыкі, часовы допуск па-за мяжу яўрэйскай аселасці.

¹⁹ Державин Г. Р. Сочинения. Т. 7. С. 329-332.

Асаблівая ўвага была праяўлена ў дачыненні да земляробаў. Арэндатарам памешчыцкай зямлі закон пропанаваў 5-гадовае вызваленне ад скарбовых падаткаў, а каланістам, якія пераходзілі на казённыя землі - пазыку і 10-гадовы не-плацёж падаткаў.

Урад дэманстраваў жаданне ліквідаваць “яўрэйскую выключнасць” у фіскальных адносінах. “Усталяванне” скасоўвала падвойны падатак з земляробаў, рамеснікаў і фабрыкантаў, а ўказ 8 лістапада 1807 г. здымаў яго з яўрэйскіх купцоў²⁰.

Трэба зазначыць, што ў законах тae пары праявіліся парывістасць і са-маўпэўненасць, уласцівыя маладому імператару. Яго жаданне змяніць стан рэ чаў простымі сродкамі яскрава праявілася ў барацьбе з яўрэйскім вінакурэннем. Для яго вынішчэння было вырашана высяліць усіх яўрэяў з вёсак у гарады і мястэчкі. Мера гэтая, цалкам кабінетная, не магла быць выкананая за чатыры назначаныя “Усталяваннем” гады. На старыя і занядбаныя дамы яўрэяў не знаходзілася пакупнікоў, а ў самых яўрэяў не ставала сродкаў на перасяленне. Перапыняючыся ў лютым 1807 г. і снежні 1808 г., высяленні ўзнаўляліся ў кастрычніку 1807 г. і красавіку 1823²¹, што не толькі прыводзіла да руйнавання яўрэяў, але і стварала блытаніну ў законах.

Дзяржавінскі дух нецярпімасці і падазронасці да яўрэяў уваскрасае ў законах другой паловы царавання Аляксандра I. Як не выклікаючыя даверу падданыя, здольныя да зрады, па ініцыятыве сенатара Сіверса яўрэі высяляюцца з 50-вёрставай адлегласці ад дзяржаўнай мяжы (1812-1821 гг.). Каб засцерагчы праваслаўных ад іўдзейскага “псуочага” уплыву, яўрэям забаронена тримаць хрысціянскую прыслугу (1818, 1820 г.)²². Тым, хто жадаў перамяніць веравызнанне, павінна было дапамагаць “Таварыства ізраільскіх хрысціянаў” (1817 г.), якое гарантавала і матэрыяльную і духоўную падтрымку любому новахрышчонаму.

Вынік 25-гадовага царавання Аляксандра I - 75 законаў адносна яўрэйскай супольнасці - горы паперы: сенацкіх указаў, праектаў, пропановаў. Як жа адбілася гэта бурная творчасць на жыцці простага яўрэя, жыхара Беларусі? Вывучэнне архіўных дакументаў паказвае, што жыццё гэта амаль не змянілася. Адразу асуджаны на правал быў праект “перавыхавання” яўрэяў у земляробаў. Пропануючы супольнасці карэнным чынам змяніць лад свайго жыцця, пакінуць традыцыйныя заняткі і ў кароткі час набыць новыя навыкі, урад недастатковая клапаціцца аб іх матэрыяльнай падтрымцы. 5-10-гадовага скасавання падаткаў было недастатковая для пачынання гаспадаркі на новым месцы, невялікія дзяржаўныя пазыкі былі пропанаваныя “у пазыку”, а на засяленне адведзеныя выключна малы замельны масіў - 30 000 дзесяцін.

²⁰ Леванда В. О. Полный хронологический сборник ... С. 56, 70-71.

²¹ Тамсама. С. 77, 119.

²² Тамсама. С. 96, 103-104.

Прымаючы да ўвагі ніzkі ўзровень жыцця і агульную немаёнасць расейскіх яўрэй, лёгка сабе ўявиць, чаму яўрэі не адгукнуліся на заклік ўрада. У 1807 г. з 16 747 яўрэйў мужчынскага полу з Гарадзенскай губерні земляробамі сябе лічылі толькі 1 978 чалавек²³. Калі ў тым жа годзе сярод яўрэйў Гарадзенскай губерні правялі апытаць, ці не жадаюць яны перасяліца на вольныя землі для таго, каб заніцца сельскагаспадарчай дзейнасцю, 979 адказалі станоўча, але 579 з іх не мелі магчымасці перасяліца па прычыне беднасці, а 39 не маглі плаціць падаткі²⁴.

Наконт магчымасці далучыць праdstаўнікоў яўрэйскай супольнасці да сельскагаспадарчых заняткаў і прычынаў прававалу ўсіх мераў урада, якія праводзіліся ў даным накірунку, гучалі розныя меркаванні. Для цэнтральнай улады характэрнае выказванне такога кшталту: “Па прычыне зведенай ухлістасці яўрэйў ад земляробчых заняткаў і прыхільнасці да гарадскага больш гультайскага жыцця з абцяжарваннем народа, да гэтага часу ўступіла ў гэтае званне зусім нязначная колькасць яўрэйў”²⁵. Мясцовыя чыноўнікі, бліжэй знаёмыя з цяжкасцямі, што ўзікаюць пры реалізацыі кабінетных законаў, прыводзілі іншыя тлумачэнні. “Гаспадарка пасяленцаў-яўрэйў знаходзіцца ніжэй за гаспадарку рускіх сялян, па недастатковаму іх веданню апрацоўкі палёў. Недахопы ў гаспадарцы яўрэйў заключаюцца яшчэ ў недабудаванасці гаспадарчых пабудоваў і ў адсутнасці ў іх дастатковай колькасці быдла”²⁶. Самі яўрэі лічылі “прапанову зрабіць яўрэйў земляробамі недарэчнай, таму што яўрэі займаюцца тымі рамёствамі, у якіх іншыя не практикуюцца” і прапанавалі “тых, хто пажадае зрабіцца земляробам, забяспечыць усім неабходным”²⁷ (праект Ноты Хаймавіча).

Такой жа безвыніковай стала і кампанія па адлучэнню яўрэйў ад вырабу і гандлю спіртнымі напоямі. Шынкарская дзейнасць яўрэйў была цесна спалучана з інтэрсамі мясцовай шляхты, для якой адданыя яўрэям у арэнду вінакурні былі крыніцай пастаяннага высокага прыбылку. Таму калі пастановы ўрада забаранілі легальную арэнду, пашырылася тайнае валоданне і арэндаванне. “Па Вашага Правасхадзіцельства прапанове вызначана: у нашым Кобрынскім павеце надта шмат маёнткаў дадзена памешчыкамі яўрэям у закладныя і арэндныя пасесіі”²⁸, - даносілі губернатару з Кобрынскага ніжняга земскага суда.

У цараванні Мікалая I (1825-1855 гг.) імкненне да з'яднанасці падданых прыняло крайнія формы. Праявілася жаданне ўніфікаваць, падавіць усялякую самабытнасць і самастойнасць: у мысленні, у знешнім выглядзе, таму што ўжо ў гэтым, на думку уладаў, каранілася непаслушэнства і магчымасць бунту. Яў-

²³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гародні (далей – НГАБ у Гародні). Ф. 1. Воп. 1. Спр. 100. Л. 80 аб.-81.

²⁴ Тамсама. Л. 81 аб.-83 аб.

²⁵ Тамсама. Воп. 13. Спр. 450. Л. 2 аб.

²⁶ Тамсама. Спр. 932. Л. 18 аб.-44.

²⁷ Проект польскага надворнага советніка Ноты Хаймовича // Державин Г. Р. Сочинения. СПб., 1872. Т. 7. С. 330, 331.

²⁸ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 122. Л. 5.

рэяў патрабавалася ператварыць як унутрана, так і вонкава, а паколькі яны не праявілі асаблівага жадання скарыстаць з гуманых мераў папярэдняга ўраду, то цяпер сродкі абіраліся жорсткія, гвалтоўныя, прымусовыя.

Былі працягнутыя некаторыя пачынанні Аляксандра I: высяленні з сельскай мясцовасці (1827-1835 гг.) у мэтах барацьбы з яўрэйскім вінакурэннем²⁹; заахвочванне земляробчай і прамысловай дзеянасці па “Усталяванню аб яўрэях” 1835 г.³⁰, якое, дарэчы, не ўнесла нічога новага ў фармаванне юрыдычнага статуса яўрэяў, а толькі абагуліла папярэднія акты.

Пад унутраным змяненнем разумелася не толькі змена роду дзеянасці, але і трансфармацыя свядомасці. Да хрысціянізацыі вялі розныя шляхі. Сярод іх, уведзенае 26 жніўня 1827 г. натуральнае выкананне рэклукткай павіннасці, якую дагэтуль замяняў грашовы падатак³¹. Для яўрэяў была ўведзеная павялічаная норма здачы рэклутаў, паніжаны прызыўны ўзрост, уведзеныя жорсткія карнныя меры адносна як саміх рэклутаў, так і кагальнага кіраўніцтва ў выпадку невыканання ўказу. Тым самым сяялася зерне разладу ўнутры яўрэйства.

Пазбаўленню яўрэйскіх масаў іх духоўных кіраўнікоў і настаўнікаў павінна была садзейніцаць ліквідацыя кагалаў (1844 г.). Адначасова мера гэтая азначала ўзмацненне дзяржаўнага ўмяшання ва ўнутрыабшчынныя справы, бо ставіла яўрэйскае грамадства пад кантроль паліцыі. На справе, па прычыне захавання кагальна-рабінскай вярхушкай вялікага рэлігійнага аўтарытэту, скаванне кагалу адбылося выключна фармальна. Алігархія працягвала кіраваць адзінаверцамі пры дапамозе грошаў і сувязяў.

Як удар па асвешце і адукцыі рыхтаваліся наступныя меры: закрыццё ўсіх яўрэйскіх друкарні акрамя віленскай і кіеўскай (27 лістапада 1836 года)³² і рэфармаванне яўрэйскай школы (13 лістапада 1844 года)³³. Апошняе прадугледжвала адкрыццё казённых яўрэйскіх вучылішчаў рознага тыпу, у якіх можна было набыць свецкую адукцыю з паменшанай удзельнай вагой “яўрэйскіх прадметаў” - рэлігіі і гісторыі.

Знешняя адметнасць яўрэяў ліквідавалася пры дапамозе паступовай забароны нашэння традыцыйнай вірапраткі і прычосак³⁴. Адначасова заахвочваліся тыя, хто быў згодны пазбавіцца і знешній адметнасці, і веры продкаў. Неафітам прапаноўваліся трохгадовыя падаткавыя ільготы і грашовая падтрымка³⁵.

Астатні сакрушальны ўдар па яўрэях павінны былі нанесці “Часовыя праўлы аб разборы яўрэяў”³⁶, якія, падзяляючы супольнасць на “аселых” і “неасе-

²⁹ Леванда В. О. Полный хронологический сборник ... С. 216.

³⁰ ПСЗРИ. СПб., 1836. Собр. 2. Т. Х. Отд. 1. С. 313, 315-316.

³¹ Леванда В. О. Полный хронологический сборник .. С. 192.

³² Тамсама. С. 395.

³³ Тамсама. С. 574.

³⁴ Тамсама. С. 683, 732, 755.

³⁵ Тамсама. С. 273, 518.

³⁶ Тамсама. С. 764.

лых” (па прынцыпу валодання нерухомасцю), аб’яўлялі “некарыснымі” большасць яўрэяў краіны. “Часовыя правілы” былі прынятыя ў 1851 г., але ідзі таго роду луналі ў паветры ўжо даўно. Яшчэ дакумент 1845 г. ўтрымліваў праект аддзялення “карысных ад нямаючых ніякай вытворчай працы” з тым, каб падвергнуць гэтых астатніх розным абмежаванням, у тым ліку ўзмоцненаму рэкруцкаму набору³⁷. Між тым, па дадзеных 1849 г., “карысныя” яўрэі складалі: па Пружанскаму павету 47,47% ад агульнай колькасці рэвізскіх душ мужчынскага полу сярод яўрэяў, па Кобрынскаму – 79,47%, а па Гарадзенскаму - толькі 33,16%.³⁸ Відавочна, што настойлівае выкананне гэтага плана, рэалізацыі якога перашкодзіла Крымская вайна, стала б для яўрэйскай супольнасці сапраўдным бедствіем.

Заканадаўчая спадчына Мікалая I адносна яўрэйскай супольнасці (604 законы) колькасна амаль у 10 разоў пераўзыходзіць дасягненне яго папярэдніка. Можа, гэтыя ўказы прынеслі вялікі плён і палепышылі гаротны стан яўрэйскай масы? Дакументы адказваюць на гэта пытанне адмоўна. Відавочна беспаспяховасць барацьбы з яўрэйскім вінакурэннем. Справаздачы чыноўнікаў 20-х і 50-х гг. 19 ст. адноўлявавыя: “У некаторых маёнтках па спрыянню памешчыкаў, яўрэі патаемна маюць удзел у шынкаводстве і корчмах, утрымліваюць кароў на пахт (бяруць у аренду – *B. C.*), арендуюць млыны і азёры ці ракі для рыбнай лоўлі, займаюцца скупкай і продажам прадуктаў, з’яўляючыся ў іх кімсьці на-кшталт фактараў (пасрэднікаў – *B. C.*)” (1850 г.)³⁹.

“Усталяванне” 1835 г. падцвердзіла забарону найма яўрэямі хрысціянскай прыслугі з пасяленнем у яўрэйскіх хатах⁴⁰. Але на месцах закон быў патрактаваны больш радыкальна, што прынесла шкоду не толькі яўрэям. але і рабочым з хрысціянаў, якія згубілі працу. “У некаторых гарадах і мястэчках забараняеца хрысціянам будаваць і рамантаваць яўрэйскія дамы, рабіць у іх печы і розныя патрэбы, што да сталаярнага майстэрства адносяцца, вазіць яўрэяў, апрацоўваць зямлю, прывозіць для іх ваду і інш.”⁴¹ - скардзіліся яўрэйскія дэпутаты.

Складана праходзіла кампанія па “знешняму цывілізаванню” яўрэяў. Нягледзячы на пастаяннае з’яўленне ўсё новых указаў па забароне шыцця і апрананнія яўрэйскай нацыянальнай вопраткі, звычаю галення галавы ў замужніх яўрэяк і нашэння пейсаў дарослымі мужчынамі, новыя парадкі не прыжываюцца ў яўрэйскім асяроддзі. Для яўрэяў змяненне знешняга выгляду, традыцыйных строяў на єўрапейскія азначала здраду рэлігійным нормам. Да таго ж сама ўвядзенне закону ў сілу выклікала абурэнне. Сучаснікі сведчаць, што паліцыя падсцерагала парушальнікаў указа ў людных месцах. З іх здзіралі

³⁷ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Вол. 20. Спр. 1485. Л. 1.

³⁸ Тамсама. Вол. 13. Спр. 352

³⁹ Тамсама. Спр. 460. Л. 2.

⁴⁰ Левандава. В. О. Полный хронологический сборник ... С. 362.

⁴¹ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Вол. 1. Спр. 2992. Л. 2-2 аб.

нацыянальную вопратку, з жанчынаў пад улююканне натоўпу скідалі парыкі, у старых вырывалі альбо адразалі тупымі нажамі пейсы на скронях. Нату́ральна, што такое “заахвочванне” да ёўрапейскага ладу жыцця выклікала не-падпарадкаванне.

У расейскай грамадскай свядомасці апошнай трэці 18 - першай паловы 19 ст. існавала перакананне у адвечнай варожасці яўрэяў да хрысціянаў і верагоднасці вядзення імі шкодніцкіх дзеянняў супраць “карэннага насельніцтва краю”. Таму мэтай заканадаўства адносна яўрэяў стала дасягненне пэўнага прававога ідэалу: асіміляваны, эманcіпаваны, уніфікаваны падданы. Расейскія заканадаўцы прапанавалі яўрэйскай супольнасці ўключчэнне ў сістэму агульна-расейскіх саслоўяў, адпавядаючых іх маёмынкаму стану, коштам адмовы ад нацыянальнай самабытнасці, што сустрэкала ў яўрэйскім асяроддзі непрыманне і адпор. Гэта прыводзіла да канфлікту з уладамі, якія да таго ж часта карысталіся гвалтоўнымі і жорсткімі мерамі, што суправаджалася нярэдка злойжаваннямі на месцах. Вынікам стала недасягненне азначанай мэты. Стваралася згубнае, непрадуктыўнае становішча, пры якім абодва бакі неслі страты.

Сабалеўская Вольга

- ✓ Нарадзілася ў 1974 г. у Гародні.
- ✓ У 1996 г. закончыла факультэт гісторыі і культуры Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэту і паступіла ў аспірантуру пры кафедры гісторыі Беларусі ГрДУ.
- ✓ У 1999 г. абароніла дысертацию на ступень кандыдата культуралогіі па тэме “Яўрэі Беларусі ў канцы 18 - першай палове 19 ст.: лад жыцця і культура”.
- ✓ E-mail: osobol@aport.ru
osobol@tut.by

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦАЗНАЎСТВА

Валеры Шэйфер (Гародня)

Дзяржаўныя уні Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага ў ацэнцы расейскай гісторыі 19 – першых дзесяцігоддзяў 20 ст.

Пытанне уній ВКЛ і Каралеўства Польскага ў прыватнасці і пытанне ўза-
емадносінаў гэтых дзяржаваў у цэльм паўсталі ў расейскай гісторыяграфіі
даволі даўно. Яно закранае ўжо ў працах Карамзіна і звязана з уплывам
гэтых узаемадносінаў на гісторыю Расеі.

Мікалай Міхайлавіч Карамзін (1766 – 1826 гг.) больш увагі ўдзяляў кан-
фесійнаму аспекту і факту хрышчэння (па лацінскаму абрэду) Літвы пасля жа-
ніцьбы Ягайлы з польскай каралевай Ядзвігай. Ініцыятыву ён прыпісвае само-
му Ягайле, які зрабіў гэта “с согласія вельмож польских”¹. Адвартным бокам
хрысціянізацыі гісторык лічыў прыцясненне праваслаўных: “Происшествие
столь благоприятное для Рима имело весьма печальное последствие для рос-
сиян: Ягайло, дотоле покровитель греческой веры, сделался её гонителем”².
Карамзін высока ацэньваў асобу Вітаўта як кіраўніка дзяржавы і лічыў, што
Расея несумненна згінула б, калі б у яго пераемнікаў быў такі дзяржаўны ро-
зум³. Асноўную ж прычыну Люблінскай уні ён бачыў праста ў імкненні Жыг-
імonta Аўгуста да злучэння двух народаў, каб “утвердить их могущество”. Ад-
нак гісторык згадвае, што зрабіць гэта было няпроста, бо польская шляхта і
літоўскія паны пастаянна варагавалі паміж сабою. Адзінай сілай, здольнай
ажыццяўіць унію, на яго погляд, была каралеўская ўлада⁴.

Мікалай Герасімавіч Устралаў (1805 - 1870 гг.) у сваёй “Рускай гісторыі”
наогул лічыў Люблінскую унію горшым бедствам, чым мангола-татарскае на-
шэсце (хоць відавочна, што з Маскоўскай дзяржавай яна не заключалася, а ман-
гола-татарскае іга датычылася Паўночна-Усходній Русі; відаць, аўтар адразу
прадвызначыў, што ўсходнія раёны ВКЛ – гэта землі, якія быццам бы спрадве-
ку з’яўляліся маскоўскімі), бо быў уведзены польскі стыль кіравання, “чуждая
смесь анархии и деспотизма”⁵. На яго думку, ВКЛ пасля Люблінскай уні на-
огул трапіла пад уладу “жыдоў і татараў”⁶. Усе ўзгадкі пра Польшчу ў гісторы-
ка прасякнутыя няявісцю. Ён робіць асноўны ўпор на грамадскую барацьбу
вакол уні і адсутнасць еднасці паміж палякамі і жыхарамі ВКЛ (апошнія для

¹ Карамзін Н.М. История государства Российского: В 12 -ти Т.: Репр. воспр. издания 1872 - 1844 гг.
Москва, 1989. Кн. 2. Т. 5. С. 55.

² Тамсама.

³ Тамсама. Кн. 2. Т. 5. С. 147.

⁴ Тамсама. Кн. 3. Т.9. С. 71.

⁵ Устрялов Н.Г. Русская история : 2-ое издание. СПб., 1839. Ч. 1. С. 101.

⁶ Тамсама.

яго толькі “обитатели Западной Руси”) і лічыць, што “все желали, чтобы после пресечения династии Ягеллонов, Литовское княжество отошло к государству Московскому”⁷. Праца гэтая напісана яўна як ідэалагічная.

Прафесар Маскоўскага ўніверсітэту Іван Дзмітрыевіч Бяляеў (1810 - 1873 гг.) у сваім “Нарысе гісторыі Паўночна - Заходняга краю”, выдадзеным у Вільні ў 1867 г., падкрэсліваў, што прычынай Крэўскай уніі было жаданне палякаў, асабліва мазаўшанаў, пазбегнуць спусташальных літоўскіх набегаў, якія сталі надзвычай частымі пасля смерці караля Людовіка⁸. Чаму ж Ягайла прыняў іх прапанову? Аўтар дае просты адказ: “Властолюбівый Ягайло не задумался принять такое лестное предложение... вступить в брак с Ядвигой, принять польскую корону и соединить Литву и Русь с Польшею”. И гэта было менавіта злучэнне, а не намінальная унія. Вынікам стала акаталічванне ВКЛ. “На коронации он дал торжественное обещание соединить Литву, Жмудь и Русь с Польшею и обратить тамошних жителей в Латинство”⁹. Аднак, Бяляеў лічыў, што абяцанне гэтае не мела аніякай сілы, бо Ягайла даў яго, не пытаючыся ні князёў, ні народу, якія не жадалі ні злучэння з Польшчай, ні змены сваёй веры. Хрышчэнне Літвы таксама суправаджалася гвалтам.

У 1392 г. было заключана Астроўскае пагадненне, якое прымірыла Ягайлу і Вітаўта пасля доўгіх канфліктаў. Ягайла перадаў Вітаўту ВКЛ, вывеўшы з яго польскіх намеснікаў і польскія войскі. У той жа час, Вітаўт абавязаўся не аддзяляць Вялікае Княства ад Кароны. Бяляеў падсумоўвае свае разважанні адносна уніі наступным чынам: “Таким образом окончательно состоялся союз Литовской Руси с Польшею и притом с явным стремлением Польши подчинить себе Литовскую Русь; но союз этот был только в княжеском доме, народ же, как Литва, так и Русь, вовсе не думали о соединении с Польшею и стояли к полякам враждебнее прежняго”¹⁰.

Сяргей Міхайлавіч Салаўеў (1820-1879 гг.) таксама лічыў, што ідэя дынастычнага шлюбу належала Ягайле, які сам прапанаваў умовы злучэння з Польшчай¹¹, вядомага як умовы Крэўскай уніі (хоць такога тэрміну аўтар не выкарыстоўвае). Шлюб гэты меў агромністы ўплыў на лёсы ўсёй Еўропы, і перш за ўсё для гісторыка гэта азначала акаталічванне Літвы¹². Наогул, справу уніі у сэнсе інкарпарацыі, ён бачыў гістарычнай задачай дынастыі Ягелонаў, вырашыць якую ўдалося апошнім з іх, Жыгімонту Аўгусту. Хоць і не без цяжкасцяў (гэта Салаўеў прызнаваў, як і Карамзін) у літоўскай арыстакратыі было яшчэ моцным імкненне да асонасці і жаданне мець свайго вялікага князя. Гэтая арыстакра-

⁷ Тамсама. С. 104.

⁸ Беляев И. Д. Очерк истории Северо - Западного края России. Вильна, 1867. С. 110-111.

⁹ Тамсама. С. 112.

¹⁰ Тамсама. С. 112, 114, 120.

¹¹ Соловьев С.М. Сочинения в 18-ти кн. Москва, 1989. Кн. 2. Т. 3. С. 292.

¹² Тамсама. С. 293.

тыя, зразумела, пужалася злучэння з дзяржавай, дзе брала верх шляхецкая дэмакратыя¹³. Не ўлічваючы знешніх абставінаў, Салаёў выводзіў унію 1569 г. з асабістага жадання караля, якое было тым больш моцным, што ён не меў дзяцей. Канчатковай прычынай, прымусіўшай ліцвінаў падпісаць умовы Люблинскай уніі, гісторык лічыў адсутнасць у іх падтрымкі з боку “рускіх” (г.зн., праваслаўных). У цэлым, злучэнне з Польшчай паводле Салаёва было “явно в ущерб Літве”¹⁴.

Пасля падаўлення царскай Расеяй паўстання пачатку 30-х гадоў 19 ст., а пасля і паўстання 1863 – 1864 гг. у расейскай гістарыяграфіі другой паловы 19 ст. узрастает інтэрэс да “западнорусских” земляў. Хутчэй за ўсё гэта было звязана з ідэалагічным абрэгунтаваннем іх далучэння да Расейскай імперыі. У прафесара Санкт-Пецярбургскай духоўнай акадэміі Міхала Восіпавіча Каяловіча (1828 - 1891 гг.) расейская дзяржаўная ідэалогія ставіцца ў зыходную пазіцыю. Па яго меркаванню, з моманту заключэння Крэўскай уніі “рускае” па сутнасці ВКЛ ператвараецца ў польскае. Так лёгка і праста тлумачыцца ўся гісторыя ВКЛ. Злучэнне з Польшчай у гісторыка выглядае, з аднаго боку, як заканамернасць і нават мае правідэнцыяналісцкую накіраванасць. Вялікае Княства з усіх бакоў было абкружана ворагамі: крыжакамі, крымчакамі, Польшчай, наступаючай Маскоўскай дзяржавай. Пры такіх абставінах яно толькі цудам магло застацца самастойным і не прымкнуць да каго-небудзь з суседзяў¹⁵. З другога боку, унія – выпік выпадковасці: існавання ў Польскай Кароне “царственной невесты”, якой трэба было прыдбаць выгоднага жаніха. У дадатак унія была спраўай асабістых інтэрэсаў Ягелонаў, для якіх прывабна было займаць два троны. Хіліліся да уніі і дробныя літоўскія князі і вяльможы, якія спадзяваліся мець большую самастойнасць у сваёй краіне, калі іх гаспадар будзе заняты польскімі справамі. Урэшце, зацікаўленасць у справе уніі прайвіла і сярэдняе саслоўе (шляхта). Вось і ўсё, на чым, паводле Каяловіча, трymалася польска – літоўская унія на працягу ўсяго яе існавання. Ён ацаніў як бязглаздзіцу тэзіс, што з’яднанне Польшчы з ВКЛ цягнулася два стагоддзі па прычыне яго добраахвотнасці. Прычына крылася ва ўнутранай барацьбе паміж палякамі і літоўцамі і ў адсутнасці ў іх адзіных каранёў. Гэта было аб’яднанне дзвюх несумышчальных частак - ВКЛ з задаткамі самадзяржаўя і арыстакратычнай Кароны з выбарнасцю караля. У Вялікім Княстве Літоўскім з усіх саслоўяў толькі адно баярства магло выступаць за унію, бо жадала набыць такія ж права, якімі карысталася шляхта ў Каралеўстве Польскім¹⁶.

Каяловіч адзначаў, што падчас заключэння Крэўскай уніі, Ягайла і яго прыхільнікі больш займаліся ўрачыстымі бокамі злучэння, чым “глубокомысленными соображеніями о том, как соединить оба государства в одно”. Сур-

¹³ Соловьев Сочинения в 18 -ти кн. Кн. 3. Т. 6. С. 593-594.

¹⁴ Тамсама. С. 594.

¹⁵ Коялович М.О. Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским Королевством на Люблинском сейме в 1569 г. Спб., 1863. С. 7-8.

¹⁶ Тамсама. С. 8, 6, 11, 12.

’ёзнай справай заняліся толькі каталіцкія святары, “принявшиеся усердно крестыць Литву”¹⁷. Пытанне пра унію абмяркоўвалася на працягу двух стагоддзяў. І ўрэшце сілаю была праведзена ў жыщё Люблінская унія. Яна ўяўляла сабой “картину жестокага насилия, с одной стороны, и позорнага унижэння, с другой. Не трудно угадаць, что унижение здесь досталось на долю литовцев (уласна Літвой ён лічыў Жмудзь і Беларусь), а насилие было делом поляков”¹⁸. У цэлым, Каяловіч негатыўна ацэнываў польска-літоўскія уніі – як святататства, за якое гісторыя карае нават “славянское братство Польши и всей России”¹⁹. Іван Лапо адзначаў, гаворачы пра яго “Лекцыі па гісторыі Заходняй Рasei”, якія выйшлі ў свет у 1864 г., што іх пануючы тон – гэта “руssкие начала и борьба с ними полонизма”²⁰.

Іван Дзмітрыевіч Ілавайскі (1832 – 1920 гг.) і Уладзімір Баніфацьевіч Антоновіч (1834 - 1908 гг.) напісалі сумесную працу “Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага ад найдаўнейших часоў аж да падзення ўдзельнай сістэмы ў Літоўскай Русі”. У цэлым, яны зыходзіліся ў поглядах. Аднак былі і некаторыя адрозненні. І.Д. Ілавайскі у сваёй “Гісторыі Rasei” пісаў, што Крэўская унія была выгаднай для Польшчы, перш за ўсё для малапольскіх паноў, на землі якіх увесь час рабіў напады Ягайла. Сведчаннія пра папярэдня перамовы няма. Гісторык адзначаў: “Мы видим только, что предложенный брак с прекрасною юною королевою и польская корона обаятельно подействовали на Ягайло: он согласился на все условия, которые от него требовали”²¹. Вынікам уніі быў пачатак акаталічвання Літвы. У адрозненне ад многіх абагульняючых прац расейскіх гісторыкаў, Ілавайскі ўзгадвае Астроўскае пагадненне, адносячы яго да 1392 г., Віленска-Радамскую унію 1401 г., Гарадзельскую унію 1413 г., Мельніцкую унію 1501 г., што сведчыць пра грунтоўнасць разгляду матэрыялу. Гісторык даў вельмі падрабязныя слоўныя партрэты Ягайлы, Вітаўта, Скіргайлы, Свірдыгайлы. Ён лічыў, што на мяжы 14 і 15 ст. ВКЛ дасягнула піку магутнасці. Аднак “одним из главных последствий поражения Витовта на р. Ворскле (1399 г. ад татараў - В.Ш.) было подкрепление связи Великого Княжества Литовско-Русского с Польским Королевством”²². Вынікам стала унія 1401 г., па якой Вітаўт прызнаўся ўжо толькі пажыццёвым намеснікам у ВКЛ. Аднак асноўнай прычынай збліжэння дзвюх дзяржаў Ілавайскі лічыў небяспеку з боку немцаў²³. Галоўным вынікам Гарадзельскай уніі даследчык лічыў узмацненне ўплыву польска-шляхецкага напрамку на літоўскую дзяржаўнасць, што азначала паслабленне ўплыву вялікага князя²⁴.

¹⁷ Тамсама. С. 13.

¹⁸ Тамсама. С. 22.

¹⁹ Тамсама. С. 87.

²⁰ Лаппо И. И. Западная Россия и её соединение с Польшей в их историческом прошлом: Исторический очерк. Прага, 1925. С. 84.

²¹ Илловайский И.Д. История России. Т. 2: Московско-Литовский период или собиратели Руси. москва, 1887. С. 167.

²² Тамсама. С. 208.

Ілавайскі рабіў націск на наступным: злучэнню дзвюх дзяржаў спрыяла тое, што ў іх быў адзін манарх. Асабліва шмат садзеінічалі гэтай справе два такія працяглыя перыды як каралеваванне Казіміра Ягелончыка і Жыгімонта Казіміравіча. Зыход справы уніі для яго быў відавочным, калі параўнаць згуртаванасць палякаў і адсутнасць адзінадушша ў ВКЛ. “Главным деятелем этой унии явилась окатоличенная и ополяченная династия”²⁵.

Антановіч жа лічыў, што для ВКЛ як для дзяржаўнага арганізму было характэрна нейкае ўнутранае бязсілле: “... едва успев сложіцца, он ищет по-сторонней точки опоры, подчиняется влиянию соседнего государства, гораздо более слабого материально и совершенно ему чуждого по культуре; под давлением его медленно, почти без борьбы Литовское княжество замирает, укладываясь в бытовые и общественные формы, выработанные на совершенно чуждых ему началах и при таких исторических условиях, которые не имели ничего общего с ходом его собственной истории”²⁶.

Іван Парфір’евіч Філевіч (1850 - 1913 гг.) агульныя заўвагі наконт уніі зрабіў у сваёй працы “Польшча і польскае пытанне”. Ён лічыў, што “в 1385 г. произошло событие ничем не предвиденное. Литовско-русский государь Ягайло, погубив недалеко от Куликова поля русское посланничество Литвы, предложил свою руку Ядвиге”²⁷. Гэта змяніла ўесь ход гісторыі ВКЛ, але ў той жа час “руская” гаворка напоўніла палацы Гнезна і Кракава, бо іншай мовы Ягайла не ведаў. На думку гісторыка, разам са злучэннем з Польшчай унія 1385 г. здзеісніла аддаленне каталіцкай Літвы ад праваслаўнай Русі. У той жа час яе заключэнне нанесла ўдар па крыжаках. Самое існаванне ордэнской дзяржавы цяпер траціла ідэалагічную падставу: хрысціць ліцвінаў-католікаў ужо не мела сэнсу. Грунтоўнай уяўляеца думка аўтара пра тое, што “Городельский привилей следует рассматривать на ... почве современных ему взглядов и понятий общества”²⁸. Нельга казаць, з яго пункту гледжання, ні пра якую цывілізацыйную місію Польшчы пасля заключэння Крэўскай уніі. Калі літоўцы аддавалі дзяржаву, палякі ўзамен -- гербы, над якімі яны самыя ў тыя часы наスマхаліся²⁹.

Пытанне уніі грунтоўна разгледжана ў адпаведных раздзелях “Лекцый па рускай гісторыі” Сяргея Фёдаравіча Платонава (1860 - 1933 гг.). Ён лічыў, што злучэнне было прапанавана Польшчай з мэтай накіраваць сілы абедзвюх дзяржаў супраць агульнага ворага – крыжакоў. Мэта была дасягнута. Але мейся і адваротны момант: “Поляки стремились окатоличить Литву и ввести в ней

²³ Тамсама. С. 212.

²⁴ Илловайский И.Д., Антонович В.Б. История Великого Князьства Литовского в одни из самых аж до упадку удельной системы в Литовской Руси. Тернополь, 1877. С. 161.

²⁵ Илловайский И. Д. История России. Т. 3: Московско-царский период. Москва, 1890. С. 124, 125, 148.

²⁶ Антонович В. Б. Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV в. Киев, 1878. С. 1-2.

²⁷ Філевіч И.П. Польша и польский вопрос. Москва, 1894. С. 54.

²⁸ Тамсама. С. 37, 57-58, 61.

²⁹ Тамсама. С. 61.

“культуру”, т.е., польские обычай³⁰. Гэта прывяло да канфесійнага і нацыяналь-гага разладу ў ВКЛ, у выніку чаго яно пачынае хіліца да заняпаду, у той самы час, калі, здавалася б, дасягае поўнага росквіту сіл. Платонаў лічыў, што Вітаўт зрабіў стаўку не на туую партыю: збліжаючыся з Польшчай, ён забыўся пра асноўную сілу – “рускі” элемент Вялікага Княства. Гісторык дае характарыстыку Вітаўта, якая адрозніваецца ад характарыстык, напрыклад, Любашкага ці Ілавайскага. На яго думку, вялікі князь быў нерашучым, некалькі разоў змяняў сваю рэлігійную веру, хацеў быць да спадобы і католікам, і праваслаўным, і язычнікам. У гэтym крылася ягоная сіла і слабасць. Маючы падтрымку, ён мог зрабіць шмат спраў, але дзеянічаць ва ўгоду ўсім было проста немагчыма. “Витовт довёл могущество Литовскага государства до высшего развития и, вместе с тем, положил начало его упадку”³¹.

На думку аўтара, пасля Грунвальдской бітвы патрэба ў уніі адпала, і таму Гарадзельскі акт не меў ніякай гістарычнай неабходнасці. Аднак ён быў падпісаны, і гэта стала не толькі дынастычным, але і рэальным злучэннем з Польшчай. Яшчэ адной прычынай падпісання Гарадзельскай уніі было тое, што Вітаўт пачаў шукаць апоры супраць немцаў і Масквы, а таксама яго прываблівала магчымасць атрымання кароны, якая магла прыйсці толькі з заходу. Аднак і пасля смерці Вітаўта ВКЛ строга ахоўвала сваю самастойнасць і унія доўгі час не была рэальнай. ВКЛ заўсёды імкнулася мець свайго асобнага вялікага князя, а палякі лічыліся тут чужынцамі. “Лучше всего полякам удавалось культурное влияние на литовское общество”, больш за усіх польскиму ўплыву паддавалася літоўская шляхта, якая імкнулася заняць такое ж самае становішча ў сваёй дзяржаве, як польская ў Кароне³². Каб мець такія права, трэба было прыняць каталіцтва, што вяло да пашырэння польскага ўплыву. Прывілеі каталікам узбуджалаі незадавальненне праваслаўных, што, у сваю чаргу, вяло да вос-трых антаганізмаў у дзяржаве. Пад ціскам знешнія пагрозы трэба было выбіраць: або страту палітычнага ўплыву з далучэннем да Маскоўскай дзяржавы, або пераход у каталіцтва і злучэнне з Каронай Польскай. Трэцяга шляху не было. Платонаў лічыў, што “власти Ивана Грозного была предпочтена потеря национальной независимости”³³. Аднак наўрад ці яна не была б страчана ў Маскоўскай дзяржаве. У 1569 г. унія стала рэальнасцю. Рашающую ролю ў гэтym гісторык адводзіў Жыгімонту-Аўгусту. Ён выдзяліў два асноўных наступствы Люблінскай уніі для Вялікага Княства Літоўскага: 1. Вострая канфесійная ба-рацьба, якая ўрэшце рэшт вылілася ў рэлігійную (Берасцейскую) унію; 2. вос-трая грамадская ба-рацьба, якая мела сваім вынікам шэраг казацка-сялянскіх выступлення³⁴.

³⁰ Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. Москва, 1993. С. 162.

³¹ Тамсама. С. 163, 431.

³² Тамсама С. 432.

³³ Тамсама. С. 433- 434.

З агульнага кантэксту расейскай гісторыяграфіі 19 ст. выбіваецца спецыяльная праца пра польска-літоўскія уніі (напісаная на падставе дзённікаў сеймав) знакамітага беларускага гісторыка Мітрафана Віктаравіча Доўнара-Запольскага (1867 - 1934 гг.). Ён паказаў у развіцці спрэчкі палякаў і ліцвінаў наконт умоваў уніі. Даючы гісторыяграфічны агляд, гісторык з вялікай павагай ставіцца да польскіх гісторыкаў, хоць кожа, што не можа пагадзіцца з іх поглядамі. Ён лічыў прывілеі мёртвай літары. Усё вызначала сумеснае жыццё з палякамі на працягу многіх гадоў. Польская парадкі (і не заўсёды самыя лепшыя) паступова пераходзілі ў ВКЛ. Усе уніі адбываліся сярод ліманту і пракляпціў значнай часткі грамадства ВКЛ. Нават пасля Люблінскай уніі прыйшло не менш як трох чвэрці стагоддзя, пакуль палякі змаглі пачувацца ў ВКЛ як у сябе дома. “Партыя” удзельных князёў была занадта малая і аддаленая ад цэнтра, каб вырашаць дзяржаўную палітыку адносна уніі. Да таго ж удзелы ўжо адбылі свой век. Наадварот, “партыя” сярэдніх і буйных землеўладальнікаў цэнтральных і заходне-літоўскіх вобласцяў, на чале якой стаялі Забярэзінскія і Радзівілы, была больш шматлікай і свежай па сваіх палітычных тэндэнцыях. Яна больш скілялася да уніі з Польшчай, хоць і яе нельга назваць паланізатарскай³⁵. У мірныя часы ліцвіны як бы забываліся пра уніі, вялікакняская рада не ратыфіковала іх умоваў. Калі ж ВКЛ пачынала пагражаць небяспека з усходу, ізноў успаміналіся старыя “спісы” і прасілася дапамога ў палякаў. Тыя, убачыўшы такую тэнденцыю, дапамагалі ўсё радзей.

У 40-я гады 16 ст. справа уніі з польскага боку зыходзіць уніз - да шляхты і становіцца адной з частак так званай “экзэкуцыі правоў”, г.зн., перагляду правоў і прывілеяў з мэтай выкаранення накопленых з цягам часу супяречлівых законаў. Калі раней справа уніі рухалася толькі дзеля нажывы польскіх магнатаў, то цяпер яна стала як бы дзяржаўной справай. Таму караля прымушаюць зрабіць рэальныя крокі для аб'яднання з ВКЛ. Такім чынам, кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст выконвае тут як бы функцыю пасярэдніка паміж палякамі і ліцвінамі, не рашаючыся браць на сябе ролю больш важную. Ён трymаецца нейтралітэту. З 1563 – 1564 гг. манарх адракаеца ад сваіх спадчынных правоў на ВКЛ на карысць Кароны, і з гэтага часу уніі становяцца як бы унутранай справай Польшчы і адной з прыватнасцяў працэсу экзэкуцыі правоў. Палякі не жадалі дапамагаць ВКЛ у Лівонскай вайне, пакуль унія не стане рэальнасцю (г.зн. пакуль ВКЛ не будзе інкарпаравана ў склад Кароны Польскай без усялякіх умоваў). Яны, нарэшце, знайшлі апору ў ВКЛ сярод ніжэйшай шляхты. Яе падтрымка Польшчы і справы уніі павялічвалася па меры таго, як расла палітычная значнасць шляхты ў ВКЛ³⁶.

³⁴ Тамсама. С. 434.

³⁵ Довнар-Запольский М.В. Польско – Литовские унии на сеймах до 1569 г. Исторический очерк. Москва, 1897. С. 1, 2, 5.

Прафесар Дэрптскага універсітэту Іван Іванавіч Лапо (1869 - 1944 гг.) ў сваёй працы ”Захо́дняя Расея і яе злучэнне з Польшчай” разглядаў данае пытанне ў кантэксле адносінаў расейскага грамадства да вывучэння гісторыі Беларусі (у сучасным разуменні). Лапо пісаў, што цікаласць да яе з’явілася пасля паўстання 1830 г., бо расейцы пачалі ўсведамляць гэтую тэрыторыю сваёй “Захо́дней Расеяй”³⁷. Пачалі рабіцца ідэалагічныя крокі ў гэтым накірунку. Пасля гістарыяграфічнага агляду гісторык пераходзіць да сутнасці пытання.

Уніі Лапо лічыў зневінікам, які ўрываетца ў натуральны ход гісторыі ВКЛ у 1385 г. пасля шлюбу Ягайлы з Ядвігай. “...Обещанная Ягайлой инкорпорация и легла в основу всех последующих господствовавших в Польше представлений о взаимных отношениях ея и Великого Княжества Литовского и о правах Польши на всю его государственную территорию”. Аднак ВКЛ глядзела на сябе як на незалежную, роўнапраўную дзяржаву, а на унію - як на саюз для барацьбы са зневінім ворагам. Пры такіх умовах рашающую ролю ў справах уніі атрымоўвала сіла зневінага ўздзеяння – небяспека з боку зневініх ворагаў. Аўтар падзяліў гісторыю уніі на наступныя перыяды: 1. час, калі ў іх мела патрэбу Польшча, якая рабіла ўступкі патрабаванням Княства; 2. час, калі ў ёй мела патрэбу ВКЛ, якое і саступала польскому разуменню уніі; 3. час, калі ў уніі мелі патрэбу абедзве дзяржавы, ідуучы на ўзаемныя ўступкі адна адной; 4.) час, калі непасрэднай патрэбы ў уніі для іх не было, і калі унія магла быць цалкам разарвана. Да 1569 г. унія так і не стала рэальнасцю. А Любінская унія так і не ўтварыла адзінай дзяржавы з двух частак. Ужо Астроўскае пагадненне дае Вітаўту тытул пажыццёвага вялікага князя (не намесніка), пацверджаны ў 1401 г. Гарадзельская унія 1413 г. здзейсніла фармальнае ўзнаўленне тытула вялікага князя з усімі дзяржаўнымі правамі для Вялікага Княства Літоўскага. Вітаўт імкнуўся да поўнай дзяржаўнай роўнасці, і толькі меры, здзейсненыя Ягайлам (затрымка кароны, якую паслаў Вітаўту імператар Жыгімонт) не далі здзейсніцца яго каранацыі. Пасля смерці Вітаўта Гарадзельская унія то парушалася выбраннямі вялікіх князёў літоўскіх асобна, без згоды палякаў, то фармальна ўзнаўлялася новымі дамовамі. У 1501 г. у Мельніку (Падляшша) была падпісаны дамова, па якой узнаўлялася унія на умовах 1401 г.: агульны ма-нарх, агульны сейм для Кароны і ВКЛ і г. д. Аднак, “уніі”, у якія ператварылася абящаная Ягайлам інкарпарацыя ВКЛ у Карону, не пазбавілі ВКЛ яго самастойна-га дзяржаўнага значэння. Гэтае значэнне яно ўзнавіла, развівала і вельмі раўніва ахоўвала ўвеселі наступны час. Захоўваўся польскі ўплыў на жыщё ВКЛ, аднак, і ён не быў адзіным уплывам з заходу і перапрацоўваўся суадносна з мясцовымі ўмовамі. У 1440 г. асобна, без згоды палякаў на вялікакняскі трон быў абраны сын Ягайлы Казімір. Гэтым дынастычнай уніі перарвалася і была ўзноўлена толькі ў 1447 г. пры абрацні яго на польскі трон. Пры гэтым 2 мая 1447 г. ён даў прыві-

³⁶ Тамсама. С. 7-8, 11, 16, 20.

³⁷ Лапо И.И. Западная Россия и её соединение с Польшой в их историческом прошлом: Исторический очерк. Прага, 1925. С. 28.

лей ВКЛ, у якім за сябе і за сваіх пераемнікаў гарантаваў яму старыя і новыя права, непарушнасць дзяржаўных межаў, недапушчэнне іншаземцаў (меліся на ўвазе перш за ўсё палякі) да валодання землямі і займання пасадаў у ВКЛ³⁸.

У сярэдзіне 16 ст. з-за пагрозы з боку Маскоўскай дзяржавы новая дамова паміж Польшчай і ВКЛ неабходна была абедзьвум краінам. Але ў меныш выгадным становішчы аказалася ў даны момант Вялікае Княства. Аднак і Люблінская унія не прынесла ВКЛ належнай дапамогі з боку Польшчы ў Лівонскай вайне, тым больш, што з адарваных на карысць Кароны Валыні, Падляшша, Падолля, а затым і Кіева ў скарб Вялікага Княства не ішлі падаткі, а ў войска - палкі. У ВКЛ былі сапраўды “адрэзаны крылы”. Не атрымалася і адзінства. Нават у прынятym акце уніі быў захаваны тытул ВКЛ, ягоныя асобныя “уряды” - пасады з іх папярэднімі кампетэнцыямі і правамі. Захаваліся старыя “міністры”, дзяржаўная пячатка, скарб, фінансавае кіраванне, звод законаў - Статут Вялікага Княства Літоўскага. У заключанай уніі было нямала супяречнасцяў, галоўная з якіх - спалучэнне ва ўтворанай Рэчы Паспалітай федэратыўнага і ўнітарнага тыпу дзяржаваў. Не скасаваўшы адну з супрацьлегласцяў, нельга было загладзіць ніякіх супяречнасцяў. Тым больш, што пазней падцвярджэнне правоў Вялікаму Княству і асобная прысяга зрабіліся правілам пры каранаванні. Урэшце рэшт, у гэтых дзяржаваў былі і асобныя дзяржаўныя інтарэсы. Адзінства не ўдалося рэалізаваць і ў справе сеймаў, з’ездаў і паседжанняў рады, захоўваліся асобныя дзяржаўныя межы. Не выпрацавалася і братніх пачуццяў паміж народамі, успаміналіся старыя крыўды. А гэта значыць, што інкарпацыя (wcielenie), паабязканая Ягайлам палякам, так і не адбылася³⁹.

Мацей Канстанцінавіч Любайскі (1880 – 1936 гг.), буйнейшы гісторык ВКЛ, таксама не абыўшоў увагай гэтую праблему. Яго канцэпцыя адносна польска-літоўскіх уній складаецца з наступнага. У канцы 14 ст. у ВКЛ наступіў крызіс вялікакняскай улады, які стаў пагражаць распадам “літоўска-рускаму дзяржаўнаму саюзу”. Для яго перадухілення вялікі князь Ягайла пачаў шукаць падтрымкі звонку. Знешнія абставіны высунулі спрыяльнную для гэтага кан’юнктуру ў выглядзе уніі ВКЛ з Каронай Польскай⁴⁰. Ужо сама па сабе паказальна назва аднаго з раздзелаў “Нарысаў...” Любайскага, прысвеченая перадумовам і абставінам Крэўскай уніі – “Внутренние политические кризисы в Литовско-Русском государстве и инкорпорация его в Корону Польскую”⁴¹. Ягайле патрэбна была дапамога супраць знешніх ворагаў (крыжакоў) і ўнутраных (мяцежных братоў: роднага Андрэя Палацкага і стрычнага Вітаўта Кейстутавіча). У пошуках яе ён прыняў рашэнне ажаніцца з польскай каралевай Ядзві-

³⁸ Тамсама. С. 100-104.

³⁹ Тамсама. С. 133, 136, 130, 141-143, 150.

⁴⁰ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включитель-но. Москва, 1915. С. 44.

⁴¹ Тамсама. С. 42

гай, каб заручыцца падтрымкай Польшчы. Пра велічыню гэтай неабходнасці гавораць абіцанні, дадзеныя ім польскім паслам у Крэве ў жніўні 1385 г. Любапіскі робіць наступную выснову: “... уния была порождена не одними только внешними причинами, но и внутренними, коренившимися в самом строе молодого Литовско-Русского государства, в шаткости и необеспеченности великоокняжеской власти”. Што датычыцца характару Крэўскай уніі, паклаўшай пачатак усяму унійнаму працэсу аж да ўтворэння Рэчы Паспалітай, ён канстатаваў, што “уния 1385 – 1386 гг. не была ни персональной, ни династичною, а инкорпорацией Великого княжества в Корону Польскую”⁴². Пра гэта сведчыць тое, што пасля падпісання акту Крэўскай уніі ва ўсіх літоўска-рускіх князёў узятыя былі прысягі на вернасць каралю і Кароне Польской. Зразумелым тады становіщца і прывілей 1387 г., які ўраўноўваў у правах літоўскіх баяраў-католікаў з палякамі. Яны становіліся падданымі адной дзяржавы. “Уния 1385 – 1386 гг. была, следовательно, такая же государственная, как и уния 1569 г., а в идее даже более сливалась два государства в единое целое, чем уния 1569 г. не уничтожившая вполне индивидуальности Великого Княжества Литовского”⁴³. Аднак, адна справа задэклараўаць, а зусім іншае – зрабіць. Ягайла занадта лёгка глядзеў на такую справу як страта дзяржавай палітычнай самастойнасці і самабытнасці. Крэўская унія адхіліла на задні план папярэдніх прыбліжаных вялікага князя, замяніўшы іх палякамі. Пры гэтым былі закрануты годнасць і матэрыяльныя інтарэсы першых, што выклікала незадавальненне, пераросшае ў мяцеж. На чале яго стаў Вітаўт, незадаволены tym, што Ягайла не аддаў яму яго спадчынны ўдзел – Трокі. Прымірэннем стала Астроўскае пагадненне 1392 г. Яно, хоць і не змяніла Крэўскую дамовы, аднак унесла ў яе значную папраўку: ВКЛ набыло аўтаномію, а Вітаўт стаў вялікім князем літоўскім, а не намеснікам, як калісьці прызначаны Ягайлам Скіргайла. Астроўскае пагадненне пакладала пачатак узнаўленню незалежнасці і самабытнасці ВКЛ.

У 1399 – 1401 гг. адбыўся новы этап злучэння дзяржаваў. Ён быў выкліканы цяжкай паразай Вітаўта ад татараў на р. Ворскла ў 1399 г. і вызваленнем з вязніцы Свідрыгайлы, які пачаў набываць папулярнасць сярод “рускіх” ВКЛ. У 1399 г. памерла Ядзвіга, а Ягайла так і не здзейніў Крэўскую унію. Таму ён шукаў шляхі для яе аднаўлення. Вынікам стала Віленская унія 1401 г. Новую фазу, на думку Любапіскага, паклала Гарадзельская ўнія 1413 г., па якой Княства, заходзячыся ў непарыўным злучэнні з Польшчай, павінна было мець заўсёды асобнага вялікага князя, якому б надаваў уладу польскі кароль. Гэта было саступкай Вітаўту. ВКЛ заставалася асобнай дзяржавай, хоць і пад сувэрэнітэтам польскага караля. Але і гэта пазней стала падставай для дамаганняў з боку Польшчы. “Уния Великого Княжества Литовского с Королевством

⁴² Тамсама. С. 46.

⁴³ Тамсама. С. 47

Польским, оказав поддержку самому существованию Великого Княжества, как государственного союза, закрепила вместе с тем результаты его предшествующего социально-политического развития и оформила их, наложила на них клеймо польской государственности". З 1432 г. фармальны статус вялікага князя літоўскага ізноў паніжаецца да ўзроўню намесніка польскага карала.

З канца 40-х гадоў 16 ст. рэальны сілай у ВКЛ становіцца шляхта, якая, ідуучы ў напрамку павелічэння сваіх прывілеяў, імкнулася здзейсніць злучэнне з Польшчай, каб мець тყя ж правы, што і польская шляхта. У гэтым яна ішла насустрэч інтарэсам апошняй, вынікам чаго з'явілася парламенцкая унія 1569 г., якая паклала канец самастойнаму існаванню ВКЛ як дзяржавы⁴⁴.

Цікавыя думкі ў сваёй працы "Сеймы Літоўска-Рускай дзяржавы да 1569 г." выказаў адносна уніі сучаснік Любашскага Мікалай Аляксандравіч Максімейка (1870 - 1914 гг.), які займаўся падобнай проблематыкай і быў, у добрым сэнсе слова канкурэнтам Любашскага па пытанню сеймаў ВКЛ. Ён лічыў, што такая форма ўзаемадзеяння дзяржаваў, як польска-літоўскія уніі – не навіна. Спрабамі ўтварэння складаных дзяржаваў напоўнены канец 14 і першая палова 15 ст. У асноўным, прычынамі такіх аб'яднанняў была зневядная пагроза⁴⁵. Аўтар выдзяляў дзве группы такіх дзяржавных аб'яднанняў: 1. Пад ціскам зневініх абставінаў адна дзяржава лічыла немагчымым існаваць асобна і добраахвотна злучалася з іншай дзяржавай на больш-меныш выгадных умовах з большымі ці меньшымі стратамі для сваёй самастойнасці. Да такіх, на думку Максімейкі, можна аднесці уніі Польшчы і ВКЛ 1385, 1401, 1432, 1434 гг.; 2. Дзяржавы больш слабыя злучаліся васальнай залежнасцю з іншымі дзяржавамі, больш моцнымі, але не па ўласнай ініцыятыве, а па няволі, ў сілу таго што суседняя дзяржава мела большую ваенную моц. Такім аўтар лічыў злучэнні "рускіх земель с Літвой, хронически повторявшиеся при Гедиміне, Ольгерде, Вітовте и т.д., вплоть до Казимира"⁴⁶. З аднаго боку, пры злучэнні ВКЛ з Польшчай узрасталі шанцы для адпору крыжакам, а з другога – злучэнне накладвала акрэсленныя аваіязкі. Аднак, "польско-литовские унии 14 – 15 вв. не отличались прочностью: как только проходила опасность, Литовское Княжество восставало свою независимость"⁴⁷.

Пры больш пільнym разглядзе бачна, што польска – літоўскія уніі ў аўтара не цалкам суадносяцца з ягонай класіфікацыяй. Ён сам пісаў: "Літва соединялась с Польшчай всякий раз добровольно, поэтому поляки не могли предписывать литовцам условия соединения; при заключении унии с Польшчай литовцы выступали в роли равноправного контрагента"⁴⁸. Акрамя таго, у справе зак-

⁴⁴ Тамсама. С. 49, 53, 63, 81; Любавский М.К. Литовско-Русский сейм. Москва, 1890. С. 636.

⁴⁵ Максімейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков, 1902. С. 6.

⁴⁶ Тамсама. С. 7.

⁴⁷ Тамсама. С. 8.

лючэння уніі аўтар не апошнюю ролю адводзіць мясцоваму насельніцтву: арыстакратам, а затым і шляхце ВКЛ⁴⁹.

Літоўскім варыянтам уніі была “брацкая унія”, г. зн. пастаянны абаронча – наступальны саюз з захаваннем індывідуальнасці кожнай з дзяржаваў, польскім жа – інкарпарацыя (wcielenie) ВКЛ у дзяржаўны арганізм Кароны Польскай. Доўгі час унія існавала толькі як асабовая: дзіве дзяржавы былі злучаныя асабай аднаго манарха, хоць бывалі часы, калі і такое злучэнне перарывалася.

Такім чынам расейская гісторыяграфія 19 - першых дзесяцігоддзяў 20 ст. польска-літоўскіх уній з’яўляеца даволі значнай. Аднак, гэта яшчэ толькі першыя спробы вывучэння пытання. Яно разглядалася у лепшым выпадку ў працах па гісторыі ВКЛ або ў працах па гісторыі Рэспублікі Беларусь. Часам разгляд пытання не вызначаўся глыбінёй, высновы не абапіраліся на даныя қрыніцаў і былі моцна палітызаванымі. Шэраг працаў наўпрост быў звязаны з ідэалагічным абрэгаваннем захопу Расейскай землі Рэчы Паспалітай. Аднак, былі зроблены і значныя навуковыя дасягненні. Працы Любашевскага, Лапо, Ілавайскага і інш. увайшли ў залатую скарбонку працаў па гісторыі ВКЛ.

Шэйфер Валеры

- ✓ Нар. 19.06.1977 г. у Гародні
- ✓ Аспірант Гарадзенскага дзяржуніверсітэта імя Янкі Купалы
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Узаемаадносіны ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы
- ✓ *Адрас:*
Зав. Даватара ба – 16
Гародня

⁴⁸ Тамсама. С. 17.

⁴⁹ Тамсама.

**НАМИНАЦЫЙНЫЯ ПРЫВІЛЕІ НА ПАВЯТОВЫЯ ЗЕМСКІЯ ПАСАДЫ
З КНІГ ЗАПІСАЎ МЕТРЫКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ПЕРШАЙ
ПАЛОВЫ 17 СТ. ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ**

Нягледзячы на досьць актыўнае даследаванне кніг запісаў Метрыкі ВКЛ у гісторыяграфіі, на сённяшні дзень нівырашаным, а дакладней, нераспрацаваным, застаецца цэлы блок праблемаў. Звязана гэта, перш за ўсё, са слабым веданнем парадка вядзення справаводчай дакументацыі і кампетэнцыі цэнтральных установаў ВКЛ на працягу 14 – 18 стст. Вынік, а хутчэй, прычына, гэтага – адсутнасць цэласнага ўяўлення пра змест кніг запісаў і іншых відаў кніг Метрыкі за ўесь час іх фармавання.

У 15 - 16 стст., калі адбываўся практэс вылучэння асобных відаў кніг Метрыкі, для практикі канцылярыі ВКЛ было характэрным аб'яднанне пад адным загалоўкам адрозных па паходжанні (як кніга запісаў 16) ці прызначэнні дакументаў. Толькі пры канцы 16 – першай палове 17 ст. канчаткова склалася відавая і зместавая аднастайнасць кніг Метрыкі. Пры безумоўным дамінаванні пажалаванняў на зямельныя ўладанні пэўную частку аб'ёма кніг запісаў складалі прывілеі на цэнтральныя і мясцовыя пасады ў ВКЛ. Адзначым, што па розных прычынах намінацыйныя прывілеі ў 16 ст. досьць часта траплялі ў кнігі судовых спраў Метрыкі. Намінацыйныя прывілеі з'яўляюцца той часткай кніг запісаў першай паловы 17 ст., якая пачынае займаць усё большы аб'ём з ростом функцый апарату кіравання і адпаведным павелічэннем колькасці пасадаў у дзяржаве, а таксама, не ў апошнюю чаргу, у сувязі з жданнем уладаў забяспечыць сабе падтрымку ў грамадстве праз стварэнне новых урадаў. У некаторых выпадках намінацыйныя прывілеі займаюць дзесяткі старонак запар, як у кнізе запісаў № 111, і складаюць другую па колькасці группу дакументаў пасля зямельных пажалаванняў. Павелічэнне аб'ёма матэрыялаў справаводства, як і колькасці іншых крыніц увогуле, з'яўляецца ў цэлым характэрнай рысай крыніц новага часу не толькі ВКЛ, але і іншых краінаў¹.

Намінацыйныя прывілеі Метрыкі ВКЛ ужо на працягу некалькіх стагоддзяў прыцягваюць увагу даследчыкаў. Такая цікавасць была выкліканая, найперш, тым, што ў кнігі Метрыкі ўносіліся копіі прывілеяў на ўсе залежныя адволі манарха пасады з пазначэннем не толькі імя новага ўрадніка, але і даты яго

¹ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие. Москва, 1998. С. 324.

зацвярджэння. Звядзенне ў храналагічныя шэрагі імёнаў і датай давала магчы-
масць гісторыкам карыстацца неабходнымі даведачнымі матэрыяламі. Спрабы
апрацаўваць намінацыйныя прывілеі Метрыкі ВКЛ былі прадпрынтыя яшчэ ў
19 ст. Унікальную для свайго часу працу зрабіў Юзаф Вольф, аўтар фундамен-
talnага даследавання “Сенатары і саноўнікі Вялікага Княства Літоўскага 1386 – 1795” (Кракаў, 1885). Кніга ўяўляе сабой даведнік, створаны пераважна на
падставе кніг запісаў Метрыкі. Ю.Вольф апрацаўваў (на жаль, не заўсёды дак-
ладна) частку намінацыйных прывілеяў на цэнтральныя пасады ў ВКЛ. У мэты
кнігі, відавочна, не ўваходзіў усебаковы аналіз намінацыйных дакументаў як
крыніцы. Па-за ўвагай гісторыка засталіся ўсе прывілеі на мясцовыя земскія і
некаторыя іншыя пасады.

Больш стагоддзя праца Ю.Вольфа заставалася адзінай сінтэтычнай апра-
цоўкай намінацыйных прывілеяў архіву канцылярыі ВКЛ. Нельга, аднак, пак-
інуць па-за ўвагай тое, што польскія даследчыкі актыўна выкарыстоўвалі ў дру-
гой палове 20 ст. матэрыялы кніг запісаў, і ў tym ліку, прывілеі на пасады, але
прадметам асобнага аналізу яны становіліся толькі ў кантэксле вырашэння праб-
лемаў гісторыі дзяржаўнага ладу ці, увогуле, даведачнага характару. Працы
А.Закшэўскага і іншых даследчыкаў дэмантруюць прыёмы і методы аналізу
намінацыйных прывілеяў².

З другой паловы 80-х гадоў 20 ст. польскія гісторыкі пачалі выдаваць спісы
ураднікаў асобных рэгіёнаў Рэчы Паспалітай. Сярод з'явіўшыхся за апошнія
15 гадоў зборнікаў найбольшую каштоўнасць для айчыннай гістарычнай на-
вукі ўяўляе том, апрацаўваны Генрыкам Люлевічам і Анджэем Рахубам - “Цэнт-
ральныя ўраднікі і саноўнікі Вялікага Княства Літоўскага” (Курнік, 1994). Кан-
струкцыя кнігі вельмі падобная на аналагічныя польскія тамы серыі і мае выг-
ляд размешчанага ў алфавітным парадку пераліку ўраднікаў і саноўнікаў. Кож-
наму раздзелу-спісу асобаў напярэднічае невялікая гістарычная даведка пра
адпаведную пасаду. Усе асобы ў спісе выступаюць з тытулам, які насліў ў час
намінацыі. Паведамляецца таксама дата намінацыі, па кім атрыманая пасада і
далейшы лёс урадніка.

Агаворваючы ва ўступе адсутнасць поўнага пераліку ўраднікаў ВКЛ, аў-
тары адзначылі, што “ідэалам было б улічыць усе пасады, якія падпадаюць пад
формулу “Вялікае Княства Літоўскае”³. Такім чынам, і гэтае выданне ахапіла
далёка не ўсе віды намінацыйных прывілеяў. Па-за межамі кнігі апынуліся на-
мінацыі на мясцовыя пасады (у tym ліку апрацаўваныя Ю.Вольфам прывілеі на

² Zakrzewski A.B. Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego – marszałkiem sejmikowym XVII - XVIII w. // Parlament, prawo, ludzie. Warszawa, 1996. S. 356 – 361. Lulewicz H. Sąd ziemski brasławski w świetle zachowanych ksiąg ziemskich z lat 1603 - 1632 // Miscelanea Historico-Archivistica. T. X. 1999. S. 151 - 161.

³ Urzędnicy centralni i dostońnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy. Opracowali Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba. Kórnik, 1994. S. 9.

ваводствы). Базавай крыніцай для гэтай працы, як і для папярэдняга сінтэзу, была Метрыка ВКЛ. Кніга Г.Люлевіча і А.Рахубы, хадзя і з'яўляецца найдасканалейшай, а ў пэўным сэнсе, вычарпальнай апрацоўкай асобных матэрыялаў кніг Метрыкі, тым не менш, не дае інфармацыі пра ўсе магчымасці аналізу намінацыйных прывілеяў. Змест намінацыйных прывілеяў на шмат багацейшы за кароткую выбарку, прадстаўленую ў кнізе. Праўда, аўтары яе на большае не прэтэндуюць.

У апошнія гады намінацыйная прывілеі прыцягнула ўвагу беларускіх і украінскіх гісторыкаў. У шэрагу працаў да гэтай праблемы звязана даследчык з Менску Андрэй Радаман⁴. Цікаласць выклікае таксама артыкул Пятра Кулакоўскага пра земскіх ураднікаў Чарнігава-Севершчыны⁵. Апрацоўка спісаў павятовых ураднікаў ВКЛ, аналагічных вышэйзгаданому цэнтральнаму, досьць актыўна вядзеца ў Польшчы і ў Беларусі.

Каштоўнасць намінацыйных прывілеяў, на наш погляд, узрастает пры іх апрацоўцы непасрэдна ў кантэксьце першакрыніцы, як яе неад'емнай часткі. Нашу ўвагу прыцягнула прывілеі на мясцовыя (павятовыя) земскія пасады як найменей даследаваная частка намінацый кніг запісаў Метрыкі ВКЛ 1-й паловы 17 ст.

За перыяд з 1599 да 1648 г. у складзе Метрыкі захавалася 38 кніг запісаў (№ 85-122), сярод якіх кнігі запісаў 87, 90, 97, 98, 101, 105, 108, 116 утрымліваюць смаленскія, северскія і лівонскія дакументы. Намінацыйная прывілеі, якія датычачца беларускіх паветаў ВКЛ, хадзя і з'яўляюцца дастаткова шырокім прадстаўленым відам документаў, тым не менш, не ва ўсіх кнігах запісаў іх можна сустрэць. Так, за выключэннем смаленскіх, северскіх і лівонскіх кніг, намінацій адсутнічаюць ў кнізе № 94, якая змяшчае прывілеі, пажалаванні, а таксама каралеўскія раешні і па апеляцыях на пастановы магдэбургскіх судоў, № 107,

⁴ Радаман А. Элекцыйныя соймікі Навагародскага павета ў II-і палове XVI ст. // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні: Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. Мінск, 27 сакавіка 1999 г.: У 2 ч. Мінск., 1999. Ч. 2. С. 109–115; Шляхецкая соймікі і з'езды, як структурная адзінка сістэмы ўлады ў Менскім павеце ў другой палове XVI ст. // Магдэбургскія права на Беларусі: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскія права (Мінск, 26 сакавіка 1999 г.). Мінск, 1999. С. 79–87; Да пытання аб прызначэннях палякаў на дзяржавныя пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XVI ст. // На шляхах да ўзаемаразумення: Навуковыя зборнік: Шлях да ўзаемнасці. Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі, прысвечанай беларуска-польскаму культурнаму ўзаемадзеянню. (Мінск, 15–16 чэрвеня 1999 г.); Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 450-годдзю з дня нараджэння (1549–1616). (Нісвіж, 3–4 верасня 1999 г.); Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Чытанні, прысвечаныя 140-годдзю з дня нараджэння дзеяча беларускай культуры, выдаўца, літаратуразнаўца, мовазнаўца, фалькларыста (1859–1934). (Ветрына, 8 верасня 1999 г.). Мінск., 2000 (Беларусіка = Albaruthenika. Кн.15). С. 50–54.

⁵ Кулакоўскій П. Земскія уряднікі Чарнігово-Сівершчыны у 1621–1648 роках // Цэнтральная і Східна Европа ў XV–XVIII століттях: пітання соціально-економічнай історії. До 100-річчя від дня народжэння професора Дмитра Пахілевіча. Львів. С. 113–130.

асноўны змест якой – акты, прадстаўлены ў канцылярыю для засведчвання, № 115, куды патрапілі пераважна лацінамоўныя дакументы, а дамінанту матэрыялы, датычны віленскай капітулы, № 117 з каралеўскім пацверджаннемі прыватных справаў, № 120, складзенай хаатычна з дакументаў 2-й паловы 17 ст., № 122, у складзе якой пераважна прывілеі і пацверджанні.

Адразу адзначым, што не ўсе намінацыі, выдадзеныя ўраднікам ВКЛ ў першай палове 17 ст., захаваліся ў складзе Метрыкі. Яшчэ ў адной з першых рэцэнзій на кнігу Ю. Вольфа адзначалася: “Хто ведае лёсы метрыкі, лёгка зразумее, што ўсіх намінацый знайсці ў яе актах нельга, хоць б таму, што не ўсе кнігі захаваліся”⁶. Нават улічваючы наяўныя пропускі, якія толькі нязначна перашкаджаюць праследжванню паслядоўнасці зймання павятовых ўрадаў, можна сцвярджаць, што кнігі запісаў за адзначаны перыяд захаваліся калі не ўсе, то амаль усе.

У структуры кніг запісаў, якая сама па сабе дастаткова неакрэсленая, намінацыйныя прывілеі не займаюць шмат месца, за пэўнымі выключэннямі (адзначаная кніга № 111). Парадак размяшчэння прывілеяў залежаў ад таго, у якой паслядоўнасці супрацоўнікі канцылярыі запаўнялі старонкі асобнай кнігі: храналагічнай ці па наяўнасці дакументаў, г.з., без нейкай сістэмы. У гэтым сэнсе намінацыйныя дакументы не адрозніваліся ад іншых відаў матэрыялаў Метрыкі.

Асаблівасцю намінацый было тое, што вельмі часта яны выдаваліся каралём цэлымі серыямі, калі адбываліся хуткія змены ў павятовой адміністрацыі ў сувязі з кар'ерным ростам або смерцю аднаго ці некалькіх ураднікаў. Ад парадку запаўнення кніг запісаў залежала, адпаведна, як і куды запісвалі намінацыі. Калі кніга запісаў складалася па прынцыпу храналогіі, то вельмі часта можна сустрэць актыканаваныя запар два-тры і болей намінацыйныя прывілеі, якія датычаць аднаго павета. Актыканаваныя некалькіх прывілеяў на намінацыі ў адным павеце ўплывала на змест дакументаў, бо пісары нярэдка скарачалі змест наступных (другога і г.д.), маючы на ўвазе, што дастаткова азнаёміцца з абставінамі, апісанымі ў першым. Спецыфіка складання кніг запісаў, якая заключалася таксама і ў тым, што спрабы за адзін і той жа год траплялі ў розныя кнігі, абузовіла знаходжанне некаторых намінацый, выдадзеных у адзін час, у некалькіх кнігах.

Нельга не спыніцца на такім істотным аспекте як мова намінацыйных дакументаў. У цэлым адзначым, што ў першай палове 17 ст. старабеларуская мова справаводства канцылярыі ВКЛ пакрысе замянілася на польскую. Выкліканая была такая эвалюцыя рэаліямі тагачаснага жыцця. Як сведчаць матэрыялы Метрыкі першай паловы 17 ст., працэс пераходу да ўжывання польскай мовы пачынаўся ад самой шляхты, бо дакumentы, якія зыходзілі ад яе і фіксаваліся ў Метрыцы, у масе сваёй з кожным годам усё радзей пісаліся па-старабеларуску.

⁶ S...cki Dostojnicy litewscy. Rozbiór krytyczny i uzupełnienie dzieła J. Wolff'a "Senatorowie" // Ateneum. 1886. T. 1. S. 4.

Пералом на карысць шырокага выкарыстання польскай мовы ў справаводстве канцыляры ВКЛ адбыўся ў 20-я гады, а ў 30-40-я старабеларуская мова ўжо толькі эпізадычна сустракаецца на старонках кніг запісаў.

Намінацыйныя прывілеі, ў пэўным сэнсе, мелі сваю спецыфіку. Па-першае, у параўнанні з астатнім масівам дакументаў, іх даўжэй пісалі па-старабеларуску, магчыма таму, што яны зыходзілі ад караля і афармляліся ў канцыляры, дзе фармальна дзяржаўнай мовай павінна была заставацца старабеларуская. Па-другое, намінацыі мелі сваесаблівую моўную іерархію, якая адпавядала знач-насці пасады ў дзяржаўнай сістэме. Традыцыйна прэстыжная для запісаў дакументаў у ВКЛ яшчэ з 16 ст. лічылася лацінская мова⁷. На гэтай мове, абавязковай для адукаванага чалавека таго часу, пісалі мемуары некаторыя магнаты, у tym ліку Альбрэхт Радзівіл, які займаў пасаду канцлера ВКЛ у 1623 – 1656 гг. На лацінскай мове ў кнігі запісаў капіравалі намінацыі на асноўныя цэнтральныя ўрады ў ВКЛ і некаторыя мясцовыя (ваяводства, кашталянія). Акрамя гэтага, палацінску запісваліся намінацыі на пасады ў каталіцкай царкве. Прывілеі на пасады павятовым земскім ўраднікам пісаліся на старабеларускай мове, а пазней, з 20-х гадоў 17 ст., па-польску. У шэррагу выпадкаў намінацыі былі адзіным “стара-беларускім” выключэннем у масе польскамоўных дакументаў.

Даўжэй за іншыя капіраваліся ў Метрыку па-старабеларуску намінацыі на дворнае генеральства. Узросшая патрэба ведання польскай мовы падкрэсліваеца і ў саміх дакументах. Калі яшчэ 10.03.1623 г. у каралеўскім прывілеі на дворнае генеральства пра полацкага шляхціца Яна Ісаініча адзначалася як “письма руского умеетнага”⁸, то прызначанага 21.02.1633 г. дворным генералам у Полацкім і іншых ваяводствах ВКЛ Пятру Жахоўскага дакумент характарызуе ўжо як “права посполито(го) и писма руского и полскога умеетьнаго”⁹. З часу пашырэння польскай мовы ў справаводстве ВКЛ распаўсюджваеца ўжыванне лацінскіх выразаў у дакументах, у tym ліку і намінацыях, што, аднак, не з’яўляецахарактэрным толькі для кніг запісаў Метрыкі¹⁰.

У шэррагу выпадкаў пры капіраванні і пазнейшай апрацоўцы дакументаў пісары дапускалі відавочныя памылкі. Асабліва гэта датычыцца загалоўкаў. Па-раўнанне почыркаў загалоўкаў і асноўных тэкстаў дае магчымасць зрабіць выснову, што яны досыць часта мелі асобнае “аўтарства”. Некаторыя кнігі запісаў цалкам, ці амаль цалкам, змяшчаюць дакументы з пазнейшымі загалоўкамі. Гэтым і тлумачыцца наяўнасць памылак. Такая практика даказваеца таксама наяўнасцю разыходжанняў у назвах і тэксце намінацыйных дакументаў. Боль-шасць памылак або апісак, сярод якіх найчасцейшыя - разыходжанне ў напісанні

⁷ Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Poznań, 1995. S. 18-19.

⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Менску (далей НГАБ), КМФ-18, вол.1, спр. 100, аа.64.

⁹ НГАБ, КМФ-18, вол.1, спр. 106, аа. 91-91 адв.

¹⁰ Яковенко Н. Підкоморскія книги Правобережнай Украіны кінця XVI-першої половини XVIIст. //

Кніга кіївскага підкоморскаго суду (1584-1644). Кіев, 1991. С.23.

прозвішчаў, паўстала, відаць, з-за няўважлівасці ці неахайнасці таго, хто рабіў копіі і загалоўкі. Як прыклад неадпаведнасці загалоўка асноўнаму тэксту можна прывесці прывілей, дадзены, калі глядзець па зместу, Базылю Копцю на падкаморства берасцейскае ад 23.10.1615 г., але з загалоўкам “Прывілей Лукашу Коптю на кашталанию Берестейскую”¹¹.

У метрыцы сустракаюцца дакументы, загалоўкі да якіх напісаныя як па-старабеларуску, так і па-польску. У кнізе записаў № 93, напрыклад, частка дакументаў, а таксама, намінацыі маюць двайны загаловак – беларускі і польскі. Пры гэтым, менавіта польская загалоўкі маюць пазнейшае паходжанне і прыкметы перакладу са старабеларускай мовы. Часам гэта проста старабеларуская лацінка. Фіксуюцца і прыклады, калі дакumentы, у тым ліку намінацыі, перапісваліся ў кнігі запісаў увогуле без загалоўкаў, што шырока практыковалася пры складанні, напрыклад, кнігі № 92.

Аналіз намінацыйных прывілеяў кніг запісаў першай паловы 17 ст. дазваляе зрабіць істотную заўвагу: за адзначаны перыяд, бадай, самай важнай зменай стала паступовае скарачэнне ці “спрашчэнне зместу асобна ўзятага дакументу”¹².

Набыло эпізадычны характар правіла запісваць у кнігі запісаў пасля намінацыйнага прывілея “універсал”, спецыяльна адрасаваны павятовым абывацелям (шляхце), з паведамленнем пра прызначэнне новага ўрадніка. “Універсал” звычайна ці дубляваў па зместу намінацыйны прывілей, ці скарочана перадаваў змест асноўнага дакументу. У рэдкіх выпадках, “універсал” не толькі мог размяшчацца асобна ад намінацыі і меў адрознную дату, але з’яўляўся нават больш інфарматыўным, чым асноўны дакумент. У якасці прыкладу можна прывесці падрабязны “універсал” да віцебскай шляхты ад 7.02.1641 г. аб абставінах прызначэння на пасаду павятовага пісара Мікалая Кіселя Дарагініцкага¹³, намінаванга яшчэ 8.10.1640 г.¹⁴ Часам супрацоўнікі канцылярыі ўвогуле не абцяжарвалі сябе капіраваннем “універсалаў”, пазначаючи толькі, што ён павінен быць далей. Пазней, з 20-х гадоў, і гэтым сталі грэбаваць, дапісваючы “універсал” толькі ў выключных выпадках.

Змястоўнасць і вельчыня намінацыйнага прывілею залежала ад важкасці пасады і ўмоваў прызначэння на яе. У ВКЛ у 16 – 18 стст. існавала павятовая іерархія ўрадаў, якая часткова паўтарала іерархію цэнтральную і надворную. Усе намінацыі на павятовыя ўрады, як сведчаць дакументы, праходзілі праз працэдуру зацверджання каралём, але не ўсё ў аднолькавай ступені залежала ад волі караля. Усталяваная з другой паловы 16 ст. сістэма павятовой земскай адміністрацыі прадугледжвала наяўнасць як выбарных земскіх урадаў (суддзя,

¹¹НГАБ, КМФ-18, вол.1, спр. 92, аа. 186–186 адв.

¹²Источниковедение: Теория.История.Метод.Источники российской истории. С. 327.

¹³НГАБ, КМФ-18, вол.1, спр.113, аа. 588–588 адв.

¹⁴ Таксама, спр.113, аа. 558 адв.

падсудак, пісар, падкаморы, харужы і, пазней, маршалак), так і нявыбарных (войскі, стольнік, падстолі, а з 1635 г. яшч і чэсьнік, падчашы, скарбнік і мечнік).

Намінацыйны прывілеі на выбарныя земскія ўрады па форме не адрозніваліся ад нявыбарных, але мелі дадатковое апісанне шэрагу абставінаў: хто прызначаў элекцыю, дзе яна адбывалася, хто ўдзельнічаў, каго і як выбралі. У большасці выпадкаў, прыблізна да канца праўлення Жыгімента, намінацыі выбарных ураднікаў утрымлівалі пазначаныя дадатковыя звесткі, а пазнейшыя, выдадзеныя Уладзіславам, абмяжоўваліся толькі згадкай пра абрannе аднаго ці некалькіх электаў, з якіх кароль зацвярджаў чарговага ўрадніка. Цікава, што нават намінацыі на новыя ўрады (чэсьнік, падчашы, скарбнік і мечнік), якія першапачаткова мелі ва ўступе аргументаванне іх увядзення, пры канцы праўлення Уладзіслава яго ўжо не ўтрымлівалі.

Адзначаныя змены сведчылі пра імкненне да пэўнай уніфікацыі намінацыйных дакументаў. Пры гэтым прыкладам, да якога зводзілі намінацыі, быў скарочаны варыант прывілея на нявыбарныя ўрады, існаваўшы да 1635 г. Адзначаныя скарачэнні былі неабходнымі і зразумельні, бо, як адзначаў А.Рахуба, “... ужо ад паловы 17 ст. канцыляры (у ВКЛ іх было дзве) началі “душыцца” пад навалам працы і былі не ў стане справіцца са сваімі абавязкамі, што прывяло да выразнай змены ў форме іх функцыянування”¹⁵. Уніфікацыя дакументаў мела сэнс для таго, хто займаўся іх перапісаннем, але адначасова знізіла інфарматыўнасць намінацый, як крыніц.

За перыяд з канца 16 ст. і да сярэдзіны 17 ст. адбылася яшчэ адна змена, звязаная з паступовым адыходам ад традыцыйной для дакументаў кніг запісаў назвы “прывілей”. Само слова “прывілей” не з’яўляецца абавязковым, тым не менш, яно было найбольш распаўсюджаным на пачатку 17 ст. З часу больш шырокага выкарыстання польскай мовы замест назвы “прывілей” часцей стала ўжывацца слова “кансэнс” (*consens* – “згода”). Ужо ў 30-я гады “кансэнс” стаў самай паўшыранай назвай пацвярджальных дакументаў, афармляючых волевыя ўліченне караля. Кансэнсамі называліся як найболей часта сустракаемыя ў кнігах запісаў каралеўская рашиэнні па зямельных пытаннях, так і іншыя віды дакументаў, у тым ліку намінацый. Найбольш верагодна, што назва “кансэнс” прыйшла з практикі вядзення справаводчай дакumentацыі кароннай метрыкі, але, наўрад ці гэта было простым перайманнем. Сама па сабе канцылярская практика была, як адзначалася, адлюстраваннем зменаў жыцця. Зменлівия рэаліі запатрабавалі з’яўленне новых функцыяў дакументаў. Паколькі з канца 16 ст. колькасць дакументаў узрастала, а дзяржаўная машина ВКЛ не была ў стане цалкам кантраляваць пэўныя працэсы, у тым ліку, змены ўладальнікаў дробных зямельных маёмаў, атрыманых на дажывотным праве, і частковую мясцовую земскую адміністрацыю, то ініцыятыва па ажыццяўленні гэтай функцыі ўскладалася на сусідскіні-

¹⁵ Rachuba A. Kancelarie pieczętarzy WKSŁ w latach 1569-1765 // Lietuvos Metrika: 1991-1996 metu tyrinejimai=Lithuanian metrika:Investigetions 1991-1996. Vilnius, 1998. S. 266.

каў маёмасці ці пасады. Адсюль і новая форма як назвы так і зместу. Роля выкананіячай улады, асабліва па дробных пытаннях, зводзілася да выказвання згоды ці адмовы на прапанову. Кароль як прадстаўнік выкананіячай улады апынуўся ў становішчы, калі яго рашэнні залежалі не толькі ад атачэння, але і ад ініцыятывы знізу. Праўда, калі працэдура зацягвалася, то ініцыятыву праяўлялі ўжо ўлады, як гэта зрабіў Уладзіслаў, калі знаходзіўся ў Вільні. Кароль пасля смерці віцебскага харужага Міхала Уніхоўскага вымушаны быў прызначыць элекцыйны соймік на чацвёрты тыдзень з дня выдання распараджэння ад 2.03.1644 г., паколькі пасада ўжо доўгі час не была занята (вакавала)¹⁶.

Намінацыйныя прывілеі з'яўляюцца каштоўнай крыніцай па гісторыі павятовай адміністрацыі і шляхецкага парламентарызму на беларускіх землях ВКЛ. У першую чаргу, трэба адзначыць, што без аналізу намінацыйных прывілеяў кніг запісаў, нельга дакладна прасачыць паслядоўнасць займання пасадаў у павятовай адміністрацыі. Намінацыі ўтрымліваюць, як адзначалася, дасտаткова аднастайную інфармацыю. Аднак, нават гэтыя сціплыя звесткі з'яўляюцца каштоўным дадаткам, калі немагчыма па іншых крыніцах прасачыць лёс той ці іншай асобы. Амаль заўсёды намінацыйныя прывілеі канкрэтныя прычыны, па якіх адбылася змена ўрадніка. Часцей за ўсё новае прызначэнне было следствам смерці старога ўрадніка (намінацыі ў ВКЛ, як вядома, выдаваліся “да жывата”) або, ў лепшым выпадку, пераходу шляхціца на вышэйшы ўрад. У шэрагу выпадкаў змена ўрадніка адбывалася ў выніку адмовы (рэзыгнацыі) апошняга выконваць свае функцыі па розных абставінах. Так, атрымаўшы намінацыю на вайскоўства віцебскае, Міхаіл Невельскі, пакёвы каралевіча Казіміра, прадставіў “обличнє перед нами и у книгъ канцеларый нашое большое ВКЛ” 23.03.1639 г. у Вільні “листь свой доброволный” ад 28.05.1638 г., дзе прычынамі рэзыгнацыі называе адлегласць месца, а таксама занятасць (dla zabaw) на службе каралевічу Казіміру¹⁷. У іншым выпадку, харужы менскі Ян Гладкі “врадъ з себе зложыл”, які з-за старасці болей не мог займаць, што фіксуе прывілей на харузства менскае Янушу Уніхоўскаму ад 25.10.1621 г.¹⁸

Да каштоўных атрыбутаў, праўда, не заўсёды наяўных, намінацыйнага прывілею трэба аднесці згадванне годнасцяў новага ўрадніка. Адзначым, што апісаныя ў прывілеяхі годнасці мелі пэўную дыферэнцыяцыю. Фармальнымі падставамі для зацвярджэння на новай пасадзе былі заслугі, якія тая ці іншая асона аказвала каралю і дзяржаве. Фактычна, разнастайныя паслугі кампенсаваліся ў форме павятовых урадаў. Найбольш пашыранай фармулёўкай была “за ваенныя заслугі” падчас Валоскай, Інфлянцкай, Маскоўскай экспедыцыі пры Жыгімонце, Маскоўскай пры Уладзіславе ці за асобныя ўчынкі. Так, Гельяш Сухадольскі і Ян Камінскі атрымалі 25.11.1635 г. за абарону мсціслаўскага замка, адпаведна,

¹⁶ НГАБ, КМФ-18, вол.1, спр.114, аа. 455 – 455 адв.

¹⁷ Тамсама, спр. 107, аа. 265–265 адв.

¹⁸ Тамсама, спр. 93, аа. 491 адв. 492.

мсціслаўскае чэсынікаўства і падчаства¹⁹. Слушна тут выглядае выснова, што ўраднікі з вайсковым мінульым стваралі касцякі павятовай земскай адміністрацыі.

Падставай надання ўраду былі і іншыя службы на карысць дзяржавы, ў тым ліку ў скарбе. Юзэф Кланоўскі, пісар гэтай установы, атрымаў за працу стольнікаўства полацкае 23.11.1618 г.²⁰ Фіксуецца ў Метрыцы выпадак, калі павятовую пасаду атрымаў былы супрацоўнік канцылярыі: Станіслаў Альбрыхт Садоўскі прызначаецца 19.06.1644 г. на падстольства берасцейскае “za zaslugi nam u Rzeczypospolitey od lat kilkunastu w kancellariey naszey, iako w innych publicznych przy dworze naszym expeditiach osobliwie w Moskiewskich”²¹.

Захавочваўся і актыўны ўдзел у палітычным (парламенцкім) жыцці. На прыклад, наданне судзейства земскага пінскага Яну Кердзею Грычыне, падсудку пінскаму, 10.02.1643 г., а таксама наданне пісарства земскага пінскага Філону Гадзбскому, падчашаму і падстарасце пінскаму, 29.04.1645 г. абгрунтоўвалася ў прывілеях іх удзелам у сейміках генеральных і партыкулярных²².

Цікава, што досьць часта павятовыя ўрады атрымлівалі каралеўскія сакратары, слугі каралеўскага двара (пакаёвя), слугі каралевічаў.

З часу праўлення Уладзіслава распаўсюджваеца новая падстава надання павятовых урадаў: за прыналежнасць да знакамітага і паважанага роду. Пры гэтым такая фармулёўка выкарыстоўвалася ў матывацыі прызначэння на досьць высокія і адказныя павятовыя пасады: каралеўскі сакратар Пётр Пекарскі быў зацверджаны на судзейства земскага берасцейскае 16.05.1637 г. з чатырох электаў менавіта “względem starożytnosci familiey”²³. Такая ўмова ўжо сама па сабе давала магчымасць каралю адвольна прызначаць патрэбных яму людзей. Імкненне цалкам узалежніць ад сябе наданне ўрадаў можна разглядзяць як досьць прадказальнае ў кантэксле вядомых спробаў Уладзіслава паstryрыць кампетэнцыю каралеўскай улады ў абыход склаўшыхся традыцый²⁴. Пацвярджае гэта і канцлер А.С.Радзівіл, які напісаў пра Уладзіслава: “... кароль па сваёй звычыцы паспешна падзяліў вакансіі...”²⁵.

Амаль заўсёды ў намінацыйных дакументах пазначаеца, што прызначэнне прайшло дзякуючы рэкамендацыі (залецэню) некаторых Паноў Рады і дворскіх ураднікаў (za przyczyną PP Rad y urzędników dwornych)²⁶. Вядома ж, нехта з набліжаных да караля службоўцаў ці магнатаў абавязкова падтрымліваў патрэбных людзей. У большасці выпадкаў паведамленне пра рэкамендацыю мае фармальны характар, бо гаворка не ідзе аб канкрэтных асобах. Але

¹⁹ Тамсама, спр. 111, аа. 442–442 адв., аа. 443–443 адв.

²⁰ Тамсама, спр. 95, аа. 147 адв. 148.

²¹ Тамсама, спр. 114, аа. 577 адв. 578

²² Тамсама, спр. 118, аа. 404–404 адв., спр. 121, аа. 11–11 адв.

²³ Тамсама, спр. 113, аа. 74–74 адв.

²⁴ Wisner H. Władysław IV Waza. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1995. S. 65–66.

²⁵ A.S.Radziwiłł. Pamiętniki o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. T. 2 S. 356.

²⁶ НГАБ, КМФ -18, воп. 1, спр. 113, аа. 184–184 адв.

часам у намінацыях пазначаюцца не абстрактныя Паны Рада, а цалкам канк-рэтныя асобы. За намінацыю Мікалая Сухадольскага столнікам месціслаўскім (атрымаў 21.03.1620 г.) прасіў тады яшчэ падканцлер А.С.Радзівіл²⁷. Ён жа пра-соўваў на падсудкоўства пінскага Яна Кердзея Грычыну (атрымаў 20.09.1633 г.), суддзю гродскага пінскага²⁸, а 3.07.1636 г. “za przyczyną Jaśnie Wielmożnego Albrychta Stanisława Radziwiłła” атрымаў віцебскага пісарства Мікалай Гурок²⁹. За згаданага ўжо вышэй пісара скарбу ВКЛ Ю.Кланоўскага прасіў караля Яраш Валовіч, стараста жамойцкі³⁰. Былы дворны, а пазней, земскі падскарбі, з 1618 г. падканцлер ВКЛ, і з гэтага ж году стараста жамойцкі, Я.Валовіч хацеў, віда-вочна, запгёніць будучыню сваім быльм супрацоўнікам. Такую ж падтрымку ад Я.Валовіча меў Станіслаў Раманавіч Бейнарт, калі атрымліваў 13.08.1618 г. прывілеі на скарбове пісарства ВКЛ, і Павел Сжэдзінскі, слуга скарбовы, калі атрымаў юргель на 100 злотых³¹. Прыведзеныя выпадкі з’яўляюцца толькі ілю-страццяй шырока распаўсядженай у той час практикі пратэкцыі ці, магчыма, кліентальных адносінаў і пацвярджаюць тэзіс Антонія Мончака, што ”patronat magnacki silniej niż jakie kolwiek inne zjawisko określał system władzy w tym (Реч Паспалітая-В.Г.) kraju.”³²

Аналіз адклаўшыхся ў Метрыцы намінацыйных прывілеяў пацвярджае выс-новы польскага гісторыка Генрыха Вісынэра: “Лад Рэчы Паспалітай не змяніўся ў гады праўлення Уладзіслава. Па крайнія меры, фармальна.”³³ У Метрыцы фіксу-юцца намінацыі на ўсе вядомыя пасады. Змест намінацыйных прывілеяў пацвярд-жае таксама высновы і іншых даследчыкаў. Так А.Закшэўскі, які вывучаў прабле-му генэзісу і функцыяў такога павятовага ўраду як маршалак, сцвярджаў, што на-ват пасля прыняцця сеймавай канстытуцыі ў 1631 г., якая абавязвала праводзіць па паветах выбары маршалкаў, кароль працягваў прызначаць іх згодна ўласнаму мер-каванню яшчэ некалькі дзесяцігоддзяў³⁴. Намінацыйныя прывілеі на павятовых маршалкаў, дарэчы, гэты ўрад быў не ва ўсіх паветах, даказваюць слушнасць выс-новаў даследчыка, бо ні адзін не ўтрымлівае паведамлення пра элекцыю.

Бадай, самым значным новаўвядзеннем у павятовай адміністрацыі ВКЛ стала з’яўленне ў 1635 г. урадаў чэсьніка, падчашага, скарbnіка і мечніка. Амаль усе першыя прывілеі на новыя павятовыя пасады былі кампактна скапірава-ныя ў кнігу записаў № 111, з-за чаго намінацыі складаюць у яе змесце значную

²⁷ Тамсама, спр. 96, аа. 149–149 адв.

²⁸ Тамсама, спр. 106, аа. 627 адв. 628.

²⁹ Тамсама, спр. 111, аа. 654 адв. 655.

³⁰ Тамсама, спр. 95, аа. 147 адв.148.

³¹ Тамсама, спр. 95, аа. 116–116 адв., аа. 55–55 адв.

³² Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI-XVIII w. Warszawa. 1994. S. 5.

³³ Wisner H. Wiadysław IV Waza. S. 112.

³⁴ Zakrzewski A.B. Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego – marszałkiem sejmikowym XVII - XVIII w. S. 356.

частку. Кожны дакумент паведамляе, што кароль Уладзіслаў, “прыхіляючыся да артыкулаў *inter Pacta Conventa ab uraūnannī ūsīch uрадаў Каронных і ВКЛ*”, зацверджаных падчас элекцыі і каранацыі, вырашыў увесці новыя ўрады для шляхціцаў “*za ich cnoty u zaslugi*”. Гэта адначасова пацвярджае наяўнасць, як адметнасць Кароны і ВКЛ, так і працэсу ўніфікацыі ў межах Рэчы Паспалітай. Цяжка сказаць адназначна, як паўплывала ўвядзенне новых павятовых урадаў, якія мелі хутчэй тытулярныя характеристар, на магчымасці прасоўвання па кар'ернай лесвіцы.

Калі адштурхоўвацца ад датавання дакументаў, то першым па часу: 19.11. (у дакуменце памылкова - 02.) 1635 г., у Варшаве атрымаў прывілей на новы ўрад чэсьніка мазырскага Аляксандра Лавянецкі³⁵. Найбольш маштабная раздача намінацыяў адбывалася 25.11.1635 г., калі былі прызначаныя 27 новых ураднікаў, 29.11.1635 г. адпаведна - 8, 3.12.1635 г. - 7. Разам да канца 1635 г. новыя пасады атрымалі, па даных Метрыкі, 49 шляхціцаў. Пры гэтым кароль раздаваў намінацыі толькі на павятовае чэсьнікаўства, падчаштства і скарбнікаўства. Павятовых мечнікаў Уладзіслава пачаў прызначаць толькі з вясны 1636 г. Першым атрымаў прывілей 6.03.1636 г. на ўрад мечніка вількамірскага Рафала Завіша³⁶. На працягу 1636 г. былі скапіраваныя 11 намінацыяў на павятовае мечнікаўства (ашмяанскае, браслаўскае, вількамірскае, віцебскае, ковенскае, менскае, мсціслаўскае, пінскае, рэчыцкае, троцкае, упіцкае) і 8 намінацыяў на новых чэсьнікаў і скарбнікаў. Такім чынам, за 2 гады ў кнігу запісаў № 111 было занесена 68 прывілеяў, хаця агульная колькасць патэнцыйных урадаў дасягала 88. Улік усіх наяўных прывілеяў за 1635 – 1636 гг., а таксама выданых пазней, яшчэ раз даказвае думку, што кнігі запісаў маюць значныя прафесійныя прыкметы. На прыклад, у кнігах запісаў адсутнічае прывілей на мечнікаўства слонімскага Альбрэхту Макавецкаму, пра якога згадваецца ў намінацыі Мікалаю Кендузежаўскому 24.12.1636 г. на туго ж пасаду³⁷. Гэта ж можна сказаць і пра намінацыю на берасцейскае мечнікаўства Анджэю Шуйскому, ваўкаўскіе мечнікаўства Лукашу Длускаму, аршанскае скарбнікаўства Фабіяшу Стэфану Падбярэзскому і інш. Адсутнасць некаторых прывілеяў тлумачыцца і тым, што ўвядзенне ўрадаў зацягнулася на доўгія гады. Так, толькі 6.03.1642 г. прывілей на полацкае мечнікаўства атрымаў Абрахам Рыпінскі³⁸.

Цікавай адметнасцю ўведзеных у 1635 – 1636 гг. урадаў было тое, што чэсьнікі, скарбнікі і г. д. дастатковая свабодна пераходзілі ў разе патрэбы на больш выгодныя пасады ў іншых паветах, што неаднаразова фіксуюць матэрыялы Метрыкі. Так, лідскія чэсьнікі Хілары Чыж і Павел Данілевіч па чарзе 18.01.1642 г. і 20.12.1646 г. пераходзяць на падсудкоўства віленскага³⁹. Дарэчы, Хілары Чыж

³⁵ НГАБ, КМФ-18, вол. 1, спр. 111, аа. 430–431.

³⁶ Тамсама, спр. 111, аа. 513–513 адв.

³⁷ Тамсама, спр. 111, аа. 735–735 адв.

³⁸ Тамсама, спр. 114, аа. 186–186 адв.

³⁹ Тамсама, спр. 118, аа. 246–246 адв., спр. 121, аа. 160 адв.-161.

пазней 29.08.1646 г. быў намінаваны на віленскага падкаморага⁴⁰. Падчашы мазырскі і войт пінскі Лукаш Ельскі 28.02.1641 г. атрымаў прывілей на пінскую маршалкаўства⁴¹. Рэчыцкі скарбнік Філон Юдыцкі ў 1646 г. апынуўся на пасадзе браслаўскага войскага⁴². Асабліва багаты на прыклады пра разнастайныя “міграцыі” захаваны ў метрыцы матэрыйял па Ашмянскім павеце. У гэты павет на падвышэнне быў прызначаны віленскі чэсьнік Цыпрыян Павел Бжастоўскі, прывілей якому на падстольства Уладзіслаў падпісваў два разы 11.12.1641 г. і 9.01.1642 г.⁴³, а 1.03.1641 г. чэсьнікам ашмянскім стаў Станіслаў Дэмбоўскі, скарбнік наваградскі, па авансе на падстольства старадубскае Альбрыхта Дэмбоўскага, чэсьніка ашмянскага⁴⁴. У сваю чаргу пакінуў пасаду мечніка ў Ашмянскім павеце Казімір Козел Паклеўскі свайму стрыечнаму брату таксама Казіміру Козелу Паклеўскуму, а ўзамен атрымаў стольнікаўства ўпіцкае⁴⁵.

Вельмі рэдка рэгіструючца ў Метрыцы выпадкі пераходу ў іншыя паветы з пасадаў, існаваўшых да 1635 г. Так, з чатырох электаў, абраных на аршанскім элекцыйным сойміку 6.04.1622 г., намінацыю атрымаў 18.04.1622 г. падстолі мсціслаўскі Ян Цханавецкі⁴⁶, а стольнік мсціслаўскі Пётр Казімір Вяжэвіч у абыход усіх павятовых ураднікаў 15.11.1639 г. апынуўся на пасадзе аршанскага маршалка⁴⁷. Юры Ян Зеновіч, стольнік ковенскі, 27.09.1623 г. атрымаў прывілей на падсудкоўства віленскае⁴⁸. Увогуле сярод электаў досьць часта сустракаюцца ўраднікі іншых паветаў. Так, на элекцыйным сойміке, які адбыўся 4.05.1624 г. у Гародні па смерці павятовага падкаморага Юрыя Сцыпіёна Кампа, між іншымі электам быў абраны Фрыдрых Сапега, падкаморы віцебскі, але кароль зацвердзіў на пасаду Кандрата Мялешку, суддзю земскага гарадзенскага⁴⁹.

Намінацыйныя прывілеі, як адзначалася, з'яўляюцца крыніцай па гісторыі шляхецкага парламентарызму. Каштоўная інфармацыя такога роду захоўваецца толькі ў намінацыях на падкаморства, судзейства, падсудкоўства, пісарства, г.зн. там, дзе ёсць апісанне абставінаў выбараў ураднікаў. Парадак выбараў павятовых земскіх ураднікаў, апісаны ў намінацыях 1-й паловы 17 ст., адпавядай патрабаванням Статуту ВКЛ 1588 г. (Раздел 4, артыкул 1)⁵⁰. Згодна з імі, на вызначаныя ваяводам тэрмін у павятовым цэнтры “на месцы звыклом” склікаўся, так званы, элекцыйны соймік, на якім абывацелі павету абіралі ча-

⁴⁰ Тамсама, спр. 119, аа. 497.

⁴¹ Тамсама, спр. 113, аа. 619 адв.-620 адв.

⁴² Тамсама, спр. 119, аа. 479 адв.-480.

⁴³ Тамсама, спр. 114, аа. 141 адв.-142 адв., спр. 118, аа. 242 адв. 243.

⁴⁴ Тамсама, спр. 113, аа. 622 адв.-623.

⁴⁵ Тамсама, спр. 113, аа. 523.

⁴⁶ Тамсама, спр. 93, аа. 512 адв.-513 адв.

⁴⁷ Тамсама, спр. 113, аа. 395.

⁴⁸ Тамсама, спр. 100, аа. 139-140.

⁴⁹ Тамсама, спр. 99, аа. 63 адв.-64.

⁵⁰ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. Мн., 1989. С. 138-140.

тырох электаў – прэтэндэнтаў на пасаду. З апошніх кароль мог выбіраць і зацвярджаць аднаго. З дапамогай намінацый можна ўстанавіць, акрамя традыцыйней для іх інфармацыі, дзень правядзення элекцыйнага сойміка і імёны чатырох асобаў, якія выстаўлялі свае кандыдатуры і былі абраныя для прадстаўлення каралю. Тыповым прыкладам можа быць прывілей ад 23.11.1618 г. Крыштаfu Корсаку на падкаморства полацкае, дадзены па смерці князя Януша Друцкага-Сакалінскага. У ім паведамлецца, што 20.11.1618 г. у Полацку адбыўся элекцыйны соймік, дзе былі абраныя чатыры электы: Ян Корсак на Галубічах, харужы полацкі, Крыштаf Корсак, стольнік полацкі, Марцін Гедройц, падстолі полацкі, князь Ян Друцкі-Сакалінскі, стараста усвяцкі⁵¹. Разам у метрыцы за 1612 – 1648 гг. захавалася 9 прывілеяў на выбарныя пасады ў Полацкім ваяводстве, але паводле іх вядомыя толькі трывалыя даты (3.11.1617 г., 20.11.1618 г., 18.04.1621 г.) правядзення элекцыйных соймікаў, якія адбыліся ў Полацку. Па Віцебскаму павету з 6-ці зафіксаваных намінацый ў вядома пра 4 соймікі, па Аршанскому з 12-ці пра 5, па Мінскаму з 10-ці пра 4 і г.д. Раней ужо адзначалася, што не ўсе намінацыі на выбарныя ўрады ўтрымліваюць такія даныя, а ў намінацыйях, выдадзеных ў 30-40 гг., іх шукаць дарэмна. Тым не менш, у такіх намінацыйях заўсёды ёсьць паведамленне пра факт правядзення элекцыі. Варта тут адзначыць, што хаця практична права апошняга слова ў прызначэнні ўрадніка з чатырох электаў належала каралю, вельмі часта ў прывілеях гаворка ідзе пра згоднае абранне шляхтай толькі аднаго прэтэндэнта. Абранымі “згодна” на судзейства земскае менскае на сойміку 27.08.1618 г. адзіным электам ад свайго павету быў Марцін Валадкевіч⁵², на судзейства земскае ашмянскае на сойміку 20.07.1621 г. - Ян Карэйва⁵³, на судзейства земскае аршанскае на сойміку 25.08.1620 г. - князь Іван Барысавіч Лукомскі⁵⁴, на судзейства земскае берасцейскае - Тэадор Станіслаў Букраб⁵⁵ і інш. Прадстаўленне ад павету “za zgodnym obraniem obywatelów” аднаго электа на вакансію прымушала карала фактычна безальтернатыўна пагаджацца з прапановай.

Здараціся выпадкі, калі на пасаду кароль зацвярджаў адразу двух чалавек, што выклікала непараразуменні. Так, у 1640 г. прывілеі на віцебскасе пісарства атрымалі Мікалай Кісель Дарагініцкі і Базыль Шапка Хатольскі, віцебскі гродскі пісар. Уладзіслau вымушаны быў адмовіць Хатольскаму па прычыне таго, што прывілей яму на пісарства меў пазнейшую дату⁵⁶.

Зразумела, што характар інфармацыі, захаваны ў намінацыйных дакументах, можна выкарыстаць для вывучэння кар'ернага росту шляхты. У якасці прыкладу можна ўзяць матэрыялы па Браслаўскаму павету Віленскага ваявод-

⁵¹ НГАБ, КМФ-18, вол. 1., спр. 95, аа. 148–149.

⁵² Тамсама, спр. 95, аа. 119–119 адв.

⁵³ Тамсама, спр. 93, аа. 404–404 адв.

⁵⁴ Тамсама, спр. 93, аа. 338 адв.–339.

⁵⁵ Тамсама, спр. 119, аа. 594 адв.–595.

⁵⁶ Тамсама, спр. 113, аа. 588–588 адв.

ства. Аналіз дакументаў дазваляе сцвярджаць, што найчасцей у першай палове 17 ст. павятовыя пасады тут займалі Рудаміны-Дусяцкія, Масальскія, Падбярэзскія. Для некаторых браслаўскіх шляхціцаў павятовыя пасады сталі добрым плацдармам для далейшага прасоўвання па службовай лесвіцы. Гэтак з пасады маршалка Браслаўскага павету, якую Кшыштаф Рудамін-Дусяцкі займаў з 11.03.1630 г., ён перайшоў на вышэйшую пасаду - кашталянню полацкую⁵⁷. Яшчэ адзін Рудамін-Дусяцкі, Пётр, з пасады падстолія браслаўскага, на якой ён затрымаўся ўсяго 14 месяцаў, пераходзіць на пасаду войскага таго ж павету, а праз 3 гады ён ужо браслаўскі павятовы харужы⁵⁸. У 1639 г. Пётр Рудамін-Дусяцкі атрымаў павышэнне і стаў кашталянам дэрптскім, а 30.12.1643 г. у Метрыцы фіксуецца наданне яму кашталянні смаленскай⁵⁹.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што намінацыйныя прывілеі з'яўляюцца каштоўнейшай крыніцай па гісторыі асобных праблемаў мінулага Беларусі. Як спецыфічная частка кніг запісаў Метрыкі яны мелі свае асаблівасці. Пераважна на падставе вывучэння намінацыйных дакументаў можна прасачыць вельмі істотны працэс павялічэння аб'ёму справаводчай дакументацыі ў 17 ст., што пазней паўпльвала на парадак функцыянавання канцылярыі. Наяўнасць шматлікіх пропускаў, выяўленых пры складанні спісаў павятовых ўраднікаў, сведчыць пра недахопы Метрыкі як крыніцы.

Галубовіч Віталь Уладзіміравіч

- ✓ Нарадзіўся 5 лютага 1974 г. у Гародні
- ✓ У 1996 г. закончыў гістарычны факультэт Гарадзенскага дзяржуніверсітэта імя Янкі Купалы
- ✓ Старши выкладчык кафедры гісторыі і сацыялогіі Полацкага дзяржуніверсітэта.
- ✓ *Асноўныя кірункі даследаванняў:*
Крыніцазнаўства і гістарыяграфія гісторыі Беларусі, гісторыя ВКЛ у першай палове 17 ст., Метрыка ВКЛ першай паловы 17 ст.

Адрас:

в. Камасамольская 18 - 912.
21440 г. Новаполацк

⁵⁷ Тамсама, спр. 114, аа. 691-692.

⁵⁸ Тамсама, спр. 93, аа. 305-305 адв., аа. 402, спр. 100, аа. 260-261 адв.

⁵⁹ Тамсама, спр. 114, аа. 323 адв.-324.

Мікалай Плавінскі (Менск)

МІЛІТАРНЫЯ ЦАЦКІ 12 - 13 СТСТ. З ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (ДА ПАСТАНОЎКІ ПРАБЛЕМЫ)

Вайна была адной з харктэрных з'яваў сярэднявечнай рэчаіснасці. Чалавек сярэднявечча мусіў перманентна сутыкацца з вайной, яна стала непазбежнай часткай яго жыццядзейнасці.

Дзіцячыя гульні паўтараюць жыццё бацькоў. Таму распаўсюджанне мілітарных цацак у матэрыяльнай культуры старажытнарускіх гарадоў не выпадковае. Гэтыя цацкі могуць выступаць вельмі каштоўнымі крыніцамі па гісторыі зброі. Знешні выгляд узбраення перадаваўся тагачаснымі майстрамі з вялікай дакладнасцю як на высокамастацкіх вырабах, так і на прымітыўных пабывтовых прадметах.

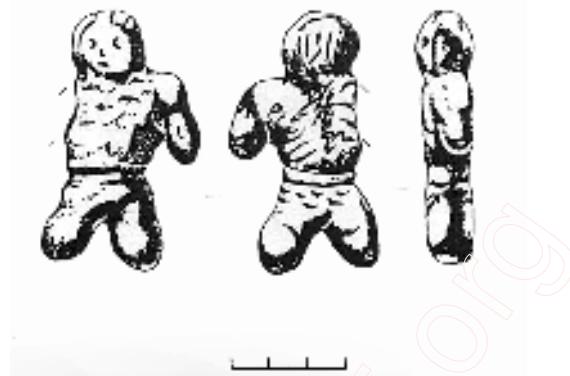
Мілітарныя цацкі старажытнарускага перыяду з тэрыторыі Беларусі можна падзяліць на два віды: мілітарная мініяцюра - гліняныя фігуркі-салдацкі і дзіцячая "зброя" (драўляныя імітацыі прадметаў узбраення)¹.

На тэрыторыі Беларусі знайдзены шэраг цэлых і фрагментаваных фігурак-салдацікаў. З гарадзішча Маскавічы паходзіць фігурка пешага ваяра з белай азёрнай гліны². Яна датуецца 12 – 13 стст. Дэталіроўка вельмі схематычная. Больш-меныш працараваны толькі рысы твару, паказаны пас і даспех (мал.1). Схематычнасць выявы выклікала ўзнікненне розных меркаванняў пра тып даспеху. Георгі Ласкавы лічыць, што гэта пласцінкавы (лускавы) панцыр³. Але, калі прыняць такі пункт гледжання, трэба згадзіцца з тым, што перад намі выява ўнікальнейшага лускавога даспеху з каптуром. Якіх-небудзь аналогій такому гарнітуру ў сярэднявенных усходнеўрапейскіх матэрыялах няма (магчымасць яго існавання ўвогуле малаверагодная). Таму, на мой погляд, больш адпавядаючай рэчаіснасці будзе інтэрпрэтацыя даспеха фігуркі як кальчугі з каптуром. Такая кальчуга была вядо-

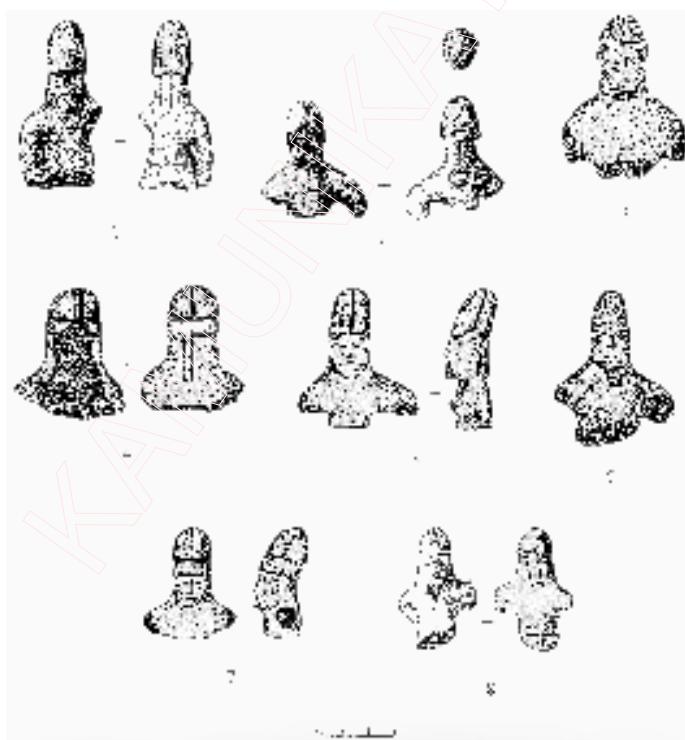
¹ Гэтая праца з'яўляецца толькі адной з першых спробаў разгляду мілітарных дзіцячых цацак старажытнарускага часу як асобнай катэгоріі прадметаў матэрыяльнай культуры. Звычайна іх вывучэнне не выходитць па-за межы аналізу рэчавага матэрыяла раскопак (як становічае выключэнне можна называць грунтоўную працу А.С.Хоращава па наўгародскіх цацках (Хорошев, 1998)). Прапануемая зводка знаходак пакуль не прэтэндуе на паўнату ахопа матэрыяла.

² Дучыц Л.У. Braslaўskae Паазер'e ў IX-XIV стст. Мінск, 1991. С. 47. Рыс. 27.

³ Ласкавы Г.В. Узбраенне воінаў XII-XIII стст. з феадальных сядзіб-замкаў Паўночнага Захаду Польскай зямлі [у:] Старонкі гісторыі Беларусі. Мінск, 1992. С. 51.

Мал.1 Гліняны салдацік з гар. Маскавічы (пав. Л.У. Дучыц)

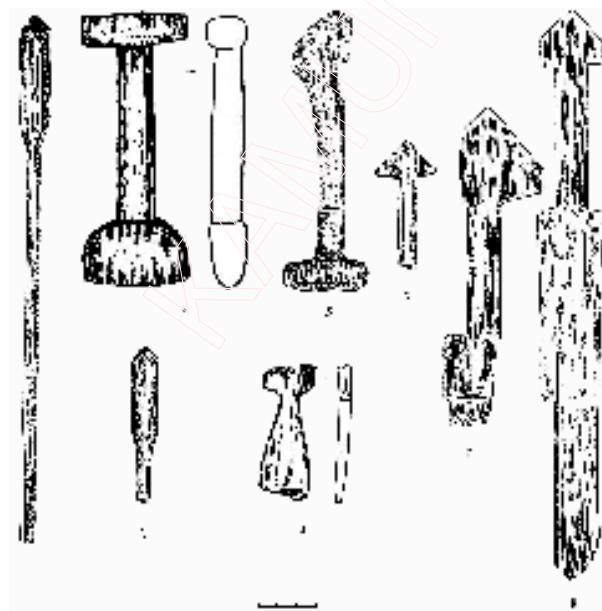
Мал. 2. Фрагменты гліняных паліваних вершнікаў: 1-2 – Драгічын Надбужсанскі (пав. К.Мусяновіч), 3 – Ваінь, 4 – Вышагарод, 5,7 – Кіеў, 6 – Ваўкаўыск (3 – 7 пав. О.А.Брайчэўскай), 8 – Галіч (пав. Я.Пастернака).

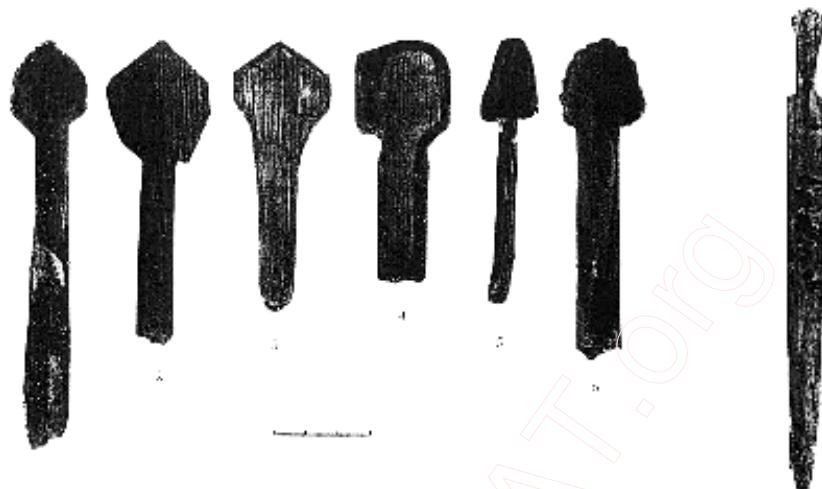
Мал.3. Рукаятка дзіцячага драўлянага меча з Менску.

Мал.4. Фрагменты гліняных паліваных вершнікаў (коні) з Кіева (пав. О.А. Брайчэўскай)

Мал. 5. Драўляныя дзіцячыя стрэлы (1–2) і мечы (3–8); 1,2,5–8 – Гародня (пав. М.М.Вароніна), 3 – Слонім, 4 – Слуцк (пав. П.Ф. Лысенка).

Мал. 6. Рукаяткі драўляных дзіцячых мечоў з Бярэсця.

Мал. 7. Драўляны меч з Бярэсця.

мая і на Русі⁴ і ў Польшчы⁵. Даспех салдаціка вызначыла як кальчугу і даследчык гарадзішча Маскавічы Людміла Дучыц⁶.

Фрагмент глінянага салдаціка (верхняя частка цела з галавой у высокім яйкападобным нагалою) быў знайдзены ў Ваўкавыску⁷. Рысы твару працаўаны схематычна (мал.2:6). Ніжняя частка фігуркі адсутнічае, але, дзякуючы шматлікім аналогіям, можна з вялікай упэўненасцю сцвярджаць, што перад намі фрагмент выявы вершніка. Падобныя паліваныя салдацікі акрамя Ваўкавыска былі знайдзены ў Кіеве, Ваіні, Вышгарадзе, Драгічыне Надбужскім, Галічы, Ноўгарадзе (мал. 2)⁸. Усе яны першапачатковыя былі вылеплены як вершнікі на

⁴ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.3. Доспех, комплекс боевых средств // САИ. Вып. Е1-36. Ленінград, 1971. С. 31.

⁵ Kajzer L. Uzbrojenie i ubiór w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1976. Rys. 29:c, 30:a,b,d; Wawronowska Z. Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV w. Łódź, 1976. Tabl.XVII:5-7.

⁶ Дучыц Л.У. Браслаўскас Пазэр'е ... С. 47.

⁷ Зверуго Я.Г. Древний Волковысск (Х-XIVвв.). Минск, 1975. Рис. 26:9.

⁸ Брайчевська О.А.. Виробы дрібної пластики, монеты і актові печаткі як джерело для вивчення чоловічых головных убораў давньорускага часу // Старожитності Південной Русі. Чернігів, 1993. С. 114-115; Пастернак Я. Стары Галич. Археолічно-історичні досліди у 1850-1943 рр. Івано-Франківськ, 1998. С. 255; Хорошев А.С. Детские игрушки из Новгорода (классификационный обзор археологических находок) // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Вып. XII. Новгород, 1998. С. 87. Рис. 2:6; Musianowicz K. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1954 w Drohiczynie, pow. Siemiatycze // Wiadomości Archeologiczne. T. XXII. Zeszyt 3-4. Warszawa, 1955. S. 340. Tab. XLV:1,2.

конях⁹. Дэталіроўка ўсіх фігурак схематычная. Добра працаўаны толькі выскокія яйкападобныя нагалоўкі і шырокія пасы. Наконт характару нагалоўкі у літаратуры было выказана два меркаванні. Адныя аўтары бачаць у іх "княжацкія" шапкі¹⁰. Другія лічаць іх шлемамі¹¹. Я прытырмліваюся другой трактоўкі. Вышыня звона, які часам знітаваны з некалькіх частак, адсутнасць альбо нявыяўленасць "акольша" (бо гэта не "акольш", а абруч, які змацоўвае пласціны звона) сведчаць, што на галах салдацікаў паказаныя яйкападобныя шлемы (за выключэннем фігуркі з Вайні (мал.2:3), нагалоўе якога сапраўды варта трактаўваць як шапку).

Калі ў Ваўкавыску быў знайдзены вершнік без каня, дык у Слуцку - конь без вершніка. Даўжыня фігуркі - 7 см. Яна была пакрыта палівай зялёнага колеру, датуецца 12 – 13 стст.¹² Галава і ногі каня не захаваліся. Ад вершніка заспаліся толькі вельмі схематычна паказаныя ногі. Найболыш дэталёва працаўана конская вупраж. Падобныя коні былі знайдзены ў Кіеве і Уладзіміры Валынскім (мал.4)¹³. Ва ўсіх выпадках ад вершнікаў захаваліся толькі ногі, раздзеялі кісці рук (часам са зброяй).

Можна вызначыць агульную для ўсіх паліванных салдацікаў рысу, характэрную і для знаходак з тэрыторыі Беларусі. Пры ўсёй схематычнасці фігурак вылучаецца шэраг добра працаўаных элементаў. Гэта атрыбуты прафесыйнага ваяра-дружыніка - індыкатары яго сацыяльнага статусу: шлем, пас, зброя, конская вупраж¹⁴.

Да дзіцячай "зброі" належала драўляныя імітацыі прадметаў узбраення. Гэтай катэгоріі рэчаў больш паshanцавала з вывучэннем. Існуе парапаўнавча-

⁹ Брайчевська О.А.. Вироби дрібнай пластики, монеты ... С. 114.

¹⁰ Брайчевська О.А.. Вироби дрібнай пластики, монеты ... С. 114-115; Зверуго Я.Г., 1989. Верхнєе Понеманье в IX-XIII вв. Минск, 1989. С. 187; Пастернак Я. Стары Галич. С. 255.

¹¹ Кучынко М.М. Исторично-культурный розвиток Західного Побужжя в IX-XIV століттях. Луцьк, 1993. С. 35; Musianowicz K. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych... S. 340.

¹² Колединский Л.В. Отчет о полевых работах в Слуцке в 1986-1987 гг. // Минск, 1987. Архіў ІГ НАНБ. Спр. №1044. Т. 1. Т. 36. С. 96. Рис.201. Прыношу ўшчырную падзяку сп. Леаніду Калядзінскому за магчымасць выкарыстаць неапублікаваны матэрыял.

¹³ Брайчевська О.А.. Вироби дрібнай пластики, монеты ... С. 114-115; Килиевич С.Р. Детинец Кіева IX-первой половіны XIII веков. По материалам археологических исследований. Киев, 1982. Рис. 77; Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А., 1993. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987-1989рр // Стародавній Кіїв. Археологічні дослідження 1984-1989. Кіїв, 1993. С. Рис. 16; Кучынко М.М. Исследования в Черновицкой и Волынской областях // АО 1974 года. Москва, 1975. С. 312; Новое в археологии Киева. Киев, 1981. С. 290-291.

¹⁴ У літаратуры выказвалася меркаванне пра магчымасць экспарту гліняных салдацікаў з зялёнай і жоўтай палівой з Кіева, дзе мусіў знаходзіцца цэнтр іх вытворчасці (Musianowicz, 1955, s.341). Сапраўды, знаходкі канцэнтруюцца ў паўднёварускім рэгіёне. З другога боку, магчымасць шырокага гандлю такімі прымытэўнымі вырабамі як гліняныя салдацікі выклікае пэўныя сумненні. Таму пытанне аб цэнтры, ці цэнтрах іх вытворчасці патрабуе больш дэталёвага вывучэння, што, аднак, выходитзіць па-за межы маёй працы.

шматлікая літаратура, прысвеченая знаходкам з Паўночнага Захаду Русі¹⁵. Праведзеныя даследаванні дазваляюць меркаваць, што дзіцячу "зброю" можна выкарыстоўваць як крыніцу па гісторый ўзбраення. Але пэўная схематычнасць выяваў вымagaе асцярожнасці ў інтэрпрэтацыях¹⁶. Абсалютную большасць адзінак у "комплексе" драўлянага "узбраення" складаюць мечы. Але сустракаюцца і наканечнікі дзідаў, лукі, стрэлы, кінжалы і нават сякеры¹⁷.

На тэрыторыі Беларусі рукаяткі драўляных мечоў былі знайдзены ў Гарадні, Менску, Бярэсці, Слуцку, Слоніме:

Месца знаходкі	Колькасць экзэмпляраў	Датыроўка	Малюнак	Крыніца інфармацыі
Гарадня	4	12 ст.	5:5-8	Воронин, 1954. С. 64. Рис. 27:4-7
Менск	1	12 - 13(?) стст.	3	Загорульский, 1982. С. 214. Рис.36
Бярэсце	7	12 - 13 стст.	6,7	Лысенко, 1985. С. 320, 322
Слуцк	1	Сяр. 13 ст.	5:4	Лысенко, 1974. Рис. 48:13
Слонім	1	13 ст.	5:3	Зверуго, 1989. Рис. 39:9

Рукаяткі маюць розныя памеры, што сведчыць пра разны ўзрост іх уладальнікаў. Навершы рукаятак могуць быць трохвугольнай, пяцівугольнай, паўкруглай, прамавугольнай формаў. Практычна ўсе яны працацаваныя вельмі схематычна, што ўскладняе магчымасць іх ідэнтыфікацыі з рэальна існаваўшымі тыпамі мечоў. Вылучаецца з агульнай масы толькі рукаятка меча з Менску¹⁸ (вышыня - 11,8 см, шырыня частковая захаванага навершша - 4 см, таўшчыня рукаці - 0,95 см). Яна адразніваецца якасцю працацоўкі дэталяў (мал.3). Навершча можна атаясаміць з навершамі мечоў тыпу II паводле Анатоля Кірпічнікава¹⁹.

¹⁵ Давидан О.И. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией. (По материалам нижнего слоя Староладожского городища) // СС, №XVI, Таллин, 1971. С. 140-142; яна ж. Давидан О.И. Стратиграфия нижнего слоя Староладожского городища и вопросы датировки // Археологический сборник. №17. Ленинград, 1976. С. 115; Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево // САИ. Вып. Е1-55. Ленинград, 1971. 52; Рябинин Е.А. "Древянный мир" раннесредневековой Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища в 1973-1985гг.) // Раннесредневековые древности Северной Руси и её соседей. Санкт-Петербург, 1999. С. 187-190; Хорошев А.С. Детские игрушки из Новгорода... С. 83-85; Штакельберг Ю.И. Игрушечное оружие из Старой Ладоги // СА. 1969. №2.

¹⁶ Стальсберг А., 1991. О производстве мечей эпохи викингов // Вестник МГУ. 1991. Серия 8. История. №2. С. 77-78.

¹⁷ Колчин Б.А. Новгородские древности... С. 52; Рябинин Е.А. "Древянный мир" раннесредневековой Ладоги... С. 189-190; Хорошев А.С. Детские игрушки из Новгорода... С. 83-85.

¹⁸ Загорульский Э.М. Возникновение Минска. Минск, 1982. С. 214. Рис. 36.

¹⁹ Загорульский Э.М. Возникновение Минска. С. 214; Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.1. Мечи и сабли // САИ. Вып. Е1-36. Москва, Ленинград, 1966. С. 53-54.

Апроч рукаятак у Бярэсці быў знайдзены і цэлы драўляны меч сярэдзіны 12 ст. (мал.7). Ён мае даўжыню 86 см, шырыню ляза 6,3 см, таўшчыню ляза 3,4 см. Наверша круглай формы прапрацавана вельмі схематычна.

Назіранні над матэрыяламі з тэрыторыі Беларусі дазваляюць зрабіць наступныя высновы. Драўляныя мечы сустракаюцца ў культурных слаях гарадоў Заходняй Русі ў 12 – 13 стст., у той час як на Паўночным Заходзе яны вядомыя яшчэ з 8 ст.²⁰. Знаходкі з тэрыторыі Беларусі пацвярджаюць думку даследчыкаў пра магчымасць падзелу драўляных мечаў на зробленыя самімі дзецьмі і выкананыя дарослымі, зразумела з большым майстэрствам²¹. Для першых характарна схематычнасць праццаўкі дэталаў. У гэтай схематычнасці і прымітывістичнасці губляюцца практична ўсе істотныя асаблівасці канструктыўных элементаў рукаяткі, што зводзіць інфарматыўнасць гэтых крыніц для зброязнаўчага аналізу да мінімума. Можна толькі вызначыць прынцыпавы ўяўленні (прычым уяўленні дзіцячыя) пра належны выгляд гэтай зброі. Пошук аналогіі паміж такімі мечамі і рэальна існуваўшымі тыпамі вельмі проблематычны. Іншая справа з экземплярамі, зробленымі дарослымі (у матэрыялах з тэрыторыі Беларусі верагодна толькі рукаятка з Менску). Яны якраз здолънія даць важкую інформацію пра клінковую зброю той эпохи.

Апроч мечава, на тэрыторыі Беларусі вядомы і драўляныя стрэлы. Дзве такія стралы знайдзены ў Гародні (мал.5:1,2)²², адна - у Полацку на Верхнім Замку²³. У будучым апрацоўка калекцыі драўляных прадметаў з гарадскіх раскопак дазволіць, верагодна, выявіць і іншыя падобныя знаходкі.

Разгледжаныя цацкі сведчаць аб існаванні ў старажытнарускі час мілітарных гульняў двух відаў. Першы від – актыўныя, так бы мовіць "ваенна-спартовыя" гульні. У такіх гульнях дзеці не толькі бавілі свой час, але і атрымлівалі першасныя ваенныя навыкі. Матэрыяльным сведчаннем іх існавання з'яўляецца дзіцячая "зброя". Другі від – гульні, падчас якіх удзельнікі маглі з дапамогай мілітарнай мініяцюры мадэляваць баявыя дзеянні, прасцей кажучы, гуляць у салдацікаў. Да іх прынцыпова набліжаецца гульня ў шахматы, у якой бачылася спарадкаваная вайна²⁴.

Мілітарная цацкі здолънія стаць цікавымі крыніцамі па гісторыі сярэднявечнай зброі і ўзбагаціць нашыя ўяўленні пра комплекс узбраення эпохі. Пры гэтым не трэба забывацца пра спецыфіку матэрыялу, варта асцярожна падыходзіць да яго выкарystання і інтэрпрэтацыі.

²⁰ Рябинин Е.А., 1999. "Деревянный мир" раннесредневековой Ладоги... С. 188-189.

²¹ Колчин Б.А., 1971. Новгородские древности. С. 52; Штакельберг Ю.И., 1969. Игрушечное оружие из Старой Ладоги. С. 253.

²² Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА, №46. Москва, 1954. С. 64.

²³ Захоўваецца ў Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі. Раскопкі А.Р. Мірафанава, В.Р. Тарасенка, Г.В. Штыхава 1954-1962. Датуецца ХІІІ ст.

²⁴ Даркевич В.П., 1988. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX-XVI вв. Москва, 1988. С. 127.

Прынятыя скарачэнні.

АО – Археологические открытия

ІГ НАНБ – Інстытут гісторыі Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі

МГУ – Московский Государственный Университет

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

СС – Скандинавский сборник

Плавінскі Мікалай

- ✓ Нар.30.07.1987 г у Менску
- ✓ Малодшы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага музея гісторыі культуры Беларусі
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Гісторыя сярэднявечнай зброі (10-13 стст.)
- ✓ *Адрас:*
Нац. музей гіст. і культ. Беларусі
В. К.Маркса 12, 220050 Менск

Яўген Мірановіч (Беласток)

**GJENADIUSZ SZYMANOWSKI,
DWANAŚCIE LAT - WSPOMNIENIA Z LAT 1927-1939,
Toruń 1998, wyd. Adam Marszałek***

Генадзь Шыманоўскі належаў да тых палітыкаў беларускага паходжання, якія прызнавалі палітычныя рэаліі, пайсталыя ў выніку Рыжскай дамовы між Польшчай і Расеяй. Ён быў дэпутатам сойму у 1930-1939 гг. ад санацыйнага Беспартыйнага Блоку Супрацоўніцтва з Урадам, выбраным з наваградской выбарчай акругі. У спісе блоку ён выступаў як прадстаўнік беларускага насељніцтва. Аўтар успамінаў хоць і быў праваслаўным, да часу выбару ніколі не выяўляў сваю прыналежнасць да беларускага народу.

Шыманоўскі пісаў свае ўспаміны ў 1966-1968 гг., калі меў ужо 77 гадоў. Як ён напісаў ва ўступе, усё падавалася па памяці, бо ў аўтара не было ніякіх дакументаў з часоў ягонай парламенцкай дзеяйнасці. Шыманоўскі шчыры папярэдзіў чытачоў пра недакладнасці ягонай перадачы падзеяў, вынікаючыя з недахопаў чалавечай памяці і суб'ектыўнага ўспрымання рэаліяў, што ўласціва для ўсіх аўтараў успамінаў. Пасля прачытання ўспамінаў Шыманоўскага нельга сумнявацца ў шчырым імкненні аўтара да безсторонняга апісання падзеяў, удзельнікамі ці сведкамі якіх ён быў. Аднак гэта вобраз падзеяў, створаны чалавекам з акрэсленай палітычнай і нацыянальнай пазіцыяй.

Шыманоўскага па-рознаму можна ацэньваць як палітыка, але як апісальнік палітычных рэалій міжваенны Польшчы ён заслугоўвае найвышэйшай павагі. Цікавасць да ўспамінаў падаграе найперш літаратурны талент аўтара. Ягоныя ўспаміны чытаюцца як гістарычная аповесць. Як у беларускай так і польскай гістарыяграфіі вельмі рэдка разглядалася тая пазіцыя, якую прадстаўляў Шыманоўскі. У польскай гістарычнай літаратуры дамінуе выразна негатыўны вобраз беларуса, нелаяльнага грамадзяніна, які чакае справядлівасці праз уключэнне паўночна-усходніх ваяводстваў Польшчы да Савецкага Саюзу. Такая пазіцыя сапраўды была характэрнай для значнай часткі беларускага грамадства ў міжваенны Польшчы, але яна з'яўлялася вынікам нацыянальнай палітыкі ўла-

* Пераклаў з польскай мовы Аляксандар Краўцэвіч

даў. Надзвычай рэдка ў польскай гісторыяграфіі звяртаецца ўвага на тых прадстаўнікоў беларускіх асяродкаў, якія польскую дзяржаву ўспрымалі як сваю, называлі сябе беларусамі польской культуры і хацелі быць нармальнымі грамадзянамі і выконваць публічныя функцыі, не выракаючыся сваёй адметнай нацыянальнасці. Такую пазіцыю ў 30-я гады прадстаўляў Генадзь Шыманоўскі. Палітыка дзяржавы, адназначна скіраваная на асіміляцыю, не была найлепшым сродкам пашырэння прадзяржаўных настроў сярод беларусаў, аднак Шыманоўскі зыходзіў з пераканання, што толькі знаходзячыся сярод асобаў, прыймаючых рашэнні, можна хоць нешта ўратаваць. У беларускай савецкай літаратуры такая пазіцыя ацэньваецца як калабарацыя, супрацоўніцтва з ворагам. Восенню 1939 г. гэтак сама ацанілі дзеянасць Шыманоўскага супрацоўнікі НКУС.

Як піша ў Прадмове да выдання сын аўтара Яраслаў Шыманоўскі, успаміны бацькі былі набытыя выдавецтвам *Ossolineum* з Вроцлава ў 1974 г., але не маглі тады быць апублікованыя па палітычных прычынах. Аднак Яраслаў Шыманоўскі памылкова лічыць, што камуністычны ўлады баяліся публікацыі інфармацыі пра прапольскія групоўкі сярод беларусаў, жыдоў і украінцаў ва ўсходніх ваяводствах II Рэчы Паспалітай. Прадстаўнікі названых нацыянальных меншасцяў выказвалі прапольскія настроі, але арганізацыі такога характару, калі нават і узікалі, то толькі з ініцыятывы ўлады. Існаванне сярод гэтых народнасцяў шматлікіх антыкамуністычных арганізацый не азначала, што яны былі прапольскія або прадзяржаўныя.

Генадзь Шыманоўскі нарадзіўся ў 1891 г. у вёсцы каля Слуцка. Да часу палітычнага пералому ў Рэсей паспэў закончыць эканамічнае аддзяленне элітарнага Гандлёвага Інстытуту ў Маскве. З такой адукацыяй не меў праблем з пошукамі працы. Падчас польска-расейскага змагання за панаванье на Беларусі цалкам падтрымаў польскі бок. З успамінаў вынікае, што не меў тады ніякіх контактаў з беларускім рухам. Беларускіх партызанаў, якія на пачатку 20-х гадоў нападалі на польскія двары, вайсковых асаднікаў, пастарункі паліцыі і асяродкі адміністрацыі ў Нясвіжскім павеце, адназначна акрэсліваў як бандытаў.

Аўтар успамінаў, несумненна, належаў да польскай крэсовай эліты. Будучы дзяржаўцам вялікага маёнтку ў Маставілавічах, які належаў да Нясвіжскай ардынацыі, ён жыў праблемамі асяроддзя памешчыкаў. Не любіў сялянаў, адносіў іх да катэгоріі грамадзянай, якія найменей служаць дзяржаве. Меў уяўленне пра ўмовы жыцця сялянаў зусім іншае, чым сучасная гісторычная навука. “Вёска жыла даволі заможна, асабліва ў 30-я гады, калі гаспадары пачалі атрымліваць значныя даходы ад продажу лінн” - так ён пісаў ва ўспамінах. “Сярэдняя гаспадарка пачала атрымліваць штогод ад некалькіх соцен да тысяч злотых за насенне і валокны ільну. Дочки заможных гаспадароў у нядзелью апраналі панчохі са штучнага шоўку і мелі прыстойныя су-

кенкі і абутак. Многія сялянскія хлопцы мелі ровары, а дзеці больш заможных прасілі ў бацькі мататыкі” (стар. 49-50).

Бяды ў вёсцы, на думку Шыманоўскага, была вынікам сялянскага гультейства. Фінансавыя праблемы дзяржавы, паводле аўтара, найпрацецей можна было б вырашыць падняўшы падаткі сялянам, якія старанна хавалі свае сапраўдныя даходы. Аднак ніводная гістарычна праца, гэтаксама як і ўспаміны людзей, якія памятаюць міжваеннную Польшчу, не пацвярджаюць аптымістычнага вобразу матэрыяльнага становішча беларускай вёскі, прадстаўленага Шыманоўскім. Сапраўды быті выпадкі, калі сялянскія хлопцы мелі ровары, а дзяўчаты - шоўковыя панчохі, але сустракалася гэта вельмі рэдка. Рэальныя праблемы большасці сялянаў у Палескім ці Наваградскім ваяводстве было элементарнае выжыванне і выплата падаткаў. Падаваныя Шыманоўскім даходы з продажу ільну магла атрымаць гаспадарка ў некалькі дзесяткаў гектараў і то пасыля адпаведных інвестыцый.

Павагу адміністрацыйна-памешчыцкіх колаў Шыманскі здабыў на пасадзе презідэнта аднаго, а потым другога банку ў Нясвіжы, а пазней кіраўніка мясцоўага самакіравання. У 1928 г. ён уступіў да ўтворанага прыхільнікамі Пілсудскага Безпартыйнага Блоку Супрацоўніцтва з Урадам. Як адзін з нешматлікіх праваслаўных у ББСУ (BBWR) атрымаў заданне зандажу магчымасці патрымкі блоку праваслаўным духавенствам на парламенцкіх выбарах 1928 г. На тэрыторыі Наваградскага ваяводства, дзе падаўляючая большасць выбаршчыкаў была праваслаўнай, цэрквы маглі стаць важным асяродкам прапаганды. Шыманоўскі піша, што гарадзенскі біскуп Алексій, таксама як і пінскі біскуп Аляксандар выказалі гатоўнасць да супрацоўніцтва дзеля перамогі на выбарах ББСУ. “Беларускі селянін па сваёй прыродзе быў пасыўны і недаверлівы да любой улады” - пісаў Шыманоўскі. “Праваслаўны святар яшчэ ад расейскіх часоў быў для яго адным з прадстаўнікоў улады, таму селянін быў прызвычайні не столькі яму давяраць, колькі слухацца.” (стар. 116).

Пропанова стаць паслом ад беларускай супольнасці пад час выбараў 1930 г. стала для яго нечаканасцю. Пасля некалькіх дзён роздуму Шыманоўскі гэтую пропанову прыняў. Праўдападобна, паводле выбарчага сцэнарыю, апрацаванага ў санацыйным лагеры, менавіта яму, як даверанай асобе, была вызначана роля выступоўцы ад імя беларускага народу. Як чалавек надзвычай разумны, Шыманоўскі хутка распрацаваў уласную нацыянальную беларускую ідэалогію. Ён вельмі сумленна ў сваіх успамінах правёў аналіз гістарычнага працэсу на Беларусі (стар. 118-119). Межы этнічнага арэалу беларусаў ён вызначыў так, як яе акрэслі творцы Беларускай Народнай Рэспублікі падчас дэкларацый незалежнасці ў сакавіку 1918 г. Аднак праблему выбару нацыянальнага шляху акрэслі ў наступных словамах: “Беларусь ніколі не мела самастойнасці. Заўжды была пад панаваннем Польшчы (з Літвой) або Рasei. На яе ўплывалі дэльце культуры - польская і расейская (...). У падобных умовах двух моцных і

супярэчлівых упłyваў беларуская інтэлігенцыя не магла ўтварыцца як клас. У мінульым кульптура беларуская мусіла існаваць, бо ўсё-такі Літоўскі Статут, які стаў узорам для польскага заканадаўства, быў напісаны не на якой-небудзь а на беларускай мове. Але старажытную культуру паглынулі стагоддзі чужынскіх упłyvaў, а новая культура пры адсутнасці інтэлігенцыі не магла паўстаць і развівацца. У такіх умовах асобны інтэлігент, які праз некалькі пакаленняў меў карэнні ў беларускай зямлі і адчуваў з ёй глыбокую сувязь, мусіў уліца ў адну з дзівюх культур - польскую альбо расейскую. У такім разуменні, падобна як селянін з гаспадаркай у паўтары гектары ці дваровы парабак, беларусам быў таксама нясвіжскі ардынат князь Радзівіл, які цалкам належаў да польскай культуры... У такім разуменні і я адчуваў сябе беларусам польскай культуры” (стар. 120).

Аднак Шыманоўскі зазначыў, што мала хто з асяроддзя памешчыцкага ці дробнашляхецкага, хто меў несумненна беларускае паходжанне, разважаў пра сваю якую-небудзь сувязь з беларускасцю. Наадварот, усё, што было звязана з беларускім нацыянальным жыццём трактавалася калі не з пагардай то з усмешкай. Сітуацыя, апісаная Шыманоўскім, вельмі моцна напамінае паводзіны спаланізаваных беларускіх сялянаў і іх нашчадкаў у пасляваенным Беластоку, калі яны ўваходзілі ў палітычную, грамадскую ці эканамічную эліту. Дарэчы, і сам аўтар успамінаў у сваіх разважаннях і паводзінах вельмі нагадвае функцыянераў Беларускага Грамадска-Культурнага Таварыства, якіх партыйнае кіраўніцтва насуперак іхняму жаданню накіравала на працу ў гэтую арганізацыю. Некаторыя з іх толькі тады адчулі сябе беларусамі і нават шчыра працавалі дзеля развіцця беларускай нацыянальнай культуры, зразумела, у межах, акрэсленых уладамі. Шыманоўскі ў сваёй дзеянісці таксама ніколі не перакрочваў кампетэнцій, атрыманых у выніку існуючага палітычнага раскладу.

Шыманоўскі прадстаўляў найлепшыя рысы польскага патрыятызму. Ён не разумеў польскіх нацыяналістаў і іхняга лобі ў дзяржаўнай адміністрацыі. Закрыццё беларускіх школаў, прыгнёт беларускага нацыянальнага жыцця, антыжыдоўскія экспесы лічыў дзеяннямі, якія супярэчылі інтарэсам дзяржавы. Дзеянні нацыяналістаў і паводзіны нацыянальных польскіх элітаў, на яго думку, адштурхоўвалі ад Польшчы яе грамадзянаў замест таго каб прыцягваць іх да ўзмацнення дзяржавы.

Аўтар успамінаў быў перакананым прыхільнікам санацыйнай партыі. Праўда, сумняваўся ў неабходнасці суровых рэпрэсій супраць палітычнай апазіцыі, але адначасова бязмежна давяраў пілсудчыкам. З замілаваннем пісаў пра Валеры Слаўку, Казіміра Сывітальскага, Тадэуша Галоўца, Вацлава Костку-Бернацкага і з вялікай павагай нават пра Феліцыяна Славоя-Складкоўскага.

Акрамя Шыманоўскага у польскім парламенце пасля 1930 г. двухмільённую беларускую супольнасць прадстаўлялі яшчэ два дробныя земляробы і ма-

шыніст-пенсіянер. Усе былі выбраныя па спісах ББСУ, г.зн. практычна іх вызначылі санацыйныя ўлады. Аўтар успамінаў апавядвае пра свае шматлікія высілкі, візіты да міністраў, ваяводаў і іншых высокіх чыноўнікаў па справе адкрыцця беларускіх школаў або вырашэння маёмасных пытанняў праваслаўнай царквы. Часам, дзякуючы дыпламатычным здольнасцям і прыхільнасці асобаў з ягонага палітычнага лагеру, яму ўдавалася дасягнуць дробных поспехаў, як, напрыклад, субсідыя на пабудову беларускай гімназіі ў Наваградку альбо адмена загаду праводзіць набажэнства ў праваслаўных цэрквах па-польску. Аднак разам са зменай наваградскага ваяводы будынак школы быў перададзены польскай гімназіі.

Успаміны Шыманоўскага даюць магчымасць адказу на шмат пытанняў па беларускай проблематыцы. Аднак, яны перш за ўсё пацвярджаюць перакананне, што ў 30-я гады ў Польшчы не было ніякіх прыкметаў магчымасці станов'чага вырашэння праблемаў гэтай нацыянальнай меншасці.

Мірановіч Яўген

- ✓ Нарадзіўся 2.09.1955 г.
- ✓ Доктар габілітаваны, супрацоўнік Кафедры Беларускай Культуры Універсітэту ў Беластоку
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Нацыянальныя меншасці ў Польшчы і Сярэдній Еўропе
- ✓ *E-mail:* kkb@hum.uwb.edu.pl

Дыскусія

Артурас Дубоніс (Вільня)

КРАЎЦЭВІЧ А.К. СТВАРЭННЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА.
Мінск: Беларуская навука, 1998. 208 с., 5 карт. ISBN 985-08-0249-9*

У апошнія гады даволі вялікая колькасць працаў беларускіх аўтараў была прысвячана ўтварэнню Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) і ці літоўскай дзяржавы. Аднак тыя праблемы, пра якія ідзе гаворка ў працах беларускіх навукоўцаў, а таксама іх тэзісы, пастулаты і заключэнні, як правіла ашаламляюць і выклікаюць сур’ёзныя пярэчкі¹. Сапраўды, што можна сказаць, даведаўшыся, што літоўцы ўтварыліся ад жамойтаў у перыяд паміж 19 і 20 ст., што гістарычныя літоўцы (з 13 па 18 ст.) то продкі сучасных беларусаў і што сучасная Літва з’яўляецца палітычнай структурай, створанай аўкштатамі і жамойтамі толькі ў 20 ст.?

Праца Алеся Канстанцінавіча Краўцэвіча напоўнена такімі адкрыццямі. Вывучыўшы гістарыяграфію ўтварэння ВКЛ і яго развіцця паміж сярэдзінай 13 і пачаткам 14 ст., ён сцвярджае, што, у агульным, праблема стварэння Літоўскай дзяржавы вырашаная ўсюды, за выключэннем Беларусі. Маўляў, Мікола Ермаловіч паглядзеў на гэта па-новаму, як на вынік міжпляменных сувязяў паміж балтамі і ўсходнімі славянамі, ён перасунуў Літу, цэнтр яе дзяржайнасці, да верхняга і сярэдняга цячэння ракі Нёман (с. 4). Краўцэвічу спадабаліся гэтыя высновы. Вось вынікі ягоных даследаванняў (с. 172-174). На думку Краўцэвіча, галоўнымі версіямі, якія маюць адносіны да ўтварэння Літоўскай дзяржавы і сёння дамінуюць, з’яўляюцца наступныя: пасля векавой канфрантацыі са славянамі этнічная літоўская дзяржава захапіла частку славянскіх земляў і перарасла ў ВКЛ; літоўцы, якія складалі меншасць, тым не менш заставаліся дамінуючай нацыяй. Краўцэвіч сцвярджае, што гэтая тэза памылковая – ніякай канфрантацыі не было. Цэнтр (ядро) дзяржавы – верхняе і сярэдняе цячэнне Нёмана – стала тэрыторыяй мірных балта-славянскіх кантактаў. Менавіта тут нарадзілася дзяржава. Кантакты былі надзвычай мірнымі; не было зарэгістрава-

* Рэцэнзія друкуеца ў перакладзе з ангельскай мовы з выдання: Artūras Dubonis, A.K.Krautsevich. *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*. Minsk: Беларуская навука, 1998. 208 с., 5 карт. ISBN 985-08-0249-9 [A.K.Krautsevich. Formation of the Grand Duchy of Lithuania. Minsk: Belaruskaia navuka. 1998. Pp. 208, 5 maps.] // Lithuanian Historical Studies. Vol. 4. Vilnius, 1999. P. 151-157. Пераклада з ангельскай мовы Галіна Навіцкая (Рэд.).

¹ Гл.: Gudavičius E. Following the Tracks of a Myth // Lithuanian Historical Studies. Vol. 1. Vilnius, 1996. P. 38-58.

на ніводнага канфлікту. Балта Міндоўга (існаванне гэтага этнічнага ўтварэння з'яўляецца агульнапрызнаным!) падтрымлівалі славянскія гарады, размешчаныя ўздоўж Нёмана ў сучаснай Беларусі. Балцкая кіруючая дынастыя не перашкаджала асіміляцыі балтаў (вынікам такіх адносінаў сталі “ліцвіны”), яна нават спрыяла гэтаму працэсу, узяўшы ўходнеславянскія ўзоры для палітычнай арганізацыі, старабеларускую мову ў якасці дзяржаўнай. Паколькі балцкая канцэпцыя ўтварэння Літоўскай дзяржавы ўтрымлівае занадта шмат непрыміримых супярэчнасцяў, то яе “трэба” выкінуць. Патрэбна фармульвання новай канцэпцыі, адпаведнай сучаснай гістарыяграфіі, прымусіла Краўцэвіча ўзяцца за работу. Ён даказвае што: 1) ВКЛ з'явілася ў контактнай зоне паміж балтамі і славянамі (у верхнім і сярэднім цяченні Нёмана) у сярэдзіне 13 ст.; 2) прычынай ўтварэння дзяржавы была пагроза з боку Залатой Арды і Тэўтонскага ордэна; 3) існаванне пераддзяржаўнай канфедэрацыі балцкіх земляў з'яўляецца міфам; 4) пачатак стварэння дзяржавы трэба аднесці да 1248 г. калі усходнеславянскі горад Наваградак увайшоў у саюз з балцкім нобілем Міндоўгам; 5) ВКЛ з самага пачатку было “біэтнічнай балта-усходнеславянскай дзяржавай, у якой перавагу меў славянскі кампанент”.

Давайце разгледзім *instrumenta* працы Краўцэвіча. У першую чаргу надзвычай відавочная ягоная палітызацыя праблемы. Спадчына ВКЛ здаецца аўтару вялікім пірагом, які да сёння застаецца непадзеленым. На яго думку, апісанне ўтварэння дзяржавы ў гістарыяграфіі было звязана з барацьбой нацыянальных палітычных сілаў за падзел спадчыны ВКЛ. Гэта пачалося ў сярэдзіне 19 ст. (с. 28). Амаль палова кнігі прысвечана гістарыяграфічнаму аглядзу (с. 27-75). Усё вельмі проста. Пасля паўстання 1863 г. руская гістарычнай навука пачала даказваць, што Літва з'яўляецца адвечна рускай тэрыторыяй і Літоўская дзяржава была проста разнавіднасцю рускай дзяржавы-насці – “русско-литовское государство”. Нешта падобнае было ад самага пачатку. Палякі, аднак, зреагавалі без прамаруды: Літва з'явілася як этнічна літоўская дзяржава і пашырыла свою тэрыторыю шляхам заваёвы аслабленых рускіх земляў. Польскія тэзісы былі ўдасканалены і ўзмоцнены Уладзімірам Пащутам, аўтарам савецкай канцэпцыі ВКЛ. Даваенная літоўская гістарыяграфія грунтавалася на польскай аснове, а потым савецкая літоўская гістарычнай навука была развіццём поглядаў Пащути. Каб падважыць даставернасць канцэпцыі этнічнай літоўскай дзяржавы, Краўцэвіч называе яе сінанімічна “афіцыйная савецкая” (с.65) і *савецка-летувіская канцэпцыя* (с. 94). У такой форме гэтую канцэпцыю можна знайсці ў працах літоўскіх гісторыкаў. Але ці добра знаёмы з гэтымі работамі беларускі аўтар? Ён цытуе літоўскіх гісторыкаў але ён не ведае літоўскай мовы: ад формы слова ў родным склоне адзінкавага ліку *Lietaukos* ён не здолеў утварыць назоўны склон адзінкавага ліку *Lietauka* (с. 99). Таму не дзіўна, што праца Юозаса Стакаускаса здаецца яму проста папулярнай (с. 48). Між тым, па меркаванню Краўцэвіча, Мікола Ермаловіч хоць і з некаторымі памылкамі зрабіў

сур'ёзную працу. Некаторыя з тэзісаў Ермаловіча выводзяцца з беларускай гісторычнай навукі (с. 59-60, 67). З дапамогай павярхойнага гісторыяграфічнага агляду Краўцэвіч спрабуе адкінуць 150-гадовую агульнапрызнаную гісторыяграфію ўтварэння Літоўскай дзяржавы і прапанаваць фальшивую, затое ўласна апрацаваную канцэпцыю. У дзеянне прыведзены нават дырэктывы (але не Камуністычнай партыі). Яны ўзятыя з міжнароднага “круглага стала” з 1992 г., на якім была адзінадушна прынятая рэзалюцыя, якая сцвярджала, што беларуская дзяржава існавала ў верхнім цячэнні Нёмана (с. 62). Аўтар змагаецца за гэтую рэзалюцыю ў сваёй кнізе, як быццам адзін з рыцараў Круглага Стала караля Артура.

Пасля раскопак, праведзеных Фрыдай Гурэвіч, Краўцэвіч і шэраг іншых беларускіх аўтараў пачалі перабольшваць важнасць Наваградскага краю. Краўцэвіч піша, што яго тэрыторыя дасягала верхняга і ніжняга цячэння Нёмана, якая ў сапраўднасці была населеная змешаным насельніцтвам балтаў (літоўцы і яцвягі) і ўсходнімі славянамі яшчэ з 10 ст. На яго думку, славяне асімілавалі балтаў і новая этнічна агульнасць – беларусы, з’явілася там у 13 ст. Адначасова гэты раён атрымаў назыву *Літва*. Ён прасціраўся да Менску і Вільні. На гэтай контакктнай тэрыторыі *Літвы* ўсходнія славяне заснавалі гарады Гародню, Наваградак, Ваўкавыск, Слонім, Астрэю, Вевярэск... і магчыма Вільню (с. 80). Спачатку аўтар сумніваецца ў адносінах Вільні, але пазней таксама адносіць яе да славянаў. Што тут выклікае пярэчкінні... Выкарыстаныя раскопкі Галубовича^{**} (с. 91). Славянскія гарады знаходзіліся на тэрыторыі балтаў. Адтоль балты атрымалі старabelарускую мову ў якасці дзяржаўнай, а таксама палітычную арганізацыю, формы кіравання і іншыя атрыбуты цывілізацыі. У той жа час у сваіх сцверджаннях аўтар сам сабе супярэчыць. Хоць насельніцтва тэрыторыі *Літвы* з’яўлялася сімбіятычна змешаным, але было відавочна, што нават у 13 ст. балтаў было больш на поўначы, а славянаў – на поўдні (с. 126); насельніцтва Наваградка было славянскім, у той час як насельніцтва яго наваколля падаўшы з этнічнай *Літвы* (с. 128). Нават можна правесці выразную этнічную мяжу паміж балтамі (*Літва*) і ўсходнімі славянамі на карце (с. 198, № 5). Аўтар у цэлым адваргнае гэта і апывае сімбіоз, контакктную зону і яе беларускае насельніцтва – новую этнічную супольнасць (с. 96). Аўтар блукае паміж сасной і елкай і сцвярджае, што ён знаходзіцца ў змешаным лесе. Гэта была мірная тэрыторыя. Паміж балтамі і ўсходнімі славянамі не было канфрантацыі. Там не было ні этнічных літоўцаў, ні заваёваў з іхняга боку. “Няма афіцыйных запісаў пра напады на Наваградак”, сцвярджае Краўцэвіч (с. 95). Няма неабходнасці вучыць аўтара ці называць крыніцы і літаратуру па гэтаму пытанню – “савецкія творы” яго не цікавяць. Тым не меныш, сітуацыя ў Наваградку пасля яго заваёв-

^{**} Археолагі Алена і Уладзімір Галубовичы, якія праводзілі ў міжваенны час даследаванні на тэрыторыі Вільні і Віленшчыны, маюць дрэнную рэпутацыю ў Летуве, яны трактуюцца як фальсіфікатары, верагодна таму, што знаходзілі там славянскія старажытнасці. Такой ацэнкі гэтых археолагаў відавочна прытымліваецца і А.Дубоніс, але яе не падзяляюць даследчыкі з іншых краінаў (Ред.).

вы сынам Міндоўга Вайшэлкам красамоўна апісана ў Іпацьеўскім летапісе: “Вайшэлк пачаў кіраваць Наваградкам, хоць быў усё яшчэ язычнікам; і ён пачаў праліваць шмат крыві, забіваючы кожны дзень трох ці чатырох чалавек; калі за дзень ён не забіваў ні аднаго чалавека, ён быў смутны; ён быў шчаслівы калі забіваў”. Далейшыя каментары лішнія².

Але чаму беларусы, новая этнічная агульнасць сімбіёзнай тэрыторыі *Litva* не мелі ўласнай дынастыі? У 1230-х гадах *Litvoi* кіраваў славянін Ізяслав Наваградскі. У наступныя дзесяцігоддзі ён быў змешчаны Міндоўгам і Вайшэлкам. Суседні балцкі нобіль з'явіўся падобна *deus ex machina* як правіцель тэрыторыі *Litva*. Гэта ўяўляла сабой пачатак балцкай дынастыі. Краўцэвіч сцвярджае, што Міндоўга запрасілі кіраваць. Аўтара цікавіць ці быў ён больш варагам чым балтам (с. 125, 133-135).

Як бы тое ні было, сцверджанні Краўцэвіча ўскладняюцца баптызмам Міндоўга – ён не быў ахрышчаны у адпаведнасці з усходнеславянскім абрадам, а як рыма-католік (лацінская ерась). Гэтую сітуацыю цяжка асэнсаваць, калі браць пад увагу дамінаванне старабеларускай мовы, веры і культуры. Аўтар кнігі ўхіляецца ад гэтага пытання, сцвярджаючы, што хрысціянства Міндоўга было звыклай палітычнай гульней (с. 151-152). Арыстакрат Міндоўг працягвае гуляць і раздорваць цэнтр краіны, кантактную тэрыторыю *Litvu*, па словах аўтара, аж да тэрыторыі Галіча-Валыні (с. 149-150). На думку Краўцэвіча, Міндоўг кіраваў у верхнім цяченні Нёмана, у той час як славянская частка належала Раманавічам (с. 150). Другі ўдар па высновах Краўцэвіча звязаны з “сімбіёзам” намаганняў Міндоўга атрымаць карону для свайго пераемніка, прычым не для артадокса Вайшэлка. Аўтар знаходзіць адказ: апошні быў манахам, таму як ён мог кіраваць? (с. 153). Правалы, падобныя гэтым, частыя ў разважаннях Краўцэвіча.

Новая канцэпцыя азмрочаная прысутнасцю літоўцаў, якія ўсё яшчэ існуюць як суседзі беларусаў. У 20 ст. усё ясна – яны *летувісы*. Яны з'явіліся ў 19 і пачатку 20 ст., развіваючыся як новы этнас з жамойтай (с. 119). *Летува* не мае нічога агульнага са старой “*Litvoi*”. Тоэ ж і ў адносінах – *летувісы*, *Litva*, *litvini*, нягледзячы на існаванне балцкай “*Litvy*”, якая была беларусавана на кантактнай тэрыторыі паміж 10 і 12 ст. Паводле аўтара, тая ж назва “*Litva*” таксама акрэслівала частку балтаў як і беларусаў – новую этнічную агульнасць. Паўночныя кантактныя раёны – літоўскія землі на поўнач ад ракі Нярыс (Вілія – Рэд.) – былі населеныя разнавіднасцю балтаў – старой “*Litvy*”; яны былі не жамойтамоўнымі аукштайтамі, якія стварылі культуру ўсходнелітоўскіх курганаў (с. 81). Нечакана Краўцэвіч трапляе ў пасткую. У 1180-х гадах, калі басейн ракі Нёман быў заняты ўжо славянізаванай сімбіатычнай “*Litvoi*”, яшчэ адна

² Дакладная цытата з летапісу: «Воишель же нача княжити в Новъгородъ, въ поганъствъ буда, и нача проливати крови много: убивашеть бо на всякъ день по три четыри; которого же дни не убывашеть кого, печаловашеть тогда, колиже убывашеть кого, тогда весель бияшеть.» – Полное собрание русских летописей. Санкт-Пет., 1843. Т. 2. С. 201. (Рэд.).

балцкая “*Litva*” начала яе атакаваць. Аўтар рады, што яна не змагла разбурыць палітычную сістэму ў басейне Нёмана (с. 129). Ён прызнае тое, што адваргае ва ўсёй сваёй кнізе, менавіта, канфлікт паміж балтамі і славянамі. Такая інтэлектуальная напруга можа прывесці да двухсэнсоўнасці – аўтар не ўдаецца ў падрабязнасці, якія датычнаць уздыму другой “*Litvy*”. Балцкая частка *Litvy* – аўкштайты – былі не ў стане збудаваць горад, засноваць дзяржаву і ўсталяваць дзяржаўныя структуры. Усё запазычалася з контактнай славянізаванай (беларускай) тэрыторыі. Увесь час (уключаючы 20 ст.) балты гублялі сваю нацыянальную ідэнтычнасць, яны славянізаваныя, беларусізаваныя, іх дзяржаўнай мовай з’яўляецца старабеларуская. Яны – карэннае насельніцтва, але … усходняе славяніне нешта ад іх узялі (с. 125).

Што патрэбна было для стварэння такой неаэтнічнай тэорыі? Па-першае, перакруціць як толькі магчыма многія вядомыя даныя. Напрыклад, у сваім лісце да яго вялікасці рымскага імператара Жыгімonta Люксембургскага у 1420 г. Вітаўт пісаў пра жамойтаў, аўкштайтаў, Літву і літоўскую мову. Гэта добра вядомы ліст і няма неабходнасці заглыбліцца ў дэталі. Краўцэвіч не падабаецца, што ў ім Літва ўпамінаецца як сіонім Аўкштайтыі, што яна складаецца з жамойтаў і аўкштайтаў, і што на літоўской мове гавораць як у Літве, так і ў Жамойці (с. 108-109). Ён сцвярджае, што Вітаўт забыўся ўпамянуць славянізацыю Літвы і што ён у сваім лісце не ідэнтыфікуе Літву і Жамойць. Магчыма, Вітаўт ужо ў свой час ведаў тое, што аўтар ведае цяпер. І хто як не вялікі князь стварыў савецкую канцепцыю ўтварэння літоўской дзяржавы *летувісай*? Гэта падобна на сапраўдную змову. Па-другое, “адэпты балта-*летувіскай* канцепцыі” (с. 130) выявілі дадзяржаўную літоўскую арганізацыю ў дамове 1219 г. (с. 130-131). Гэта не пацвярджаецца хронікай Генрыха Латвійскага і асабістам Краўцэвічам – саюзу літоўскіх земляў не існавала. Быў толькі саюз правадыроў для дасягнення акрэсленай часовай мэты (с. 132). Па-трэцяе, дзяржавы этнічных літоўцаў не існавала. Гэта патрэбна было пацвердзіць чатырохкротна: “міфічная дзяржава” (с. 16), “летувіская дзяржава – міф, мроя” (с. 67), “міфічная балцкая дзяржава” (с. 138), “раннефеадальнае балцкае дзяржаўнае ўтварэнне ўяўляеца міфам” (с. 174). Па-чацвёртае, кожны ў думках можа дадаць яшчэ ўласны аргумент.

Дэталёвае вывучэнне кнігі даказвае, што аўтар схільны апускаць нязручныя факты, адбіраць тыя, якія яму падыходзяць і тэндэнцыйна іх каментаваць. Варта спыніцца на адносінах Наваградскай зямлі і землі Літвы. Усе гістарычныя крыніцы выразна раздзяляюць гэтыя дзве палітычныя, этнічныя і тэрытарыяльныя адзінкі. Аўтар таксама гэта разумее (с. 120). Тым не менш ягоны каментар зусім іншы. Инфармацыя з *Хронікі Прусіі* Пятра Дзюзбурга Краўцэвічам ігнареуетца, нічога не ўпамінаецца пра напад ў 1314 г. на наваградскіх крывічоў (не на Літву). Храніст таксама не гаворыць пра Гародню як пра літоўскую зямлю, а лічыць яе асобнай тэрыторыяй. Землі літоўскага караля пачынаюцца за гэтай тэрыторыяй. Сведкі тых падзеяў не адносяць ніводны з гарадоў

да кантактнай зоны “*Litva*”. Летапісец Тэўтонскага ордэна з’яўляеца непажаданым для Краўцэвіча, таму ён пазбігае гэтую працу, толькі канстатуе, што яна ўтрымлівае факты ваеннага і геаграфічнага характару (с. 17). Выкарыстоўваючы лінгвістычныя працы Яна Атрэмскага, Казіс Кузавініс і Зігмас Зінкевічус ясна паказалі працэс пераходу літоўскага слова *Lietuva/Leituva* ва усходнеславянскае *Litvъva*, аўтар наіўна мармыча пра гэтыя эквіваленты. Тут як і ў многіх іншых месцах кнігі ўсё паставлена з ног на галаву.

Метадалогія Краўцэвіча простая. Цэнтр дзяржаўнасці Літвы перасунуты з земляў літоўскіх плямён да верхняга цячэння Нёмана. Такім чынам узмоцнена значэнне Наваградка і іншых гарадоў на гэтай тэрыторыі. Літоўскія плямёны анульваныя, а пазней такі лёс прыпадае літоўскаму народу. Яны падміняюцца загадковымі псеўдаэтнасамі, якія раней з’яўляліся ў працах беларускіх эмігрантаў, а цяпер таксама практикуюцца навукоўцамі. Для таго каб падтрымаць гэтыя тэзісы, у адну канцэптуальную кучу скідаваюцца палітычныя, гістарычныя, гістарычныя, этнічныя і іншыя віды фактаў. Калі гістарычныя крыніцы супярэчаць тым тэзісам, яны “не заўважаюцца” аўтарам. Так ствараецца “рэальная” гісторыя ўтварэння Літоўскай дзяржавы. Этнічныя *летувісы* ператвораныя ў нязначную перыферыю грандыёзных працэсаў. Дарэчы, яны зусім не існавалі ў 13 ст. Гэта самае няўдалае “адкрыццё” Краўцэвіча. Яго канцэпцыя з’яўляеца разнавіднасцю царскай рускай тэорыі “русско-литовскага государства”. Паводле апошняй, літоўцы стварылі сваю этнічную дзяржаву, заваяваўшы рускія землі, яны страцілі сваю нацыянальную ідэнтычнасць і ператварыліся ў *литовскую русь*. Новая беларуская канцэпцыя нават больш рэакцыйная. Рускія навукоўцы так далёка не заходзілі – яны не знішчалі літоўскі этнас і прызнавалі сучасныя заходнія беларускія землі старымі этнічнымі літоўскімі тэрыторыямі.

Мяркуючы па бібліографіі ў кнізе, можна заўважыць, што Краўцэвіч – гісторык археалагічнага накірунку. Ён даследаваў мясцовасці ўздоўж Нёмана у Беларусі і быў сур’ёзным археолагам. Тым не менш ён напісаў слабую гістарычную кнігу, уводзячы беларускую гістарыяграфію ў яшчэ адзін тупік. Фінансавую падтрымку “інавацыйным” даследаванням Краўцэвіча аказалі некалькі салідных арганізацый: Фонд дапамогі незалежнай літаратуры і навуцы (Парыж), Каса імя Мяноўскага (Варшава), Фонд фундаментальных навуковых даследаванняў Рэспублікі Беларусь, Фонд імя братоў Яна і Енджэя Сьнядэцкіх (Кракаў).

Дубоніс Артурас

- ✓ Нарадзіўся ў 1962 г.
- ✓ Доктар гуманітарных навук, супрац. Інстытута Гісторыі АН Летувы (Вільня)
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Гісторыя Летувы 13-16 стст. Даследаванне і выданне крыніцаў гэтага перыяду.

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня)

ДЫСКУСІЯ ЦІ СВАРКА?

ПРА МАГЧЫМАСЦЬ ДЫЯЛОГУ ПАМІЖ БЕЛАРУСКІМІ і ЛЕТУВІСКІМІ ГІСТОРЫКАМІ

Рэцэнзія Артураса Дубоніса на маю манаграфію “Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага” ў “Гістарычным Альманаху” надрукавана ў перакладзе з англамоўнай версіі, якая з’яўляецца трохі змененай формай летувіскага арыгіналу. У арыгінале рэцэнзыіны артыкул называеца “Навейшы тупік беларускай гістарыяграфіі” і пачынаеца сказам: “Найноўшая беларуская канцэпцыя стварэння Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) абвешаная ўсім найгоршымі атрыбутамі нацыяналізму”¹; і г.д.

Ужо першыя заўвагі рецензента выклікаюць недаўменне. Напрыклад, ён нагадвае пра перанос Міколай Ермаловічам гістарычнай Літвы да верхняга і сярэдняга Нёмана і сцверджае, што “Краўцэвічу спадабаліся гэтыя высновы”. Аднак менавіта лакалізацыя Літвы 12-13 стст. Ермаловічам выклікала найбольшую крытыку з майго боку (с. 118-121²) Гэтая лакалізацыя, на маю думку, памылковая і з’яўляеца адной з найслабейшых частак працы Ермаловіча (с.62).

Дубоніс адразу прыгісвае мне палітызацыю даследавання ці жаданне даказаць нейкія зараней зададзеныя тэзы. Такую метадалогію лічу недапушчальнай у навуковай працы, яна больш падыходзіць да публіцыстыкі. Маё даследаванне будавалася па агульнапрынятаму прынцыпу: спачатку вывучэнне крыніцаў і гістарыяграфіі, а потым – высновы на падставе сабранай і апрацаванай інфармацыі. Найперш, пасля некалькіх гадоў вывучэння крыніцаў і існуючай гістарыяграфіі генезы ВКЛ, стала зразумела, што практычна ўсе рэканструкцыі гэтага працэсу - то варыянты адной і той жа версіі, падставай якой з’яўляеца аксіёма пра **балта-славянскую канфрантацию** на тэрыторыі Панямоння. Дзве галоўныя тэзы гэтай версіі: 1. Узнікненне раннефеадальнай летувіскай дзяржавы ў выніку эвалюцыі летувіскага грамадства. 2. Пераўтварэнне гэтай дзяржавы ў ВКЛ праз заваёву (далучэнне) суседніх усходнеславянскіх (рускіх) земляў. Не аспрэчваючы гэтых маіх высноваў, Дубоніс

¹ Artūras Dubonis. Naujosios baltausių istoriografijos aklavietė // Mūsų praeitis. Vilnius. 1999. Т. 6. Р. 207-213.

² Усе спасылкі і цытаты з маёй кнігі прыводзяцца па яе апошняму выданню: Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Жэшаў, 2000.

сцвярджае, што я ўжываю выраз “афіцыйная савецкая”, “савецка-летувіская канцэпцыя” “каб паставіць пад сумненне даставернасьць канцэпцыі этнічнай літоўскай дзяржавы”. Але ж застаецца фактам, што апошні варыянт летувісцэнтрысцкай канцэпцыі генезы ВКЛ (дарэчы, адрозны ад традыцыйнага расейскага) быў распрацаваны савецкім (па месцу жыхарства і ўжыванай метадалогіі) гісторыкам Уладзімірам Пашутам і прысутнічаў ва ўсіх афіцыйных савецкіх падручніках, а сёння надалей выступае ў летувіскіх працах. Тоэ, што рэцэнзент у выразе “савецка-летувіская канцэпцыя” бачыць негатыўны сэнс, не падважвае тэрміналагічную дакладнасць такога акрэслення. Гэтаксама каму-небудзь можа не спадабацца выраз “беларусацэнтрысцкая канцэпцыя Ермаловича”. Гэтая версія ўтварэння ВКЛ, здавалася б, процілеглая балтацэнтрысцкай, таксама грунтуецца на тэзе-аксіёме **балта-славянскай канфрантацыі** і адрозніваецца толькі вызначэннем пераможцы.

Галоўным штуршком да ўзнікнення маёй працы сталі вынікі паваенных комплексных даследаванняў працэсу балта-славянскіх контактаў, праведзеныя мовазнаўцамі, археолагамі і этнолагамі, якія абверглі тэзіс пра спрадвечную балта-славянскую канфрантацыю на тэрыторыі пачатковага ядра дзяржавы. Гэтыя даследаванні, прадстаўленыя дзесяткамі манаграфіямі і сотнямі артыкулаў, сцвярджаюць, што балта-славянскія контакты на тэрыторыі Панямоння, як і на ўсёй Беларусі, мелі мірныя хараектар. Адсюль вынікае выснова, што рэканструкцыі генезы ВКЛ, абапёртыя на тэзу канфрантацыі, з'яўляюцца недакладнымі і патрабуюць перагляду. Мая праца стала спробай такога перагляду і распрацоўкі новай рэканструкцыі генезы ВКЛ, адпаведнай сучаснаму стану гістарычных ведаў. Не настойваю на яе дасканаласці і завершанасці, але не могу пагадзіцца з той, катэгарычна выказанай у рэцэнзіі Дубоніса, адмовай са мой неабходнасці распрацоўкі новай канцэпцыі.

Можна спрачацца наокончы інтэрпрэтацыі шмат якіх звестак, невыразна пададзеных у крыніцах, але нельга адмаўляць відавочных фактаваў ці браць з крыніцаў тое, чаго ў іх няма. Напрыклад, цытуючы летапіс пра жорсткасць Вайшэлка падчас пачатку кіравання ў Наваградку, рэцэнзент дадае ад сябе, што гэта адбывалася пасля заваёвы ім Наваградка. Між тым у летапісе няма ні слова пра гэтую заваёву. Такое “дапаўненне” крыніцы не з'яўляецца навуковым і не робіць гонару яго аўтару.

Яшчэ прыклад. У маёй кнізе выказваецца дапушчэнне, што Міндоўг, старавіннічаючыся перад папай аб каранацый свайго пераемніка (імя ягонае крыніцы не падаюць), не меў на ўзвеze Вайшэлка, бо той быў манахам. Рэцэнзент успрымае гэтае дапушчэнне-меркаванне як доказаны факт і сцвярджае, што гэты “факт” наносіць удар па маіх высновах.

На элементарнай памылцы грунтуючыца сцверджанні рэцэнзента пра “пастку” для аўтара кнігі, звязаную з ваеннай актывізацыяй летапісных літоўцаў у

1180-я гады. Маўляў, літоўцы пачынаюць атакаваць Панямонне, што супярэчыць тэзэ Краўцэвіча пра існавоучы тут балта-славянскі сімбіёз. Элементарнасць памылкі заключаецца ў tym, што рэцэнзент не робіць розніцы паміж асобнымі землямі летапіснай Русі і ўсе іх лічыць агульным палітычным арганізмам. Між tym, усе зафіксаваныя крыніцамі напады літоўцаў на землі Русі ні аднаго разу не датычылі тэрыторыі Панямоння. (Дарэчы, пры ўсім старанні я не знайшоў звестак пра літоўскія напады і на іншыя беларускія землі.) Рэцэнзент таксама не называе ніводнага такога факту, а ўжывавае недазволены прыём: прыводзіць маё выказванне пра тое, што успышка ваяўнічасці літоўскіх плямёнаў не парушыла стабільнасці панямонскай сістэмы, але апускае ягоны працяг, менавіта: “ваяўнічы рух балтаў быў накіраваны за межы сваёй панямонскай сістэмы” (с. 129, другое выданне – с. 135).

Рэцэнзент сцвярджае, што пасля раскопак, праведзеных Фрыдай Гурэвіч, шэраг беларускіх аўтараў пачаў перабольшваць важнасць Наваградскага краю. Аднак гэту важнасць цяжка перабольшыць, бо большых і багацейшых гарадоў на ўсім Панямонні ў 13 ст. ад пачатка і да вусця Нёмана не было. Таксама пасля буйных раскопак у панямонскіх гарадах сучаснай Беларусі стала несумненным іх усходнеславянская (беларуская) прыналежнасць. Што датычыць Вільні, то не толькі археалагічныя раскопкі Галубовічаў, але і пісьмовыя крыніцы 14 ст. сведчаць пра беларуское насельніцтва ў гэтым горадзе³.

Мае сцвярджэнні пра сімбіёз балцкіх і славянскіх насельнікаў Панямоння і пра большую шчыльнасць балцкага насельніцтва на поўначы, а славянска-га – на поўдні кантактнай зоны, не з'яўляюцца супяречлівымі, як сцвярджае рэцэнзент, паколькі тэрмін “сімбіёз” не азначае раўнамернае перамешванне. Рэцэнзент убачыў на карце лінейную балта-славянскую этнічную мяжу, але не зварнуў увагі на неаднаразовае падкрэсліванне ў кнізе меркавання майго і іншых даследчыкаў пра адсутнасць такой мяжы і ўмоўнасць усіх межаў, паказаных на мапах. На прыклад, знакамітая лінія Сафарэвіча, то “мяжа адноснай **перавагі** называў на –iukі. Мяжа па канфесыйнаму крытэрию паказвае **перавагу** адной канфесіі над другой”⁴.

Рэцэнзент сцвярджае, што я не прызнаю сучасныя заходнія беларускія землі старымі этнічнымі літоўскімі тэрыторыямі. Цэлы раздзел у маёй працы прысвячаны працэсу балта-славянскіх кантактаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі, які паводле археалагічных і лінгвістычных даследаванняў распачаўся каля 6 ст. н.э. Мяжа паміж балтамі і славянамі праходзіла ў той час прыблізна па рацэ Прывіці, што не раз адзначаецца ў маёй працы. Іншая рэч, што ўсіх балтаў, якія жылі тут ў сярэднявеччы, не выпадае называць летувісамі, як усіх тагачасных русінаў – насельнікаў Кіеўскай Русі, нельга называць расей-

³ Краўцэвіч А.К. Стварэнне... С. 96.

⁴ Краўцэвіч А.К. Стварэнне... С. 90.

цамі. На сучасных заходніх землях Беларусі жылі пераважна яцвяжскія, а не літоўскія плямёны.

Тут будзе дарэчы заўвага наконт ўжывання ў маёй працы терміну “летувісі” і “Летува” ў адносінах да сучаснага народу і краіны замест ”літоўцы” і “Літва”. Пасля прачытання рэцэнзіі Артураса Дубоніса я яшчэ раз пераканаўся ў апраўданасці такой розніцы тэрмінаў, якая дапамагае дакладна аддзяліць розныя па тэрыторыяльнаму і этнічнаму напаўненню паняцці **гістарычнай Літвы і сучаснай Летувы** і такім чынам перадухіліць спекуляцыі на атаясамленні гэтых паняццяў. Дарэчы, рэцэнзент цалкам абыходзіць адну з найважнейшых проблемаў - лакалізацыю і этнічную характеристыку Літвы – ядра, цэнтральний вобласці ВКЛ. Сёння ў гісторыяграфіі няма спрэчак адносна яе абсягу: то Наваградчына, Віленшчына і Гарадзеншчына, г.зн. большую частку **гістарычнай Літвы** – цэнтра і ядра дзяржавы, складалі этнічна беларускія землі. У сваёй кнізе я паказваю працэс замацавання за гэтай тэрыторыяй назвы “Літва” (с. 104-128). Прывядзенне нейкіх адасобленых прыкладаў, як тое робіць рэцэнзент адносна крывічскага Наваградка ў 1314 г. з Хронікі Пруссіі Дзюзбурга, нікім чынам не прайсняе справу. Напрыклад, у іншай прускай хроніцы - Віганда з Марбурга пад 1383 г. згадваеца Вільня як “рускі горад”.

Не згодны, што мае разважанні ўскладняюща хрышчэннем Міндоўга ў каталіцтва (дарэчы, ў маёй працы не ўжываецца выраз “лацінская ерась” – гэта словамтвор рэцэнзента). Наступнікі Міндоўга, пачынаючы ад Гедыміна, не раз дэкліравалі жаданне прыняцця каталіцтва, якраз у часы найбольшай напругі вайны з Тэўтонскім ордэнам, каб пазбавіць апошняга ідэалагічнай падставы для агрэсіі супраць ВКЛ. Аднак сутнасці дзяржаўнай арганізацыі падобныя дэклірацыі, а пасля і рэальнага хрышчэнне Ягайлом апошніх у Еўропе язычнікаў не змянілі, як і не змянілі ў ВКЛ афіцыйную старабеларускую мову на летувіскую. Дарэчы, Артурас Дубоніс адносіцца да тых летувіскіх гісторыкаў, якія пазбягаюць ужывання тэрміну “старабеларуская мова” і называе яе “заходнерускай”⁵.

Месцамі ўражвае адназначнасць і хуткасць выказаних рэцэнзентам ацэнак, якія з-за гэтага не выглядаюць пераканаўча. Напрыклад, гісторыяграфічны агляд у маёй працы не займае амаль яе палову, як сцвярджaje Дубоніс, а трохі больш пятай часткі. Падобны ж прыклад падазронай хуткасці высноваў – акрэсленне маёй асобы як “сур’ёзнага археолага” толькі па загалоўках артыкулаў у бібліографіі.

Знаёмства нават з прыгладжаным, прызначаным для паказу шырокаму свету, варыянтам рэцэнзіі пакідае цяжкае ўражанне найперш па прычыне яе агрэсіўнасці. Да таго ж відавочны ніzkі ўзровень культуры навуковай дыскусіі, менавіта, некаректнае цытаванне рэцэнзуемай працы, прыпісанне аўтару ма-

⁵ Артурас Дубоніс. Литовская Метрика. Книги № 1 и № 25 // Новости Литовской Метрики. Вильнюс, 1999. № 3. С. 7.

тывацыі, думак, меркаванняў, высноваў, якіх ён у працы не выказваў, часам яўнае элементарнае неразуменне тэксту кнігі (магчыма, па прычыне цяжкасця ў беларускай мовай). Усё гэта, па-першае, выводзіць даную рэцэнзію яўна ніжэй за дапушчальны ўзровень навуковай дыскусіі; па-другое, адбівае ахвоту ў падобнай дыскусіі ўдзельнічаць. Аднак, публікацыя рэцэнзіі Дубоніса на Беларусі (гэтаксама як і адказ на яе) бачыцца патрэбнай па некалькіх прычынах. Па-першае, погляды Дубоніса як і форма іх выказвання не з'яўляюцца індывідуальнай адметнасцю гэтага аўтара, а характэрныя і для іншых летувіскіх гісторыкаў, у чым я пераканаўся падчас дыскусіі з імі на міжнародных навуковых канферэнцыях. Таму можна казаць пра іх тыповасць у Дубоніса. Па-другое, погляды гэтыя слаба вядомыя на Беларусі па прычыне штучнага раздзялення нашых гісторыяграфіяў яшчэ ад савецкіх часоў і моўнага бар’еру (неяк у Навуковай Бібліятэцы НАН Беларусі я не змог знайсці слоўніка летувіскай мовы, бо яго там ўвогуле не было). Прынамсі тут заўвага Дубоніса цалкам справядлівая – я дрэнна ведаю летувіскую мову, патрэбныя тэксты чытаю са слоўнікам і з вялікай цяжкасцю.) Па-трэцяе, беларускія і летувіскія гісторыкі асуджаныя на наладжванне дыялогу па проблемах вывучэння нашага агульнага мінулага, хоць бы з той прычыны, што мы ўсё-такі бліжэйшыя суседзі.

Сёння відавочна, што нашыя летувіскія калегі (прынамсі, пэўная іх частка) такога дыялогу не хочуць. На пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя, калі на Беларусі праходзілі працэсы дэмакратyzациі і адбудовы незалежнасці, гісторыкі Летувы ішлі насустреч гэтаму дыялогу. Пра тое сведчылі тыя сумесныя “круглыя сталы” (у Менску і Гервятах), вынікі якіх у канцы 90-х Дубоніс здзекліва параўнаў з дырэктывамі Камуністычнай партыі.

Сённяшняя страта цікавасці да размовы з беларускімі калегамі выклікана, падобна, міжнароднай ізаляцыяй Беларусі і яе аддаленнем ад Еўропы. Тым не менш, рэжым Лукашэнкі не вечны, а гісторычная навука застанецца. Перакананы, чым хутчэй лаянка, якая чуеца з боку нашых паўночных суседзяў, пярайдзе ў спакойную размову, тым хутчэй і больш выйграе навука, прычым не толькі яна.

Краўцэвіч Аляксандар

- ✓ Нарадзіўся 13.09.1958 г. у в. Лупачы Мастоўскага р-ну на Гарадзеншчыне
- ✓ Доктар гісторычных навук, рэдактар “Гісторычнага Альманаху”
- ✓ Асноўны кірунак даследаванняў:
Гісторыя Беларусі і ВКЛ 13-16 стст.
- ✓ Адрас:
Б. Таўлая 44-145
230005 Гародня

НАВУКОВАЯ ХРОНІКА

НАВУКОВЫЯ КАНФЕРЭНЦЫ

У Летувіскім культурным, асветным і інфармацыйным цэнтры ў в. Рымдзюны Астравецкага р-ну, Гарадзенскай вобласці 27-28 красавіка 2001 г. адбыўся міжнародны навуковы семінар “**Культурная спадчына Вялікага Княства Літоўскага і яе значэнне для сёняшніх Беларусі і Літвы, узаемаразумення ў Еўропе**”. Удзел у семінары бралі беларускія, польскія, летувіскія навукоўцы. Арганізатарамі выступілі: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф.Скарыны, Міжнародная асацыяцыя беларусістаў, Летувіскі культурны, асветны і інфармацыйны цэнтр, Польскі Інстытут у Вільні і Польскі Інстытут у Менску.

Гэты навуковы збор праходзіў пад духовым патранатам прадстаўнікоў люблінскага асяродку, прадставіўшых свае выступы пра ВКЛ у кантэксле канцепцыі агульной гісторыі Сярэдне-Усходній Еўропы, якая прадугледжвае разыі стану усіх яе народаў. Прафесары Ежы Клачоўскі і Генрык Гапскі выступілі з дакладам “Спадчына шматэтнічнай Рэчы Паспалітай і яе значэнне для грамадства Вялікага Княства Літоўскага”. Іхня калегі д-р Ян Скарбек і праф. Ганна Дылянгова апавялі, адпаведна, пра праект гістарычнага атласу ВКЛ і пра “Праблемы ВКЛ у першыя дзесяцігоддзі 20 ст.”

Найбольш колькасна прадстаўленыя беларускія навукоўцы гаварылі пра беларускі погляд на ВКЛ (проф. Анатоль Грыцкевіч), “Асэнсаванне спадчыны ВКЛ дзеячамі беларускай культуры” (д-р Сяргей Токць), асветніцкую эстэтыку на пач. 19 ст. у Беларусі, Літве, Польшчы (проф. Уладзімір Конан), пра беларускую, летувіскую і агульную часткі спадчыны ВКЛ (проф. Адам Мальдзіс), пра фармаванне беларускага народу ў ВКЛ (проф. Аляксандар Краўцэвіч). Некалькі асобаў у tym ліку д-р Віталь Скалабан і сп. Аляксандар Грушша выступілі ў дыскусіі.

Семінару не хапала саліднасці па прычыне слабага прадстаўніцтва летувіскіх калегаў – прыехалі толькі два гісторыкі – д-р Артурас Дубоніс (распавёў пра выданне Літоўскай Метрыкі) і д-р Юозас Тумеліс (ВКЛ з летувіскага пункту гледжання). Матэрыялы семінару плануеца выдрукаваць.

Аляксандар Краўцэвіч

24-25 траўня 2001 г. у Вільні ў Інстытуце гісторыі Літвы адбылася міжнародная навуковая канферэнцыя “**Біскуп Мацеюс Валанчус і яго час**”. Асона вядомага рэлігійнага (з 1849 па 1875 г. ён узнічальваў Жмудскую дыяцэзію) і грамадскага дзеяча, падзеі канфесійнай і палітычнай гісторыі 19 ст. сталі прадметам абмеркавання гісторыкаў з Літвы, Беларусі і Польшчы.

Выступленні першага дня канферэнцыі датычылі пераважна постаці М. Валанчуса. Біскуп Ёнас Борута (Літоўская каталіцкая Акадэмія навук) ва ўступным слове падкрэсліў важнасць разумення матываў актыўнай грамадскай дзеянасці М. Валанчуса. На думку выступоўцы, літоўскасць жмудскага біскупа ў большай ступені была звязаная з яго адносінамі да сялянскага пытання, а ме-навіта з імкненнем далучыць літоўскіх сялянаў да грамадскага жыцця, зрабіць іх часткай тагачаснага грамадства, чым з нацыянальнымі імкненнямі. Бронюс Гензяліс паспрабаваў намаляваць партрэт М. Валанчуса як палітыка. Паводле прафесара Універсітета імя Вітаута Вялікага біскупа-палітыка адрознівала ўменне хутка арыентавацца ў сітуацыі, падтрымліваць адносіны з расейскімі ўладамі, захоўваючы ўласную годнасць, здольнасць падтрымліваць разумны баланс паміж легальнай і нелегальнай дзеянасцю. Дарэчы, безумоўнай заслугай М. Валанчуса выступоўца лічыў тое, што біскуп здолеў нелегальную дзеянасць перавесці на легальныя “рэйкі”. Б. Гензяліс выказаў думку пра двайную матывацию дзеянасці біскупа, калі рэлігійныя імкненні сполучаліся з сацыяльнымі. Рома Бочкутэ (Клайпедскі ўніверсітэт) падрабязна спынілася на сустрэчы аднаго з “піянераў” літоўскага нацыянальнага Адраджэння Сімонаса Даўкантаса з М. Валанчусам. Верагодным вынікам гэтай сустрэчы (1842 альбо 1844 г.) яна лічыла напісанне біскупам псалма на літоўскай мове.

Д. Маскуленене (Шаўляйскі ўніверсітэт) спынілася на шматфункциянальным характары прозы М. Валанчуса. А. Пацявічус (Віленскі ўніверсітэт) паспрабаваў вызначыць месца біскупа ў кніжнай культуры 19 ст. Э. Шэнавічэне (Інстытут гісторыі) прааналізавала праект М. Валанчуса па стварэнню Малой Варнянскай семінарыі. Р. Барткутэ (Інстытут філософіі і сацыялогіі АН Літвы) зрабіла сацыялагічную ацэнку “Лістоў цвярозасці” М. Валанчуса. В. Ёгела (Інстытут гісторыі) распавёў пра характарыстыку біскупа ў “Гісторыі Жмудской дыяцэзii” Вінцэнтаса Юзумаса. В. Варойкіс (Клайпедскі ўніверсітэт) спыніўся на адносінах М. Валанчуса да жыдоўскай грамадскасці. На яго думку, пэўная антыжыдоўскія выкazванні біскупа тлумачыліся не тэалагічнымі альбо ідеалагічнымі падыходамі, а крытычным стаўленнем М. Валанчуса да некаторых гаспадарчых і мэральных аспектаў жыцця і дзеянасці г.зв. “літвакаў”.

Рэферат Сяргея Токця (Гарадзенскі ўніверсітэт) ужо не датычыў непасрэдна асобы біскупа. Сябра Беларускага Гістарычнага Таварыства прааналізаваў ролю каталіцкага духавенства ў фармаванні нацыянальнай свядомасці на беларуска-літоўска-польскім памежжы на рубяжы 19-20 стст. Ксёндз прафесар Тадэвуш Крагель (Беластоцкая духоўная семінарыя) прысвяціў сваё выступленне рэпрэсіям царскіх уладаў супраць каталіцкага духавенства падчас і пасля Студзенскага паўстання. Па ягоных падліках, чатырох святароў прысудзілі на смерць (аднаму замянілі смротнае пакаранне катаргай), 17 –

был пакараныя катаржнымі працамі (адзін з іх памёр у турме, а яшчэ аднаму замянілі катаргу на ссылку), 84 – адпраўленыя на пасяленне ў Сібір. Апроч таго болей за 70 святараў прыйшло праз расейскую турму і было шмат пакараных грашовымі штрафамі. Дарус Сталюнас (Інстытут гісторыі) паспрабаваў вызначыць аўтара ананімнага праекта ўтварэння новай уніяцкай царквы на тэрыторыі г.зв. “Паўночна-Заходняга краю”. На думку літоўскага даследчыка, найбольш верагодным кандыдатам на аўтара з’яўляецца Адам Кіркор.

Алесь Смалянчук спыніўся на спробах расейскіх уладаў у 60-70-я г. 19 ст. правесці г.зв. “дэпаланізацыю” касцёла на беларускіх землях. Яго галоўным накірункам было ўвядзенне расейскай мовы ў дадатковое набажэнства. Улады прыцягнулі да гэтай “дэпаланізацыі” частку каталіцкага духавенства, сярод якога вылучалася постаць Фердынанда Сенчыкоўскага. Прыкрываючыся заявамі пра тое, што беларускае насельніцтва не разумее польскай мовы, ксёндз Ф.Сенчыкоўскі гвалтам і прымусам спрабаваў увесці ў касцёл расейскую мову, якую, дарэчы, беларусы таксама не разумелі. Менавіта яму суджана было стаць галоўнай зброяй у палітыцы русіфікацыі каталіцкага касцёла ў Беларусі. Крах гэтай палітыкі стаў асабістым крахам Ф.Сенчыкоўскага. А.Кацюліс і В.Жалтайскайтэ (абодва Інстытут гісторыі) закранулі праблему адукцыі каталіцкага духавенства ў Каралеўстве Польскім і на тэрыторыі гістарычнай Літвы.

Напрыканцы канферэнцыі адбылася дыскусія, прысвечаная праблеме расейскай палітыкі па “літоўскаму пытанню”. Дыскусію, у якой прынялі актыўны ўдзел не толькі ўдзельнікі, але і госці канферэнцыі, вёў вядомы даследчык Эгідьюс Аляксандравічус.

Варта адзначыць атмасферу добразычлівасці, якая супрадавала абмеркаванне ўсіх спречных пытанняў, і рабіла ўдзел у канферэнцыі не толькі касцяным з навуковага пункту погляду, але і прыемным.

У ролі арганізатораў канферэнцыі выступілі Інстытут гісторыі Літвы, Літоўская каталіцкая Акадэмія навук і Універсітэт Вітаўта Вялікага. Фінансавую падтрымку яе правядзенню аказалі Міністэрства культуры Літоўскай Рэспублікі і Літоўская каталіцкая Акадэмія навук.

Алесь Смалянчук

7-9 чэрвеня 2001 г. ў Мельніку на Падляшшы адбылася навуковая канферэнцыя “**Вялікае Княства Літоўскае і этнагенез беларусаў**”, арганізаваная Беларускім Гістарычным Таварыствам у Польшчы (старшыня - д-р Алег Латышонак) і прымеркаваная да 500-х угодкаў Мельніцай уніі і атрымання Мельнікам магдэбургскага права.

Адмыслова складзеная праграма забяспечыла магчымасць шырокай дыскусіі і абмену думкамі паміж гісторыкамі з некалькіх краінаў: Польшчы, Беларусі, Летувы і нават Вялікабрытаніі. Дыскусіяй супрадаваўся практычна кож-

ны даклад, часам яна становілася гарачай, як у выпадку з двумя вядомымі специялістамі па генеалогії праф. Тадэвушам Васілеўскім (Варшава) і праф. Янам Тэнгойскім (Торунь).

Акрамя дакладаў з шырокай тэматыкай як “Рускія княствы на беларускіх землях напярэдадні і ў часе фармавання ВКЛ” (д-р Генадзь Семянчук з Гародні), “Рускі” народ у гістарычных крыніцах ВКЛ” (праф. Георгі Галенчанка з Менску), “Беларусь і ВКЛ. Узаемадачыненні этнасу і дзяржавы” (праф. Аляксандар Краўцэвіч з Гародні), “Этнаканфесыйная самаідэнтыфікацыя насельніцтва Беларусі ў 13-16 стст.” (д-р Ігар Марзалюк з Магілёва), адбыліся выступы на больш канкрэтныя тэмы. Д-р Яраслаў Нікодэм (Познань) прачытаў даклад “Прычыны забойства Жыгімonta Кейстутавіча”; сп. Андрэй Янушкевіч (Менск) – пра уплыў Лівонскай вайны на ўнутраную палітыку ВКЛ; д-р Аляксей Шаланда (Гародня) – “Генеза Пагоні як дзяржаўнага герба ВКЛ”; д-р Рыта Трыманене (Шаўлы) – “Ягелонская палітыка і фармаванне літоўскага палітычнага народу ў канцы 15 і першай палове 16 ст.”; д-р Альбіна Семянчук (Гародня) – “Роля рымскай легенды у фармаванні дзяржаўнай ідэалогіі ВКЛ”; маг. Мажэна Лідке (Беласток) – пра рэфармацыйную актыўнасць рускай шляхты ВКЛ у першай пал. 16 ст.; д-р Юры Гардзеў (Кракаў) – пра грамадскую стратыграфію Гародні ў першай пал. 16 ст. Цікавасць, найперш сярод беларускіх удзельнікаў, выклікаў даклад д-ра Генутэ Кіркіене (Вільня), у якім паказвалася беларускае пахожданне роду Хадкевічаў.

Непасрэдна з мясцінамі, дзе адбывалася імпрэза, былі звязаныя выступы: аспіранта Гарадзенскага ўніверсітета Валеры Шэйфера, які распавёў пра Мельніцкую унію 1501 г. і унутраны канфлікт у ВКЛ; д-ра Дароты Міхалюк (Торунь) – “Пра магчымасць даследавання этнічнай структуры насельніцтва Падляшша ў 16 ст.”; маг. Андрэя Радамана (Менск) – “Ураднік земскіх судоў падляшскіх паветаў у час рэформаў 1560-х гадоў”.

Многія выступы і дыскусія выклікалі вялікую цікавасць мясцовых жыхароў, асабліва школьнікаў з гістарычнага гуртка, для якіх канферэнцыя ў іх горадзе стала першым непасрэдным контактом з прафесыйнай навукай.

Канферэнцыя завяршылася падарожжам па цікавейшых мясцінах Падляшша. Мы пастаялі на адхоне замкавай гары ў Драгічыне над неверагоднай прыгажосці краявідам з Бугам на пярэднім плане і наведалі праваслаўную святыню – Гарбарку.

Матэрыялы канферэнцыі будуць надрукаваны ў наступных 16 і 17 нумерах “Беларускага Гістарычнага Зборніка”.

Аляксандар Краўцэвіч

13-14 верасня ў Беластоку адбылася традыцыйная крыніцазнаўчая і гісторыографічная канферэнцыя “Стан даследаванняў і крыніцы гісторыі

польска-летувіска-беларускага пагранічча”. Удзел у яе падрыхтоўцы ўзялі некалькі салідных навуковых інстытуцый, а галоўным арганізаторам выступіў як заўсёды нястомны і актыўны, нягледзячы на паважны ўзрост, д-р Генрык Маецкі з Беластоку.

Гісторыкі з Польшчы, Летувы і Беларусі дзяліліся сваім новымі гістары-яграфічнымі напрацоўкамі, вынікамі архіўных пошукаў і адкрыццяў. Матэрыялы канферэнцыі цалкам будуць апублікованы ў некалькіх нумерах часопісу “Беласточчына”.

Да агульных уражанняў ад канферэнцыі можна аднесці заўважальную адсутнасць цікавасці да яе з боку буйнейшага мясцовага гістарычнага асяродку – Інстытуту Гісторыі Беластоцкага Універсітэта, хоць некаторыя ягоныя супрацоўнікі бралі удзел у імпрэзе. Здзівіла таксама “састарэласць” тэрміналогіі з некаторых выступаў у дачыненні да міжваеннай гісторыі Заходняй Беларусі. Напрыклад, асіміляцыйная палітыка тагачасных польскіх уладаў адносна беларусаў называлася “тварэннем польскасці”. Альбо усе без выключэння помнікі гісторыі і культуры з міжваенных спісаў у Заходняй Беларусі названыя польскімі і да т.п. Пад час некаторых выступаў часам складвалася адчуванне, як быццам тут у Беластоку затрымаўся гістарычны час.

Гэтае ўражанне, аднак, цалкам знікла падчас прэзентацыі ў дні канферэнцыі другога нумара беластоцкага часопіса “Бюлетэнь гісторыі пагранічча” (Buletyn Historii Pogranicza), галоўным рэдактарам якога з'яўляецца доктар Ян Ежы Мілеўскі. Часопіс адмысловы створаны для ўзаемнага абмену інфармацыяй, дыялогу, выпрацоўкі агульных поглядаў на нашую сумесную гісторыю гісторыкаў з краінаў былой Рэчы Паспалітай, найперш Беларусі, Летувы і Польшчы.

Аляксандар Краўцэвіч

Трэція міжнародныя навуковыя Доўнараўскія чытанні, якія адбыліся ў Рэчыцы 14-15 верасня 2001 г., сабралі болей за 40 удзельнікаў з Беларусі, Украіны, Расеі, Польшчы і Ізраіля. Упершыню на чытаннях працавалі дзве секцыі – “Жыццёвы і навуковы шлях М.В.Доўнар-Запольскага” і “З гісторыі Рэчыцкай зямлі”. Таксама ўпершыню актыўны ўдзел прынялі апрач гісторыкаў эканамісты, этнографы і філолагі.

Над канферэнцыяй вітаў навуковы дух. Яе ўдзельнікі сабраліся не спяваць чарговыя дыфірамбы славутаму даследчыку, а аналізаваць яго творчасць і паспрабаваць адказаць на многія пытанні, звязаныя з жыццёвым і навуковым лёсам М.Доўнар-Запольскага. Трэба адзначыць выступленні Валянціны Лебедзевай (“Аб юнацкіх гадах М.В.Доўнар-Запольскага”), Алены Глагоўскай (“Канцепцыя ўтварэння беларускага універсітэта Мітрафана Доўнар-Запольскага”), Віталя Скалабана (“Краязнаўчая спадчына М.В.Доўнар-Запольскага і перспективы развіцця сучаснага беларускага краязнаўства”), Міхаіла Шумейкі (“Ар-

хеаграфічна дзейнасць М.В.Доўнار-Запольскага і Зм.Даўгялъ”), Валянціна Голубева (“М.Доўнар-Запольскі як даследчык сялянскай абшчыны-грамады”), Юрыя Мыцыка (“З гісторыі Рэчыцы ў гады нацыянальна-вызвольнай барацьбы украінскага народа 1648-1654 гг.”), Ніны Стужынскай (“Малая грамадзянская вайна” на Усходнім Палесці (20-я г. 20 ст.)”) ды інш.

Бурную дыскусію выклікала пытанне пра герб г.Рэчыцы. Удзельнікі чытання ў прапанавалі гарадскім уладам зацвердзіць герб з выявай сцягу з “Пагоняй”.

Варты адзначыць прысутнасць на канферэнцыі маладых навукоўцаў. Адзін з іх (Дэмітры Казлоў, аспірант ГДУ імя Ф.Скарыны) завяршае працу над кандыдацкай дысертацыяй, прысвечанай М.Доўнар-Запольскаму як эканамісту. Гэта будзе першы ў рэспубліцы дысертацыянае даследаванне, цалкам звязанае з навуковай творчасцю нашага славутага суайчынніка. Эканамісты, як бачым, апярэдзілі гісторыку.

Доўнараўскія чытанні значна актывізавалі вывучэнне творчай спадчыны славутага даследчыка. У гэтым годзе выйшаў з друку бібліяграфічны паказальнік друкаваных працаў М.В.Доўнар-Запольскага і публікацый, прысвеченых яго творчасці, падрыхтаваная да новага выдання “Істория Белоруссии” (1926 г.), рыхтуецца том у серыі “Беларускі кнігазбор”.

У якасці арганізатора чытання ўystупілі Рэчыцкі гарадскі выкананічы камітэт і Гомельскі Дзяржаўны універсітэт імя Ф.Скарыны. Асноўную падрыхтоўчую працу ў чарговы раз выканала В.Лебедзева. У арганізацыі наступнай канферэнцыі (2003 г.) плануецца ўзбеларускага Гістарычнага Таварыства.

Алесь Смалянчук

АНАТАЦЫИ

Лазько Р.Р. Перад патопам. Еўрапейская палітыка Польшчы (1932-1939). Мінск: БДУ, 2000. - 354 с.

Кніга гомельскага даследчыка Рыгора Лазько з'яўляецца істотным укладам ў беларускую гістарычную паланістыку. Аўтар упершыню ў айчыннай гісторыяграфіі зрабіў спробу “навуковай рэканструкцыі палітычнай барацьбы Польскай Рэспублікі <...> за прызнанае і бяспечнае месца сярод еўрапейскіх дзяржаў і народаў ва ўмовах паглыблення крызісу версальскай сістэмы міжнародных адносін і яе развалу (1932-1939)” (с.7). Сярод тых праблемаў, якія апынуліся ў цэнтры ўвагі гісторыка, варты адзначыць асаўлівасці становішча Польскай Рэспублікі ў версальскай сістэме міжнародных адносінаў; ролю саюзаў Польшчы з Францыяй і Румыніяй ў яе палітыцы аслаблення германа-савецкіх геапалітычных “ціскоў”; намаганні польскіх палітыкаў дзеля стварэння блоку дзяржаў у Балтыйска-чарнаморскім міжмор’і; месца Польшчы ў палі-

тычнай барацьбе ў Еўропе ўвесну і летам 1939 г.; прычыны непрыняцця Польскай Рэспублікай капітулянцкай палітыкі ў адносінах да Германіі і адначасовага адхілення ею патэнцыяльнай дапамогі з боку СССР ды інш. Рыгор Лазько спрабуе разглядаць еўрапейскую палітыку Польшчы 30-х г. як сферу выяўлення польскіх нацыянальных інтарэсаў.

Кніга складаецца з кароткіх уводзінаў, сямі раздзелаў (“Месца ў Еўропе”, “Праз Москву ў Берлін”, “Палітыка “раўнавагі” супраць палітыкі калектывай бяспекі”, “На заходнім фронце”, “Міражы вялікадзяржаўнай палітыкі”, “Расія выпхнута з Еўропы...”, “Апошні год”), заключэння і заўвагаў, якія ўтрымліваюць спасылкі на цытаваную літаратуру і крыніцы даследавання.

Алесь Смалянчук

Марозава С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839 гады). Гродна: ГрДУ, 2001. – 352 с.

Манаграфія Святланы Марозавай, па яе ўласнаму прызнанню, з'яўляецца пэўным адказам на той усплеск цікавасці да уніяцкай праблематыкі, які выразна адчуваецца не толькі ў Беларусі. Праца даследчыцы прысвечана этнакультурным аспектам Берасцейскай уніі. Галоўная мэтай даследавання стала вызначэнне і характарыстыка праяваў уніяцтва ў культуры і этнічным абліччы беларускага народа (с. 2). Храналагічныя межы манаграфіі нават выходзяць за пазначаны ў назве тэрмін, бо аўтар прааналізуваў перадумовы уніі і постунійную рэчаіснасць. Фактычна даследаванне распачынаецца падзеямі апошняй трэці 16 ст. і завяршаецца амаль пачаткам 20 ст.

У першым раздзеле асвятляецца гісторыяграфія пытання і крыніцы даследавання. Другі раздзел (“Набліжэнне Беларусі да заходненеўрапейскай культурнай прасторы праз унію”) уключае разгляд такіх праблемаў як заключэнне Берасцейскай уніі ў кантэксце рэлігійна-палітычнай і этнакультурнай сітуацыі ў Еўропе; сінтэз візантыйскай культурнай спадчыны, усходнеславянскіх традыцый і заходніх упłyваў у беларускім уніяцтве; стварэнне царквой уласнай сістэмы адкузацый; кніжная культура царквы; сакральнае мастацтва; рэлігійная пераарыентация Беларусі ў канцы 18 – першай трэці 19 ст. і лёс культурнай спадчыны уніяцкай царквы. У апошнім раздзеле (“Уніяцтва ў этнаканфесійнай самасвядомасці беларусаў”) разглядаліся такія пытанні як уніяцкая царква ў моўных працэсах канца 16 – першай паловы 19 ст.; этнаканфесійная ідэнтыфікацыя уніятаў; дэфармация этнічнай самасвядомасці ўніятаў у сувязі са скаваннем іх веры; праявы нацыянальнага і рэлігійнага патрыятызму ў адказ на злом уніяцкай традыцыі ды інш.

На думку аўтара, спецыфіка гістарычнага развіцця Беларусі ў мінульым, у т.л. у канфесійнай сферы ў вялікай ступені вызначалася яе геапалітычным ста-

новішчам. Вельмі важна сёння разглядаць Беларусь не ў якасці аб'екта інтэрэсаў іншых дзяржаў, а ў якасці “паўнацэннага і сувярэннага суб’екта гісторыка-цывілізацыйнага працэсу”, а Берасцейскую унію як адзін з варыянтаў пошуку свайго канфесійнага “я” ва ўмовах супрацьстаяння і ціску Усходу і Захаду, “як спробы займець сваё месца ў єўрапейскім рэлігійна-культурным хрысціянскім раскладзе” (с. 4).

Таксама варт адзначыць, што спіс крыніцаў і літаратуры ўключае 1475 пазіцый.

Алеся Смалянчук

**Рудовіч С. Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 г.
Мінск: “Тэхналогія”, 2001. – 201 с.**

Аўтар вядомы сваімі ранейшымі грунтоўнымі публікацыямі па праблемах гісторыі беларускага нацыянальнага руху. “Час выбару...” можна разглядаць як падсумаванне пэўнага этапу даследаванняў. На канкрэтным гістарычным матэрыяле Станіслаў Рудовіч аналізуе тыя суб’ектыўныя і аб’ектыўныя фактары, якія падчас рэвалюцыі 1917 г. зрабілі актуальным пытанне пра будучы дзяржаўна-палітычны і нацыянальна-культурны статус Беларусі. Рэвалюцыйныя падзеі разглядаюцца праз прызму беларускіх нацыянальных інтэрэсаў. Аўтар таксама прасочвае эвалюцыю беларускай палітычнай думкі ад аўтанамісцкіх праектаў да ідэалу незалежнай і непаддзельнай Беларускай дзяржавы.

Манаграфія складаецца з уводзінаў, трох раздзелаў (“Падзенне расійска-царызму і Беларусь”; “Грамадска-палітычнае барацьба ў Беларусі па нацыянальным пытанні ў лютым-каstryчніку 1917 г.”; “Каstryчніцкае паўстанне і пытанне пра лёс Беларусі”), заключэння і паказальніка імёнаў.

У цэнтры ўвагі даследчыка знаходзяцца галоўным чынам палітычныя аспекты “беларускай праблемы” ў перыяд Расейскай рэвалюцыі 1917 г. Адпаведна “беларускае пытанне” выступае як пытанне пра дзяржаўную прыналежнасць этнічнай тэрыторыі беларусаў, пра нацыянальна-культурную ідэнтыфікацыю і самаідэнтыфікацыю беларускага этнасу, пра яго палітычна-дзяржаўнае самавызначэнне (с. 6).

Алеся Смалянчук

**Стужынская Н. Беларусь мяцежная. З гісторыі ўзброенага антыса-
вецкага супраціву. 20-я гады XX стагоддзя. Вільня, 2000. – 255 с.**

Манаграфія Ніны Стужынскай выканана ў межах праекту “Гісторыя, якой німа ў падручніках”. Яна прысвечаная Слуцкаму паўстанню і дзеянасці анты-

савецкай партызанкі 20-х г. 20 ст. У апошнім сюжэце галоўнае месца адведзена ваенна-палітычнай арганізацыі “Зялёны дуб”. Аўтар спрабуе высвятліць прычыны сялянскага ўзброенага супраціву Савецкай ўладзе. Паводле Ніны Стужынскай, сялянская партызанка была накіраваная супраць “чужынцаў”. Сялянскі паўстанец, партызан-зялёнадубавец гэта, у першую чаргу, абаронца сваёй малой Радзімы, вёскі, дома, маё масці. Яго ворагам былі тыя, хто рабіў на гэта замах. Са зброяй у руках ён змагаўся супраць захопнікаў (с. 4).

Кніга з’яўляецца свайго роду навуковай рэабілітацыяй тых, каго савецкая гісторыяграфія ўслед за карнымі органамі акрэсліла “бандытамі”.

Асобна трэба адзначыць “дадатак”, які складаецца са спіса ўдзельнікаў Слуцкага паўстання, справаздачаў Слуцкага уезднага камітэта Беларускай сялянскай партыі “Зялёны дуб”, запісак і маастацкіх абрэзкаў Вячаслава Адамовіча і фотадокументаў.

Алесь Смалянчук

**Гарбачова В.В. Паўстанне 1830-31 гг. на Беларусі. Мінск: БДУ, 2001.
– 186 с.**

Першае ў беларускай гісторыяграфіі манаграфічнае даследаванне паўстання 1830-31 гг. заснованае на шырокай базе крыніцаў. Гэта матэрыялы Расейскага Дзяржаўнага ваенна-гісторычнага архіва, Літоўскага Дзяржаўнага гісторычнага архіва (LVIA), НГАБ у Менску, НГАБ у Гародні, Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве (AGAD), аддзела рукапісаў Дзяржаўнай публічнай гісторычнай бібліятэкі Рэспублікі Польшча, мемуары польскіх вайсковуцяў, паслоў замежных краінаў, непасрэдных удзельнікаў падзяў у Беларусі (І.Дамейка, Ю.Шчалінскі, І.Клюкоўскі), перыядычны друк ды інш.

Манаграфія складаецца з “Уводзінаў”, у якіх змешчаны гісторыяграфічны аналіз і крыніцазнаўчы агляд, чатырох раздзелаў і заключэння. Першы з іх (“Перадумовы паўстання на Беларусі”) прысвячаны палітычнаму і сацыяльнаму эканамічнаму становішчу Беларусі ў канцы 18 – першай трэці 19 ст. Таксама аўтар аналізуе пачатак паўстання ў Каралеўстве Польскім і месца ВКЛ у планах паўстанцкага ўраду. Уласна ход паўстання асвятляецца ў раздзеле “Паўстанне і ход ваеных дзеянняў”. Трэці раздзел прысвячаны сацыяльнаму складу ўдзельнікаў паўстання ў Беларусі. У апошнім Вольга Гарбачова аналізуе вынікі і наступствы падзеяў 1830-1831 гг.

Вольга Гарбачова паспрабавала пераадолець ранейшую гісторыяграфічную тэндэнцыю, хараектэрнай рысай якой было вывучэнне паўстання па-за межамі нацыянальной гісторыі. Даследчыца ахарактарызавала падзеі 1830-31 гг. у Беларусі як “антыймперскае вызваленчае паўстанне”.

Алесь Смалянчук

Швед В.В. Паміж Польшчай і Расій: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772-1863). Гродна: ГрДУ, 2001. – 415 с.

У манаграфіі даследуецца грамадска-палітычнае жыццё на беларускіх землях ад першага падзелу Рэчы Паспалітай да студзеньскага паўстання 1863 г. На падставе аналізу шырокага кола дакументальных і апавядальных крыніцаў, працаў айчынных і замежных даследчыкаў гісторык прыйшоў да высновы, што ў грамадска-палітычным жыцці разглядаемага перыяду дамінавалі тры плыні: “руская (імперская і апазіцыйная), польская (“рэчпаспалітаўская”) і ліцвінская (беларуская), якія адлюстраваліся ў розных арганізацыйных формах і грамадскіх рухах” (с. 349). Першая, на думку аўтара, праявілася, ў палітыцы самаўладдзя і спробах апазіцыйных сілаў прыцягнуць жыхароў Беларусі да барацьбы з ім. Польская плынь увасобілася ў польскім масонскім і нацыянальна-вызваленчым рухах. Апошняя “праявілася ў рэчышчы рэчпаспалітаўскай плыні як ліцвінскі сепаратызм (аўтанамізм) і ліцвінскі патрыятызм”. (с. 349).

Праца гарадзенскага даследчыка значна паглыбляе разуменне складаных падзеяў грамадска-палітычнага жыцця Беларусі пасля далучэння яе да Расійскай імперіі і правакуе сур'ёзную навуковую дыскусію.

Алесь Смалянчук

ПАМЯТКА аўтарам “Гістарычнага Альманаху”

Шаноўныя калегі! У нашым часопісе прыняты наступныя нормы публікацыі і афармлення тэкстаў:

Максімальны памер артыкулаў - да 30 старонак.

Тэкст на беларускай мове падаецца на дыскцеце або электроннай поштай (smolenchuk_A_F@mail.ru) набраны ў Word з расшырэннем .doc ці ў фармате .rtf.

Ілюстрацыі і мапы павінны быць прыдатныя да сканіравання.

Спасылкі маюць скразную нумарацыю і змяшчаюцца ў нізе старонкі (просім іх уважліва правяраць, бо рэдакцыя не мае такой магчымасці).

У самым тэксце:

Стагоддзі абазначаюцца арабскімі літарамі.

Пры першым упамінанні нейкай асобы падаецца яе імя, а не ініцыялы (пры наступных узгадках той самай асобы магчыма пакідаць ініцыялы).

Тапонімы пішуцца ў іх беларускім вымаўленні: Менск, Гародня, Наваградак, Бярэсце, Палацак і г.д.

Просім пазбягаць яўных калек з расейскай мовы, напрыклад, пісаць “сябры” замест “членаў”, “жыды” замест “яўрэяў” ці “табрэяў” і г.д.

Просім выкарыстоўваць поўныя формы беларускіх словаў, напрыклад, пісаць “краінаў”, не “краін”, “адносінаў”, не “адносін”, “зробленыя”, не “зроблены” і г.д.

Выкананне гэтых правілаў значна зменшыць час падрыхтоўкі тэксту да публікацыі, якая адбываецца галоўным чынам на грамадскіх пачатках.

Нагадваем таксама, што навуковыя артыкулы рэцэнзуецца. Акрамя таго, перавагу ў публікацыі маюць сябры Беларускага Гістарычнага Таварыства, а сярод жанраў першынство аддаецца рэцэнзіям.

Рэдакцыя

KAMUNIKAT.org